

ГАДЯЦЬКА УГОДА

в контексті польсько-українських відносин

1658



**ЗБІРКА
НАУКОВИХ
ПРАЦЬ**



Projekt
HISTORIA
JEDNOCZY
NARODY

**Przy wsparciu
Konsulatu Generalnego
Rzeczypospolitej Polskiej
w Winnicy**



**Konsulat Generalny
Rzeczypospolitej Polskiej
w Winnicy**



ЖОМГО «Союз польської шляхти»,
за підтримки Генерального Консульства Республіки Польської у Вінниці
Міністерство освіти, науки, молоді та спорту України
Житомирський державний університет імені Івана Франка
Кафедра спеціальних історичних дисциплін та правознавства
Київський національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова
інститут історичної освіти, кафедра історії України

ГАДЯЦЬКА УГОДА В КОНТЕКСТІ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН

Збірник наукових праць



Житомир 2013

УДК 94 (477) (438)
ББК 63. 3 (4 Укр – 4 Пол)
Г 15

Рецензенти:

Сушко О.О. - доктор історичних наук, професор;
Кондратюк Ю.С. - кандидат історичних наук, доцент.

Редакційна колегія:

Борисенко В.И. - доктор історичних наук, професор;
Ярмошик І.І. - доктор історичних наук, професор (голова редакційної колегії);

Ішук Н. В. - презес Житомирської Обласної Молодіжної Громадської Організації «Союз польської шляхти»;

Ішук В.М. - головний редактор науково-популярного журналу «Голос Полонії»;

Зосімович О.Ю. - ст. викладач кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка;

Новик М.К. - кандидат історичних наук, доцент;

Потильчак О.В. - доктор історичних наук, професор;

Шевчук А.В. - кандидат історичних наук, доцент.

Г 15 Гадяцька угода в контексті польсько-українських відносин. Збірник наукових праць. – Житомир, 2013. - 182 с.

ISBN 978-966-2634-03-7

У збірнику опубліковані статті за матеріалами роботи регіональної міжвузівської науково-практичної конференції «Гадяцька угода 1658 року в контексті польсько-українських історичних взаємин», яка відбулася у Житомирі 18 грудня 2012 р. Статті охоплюють широкий спектр проблем історії України та Речі Посполитої від XVI до XX ст., опубліковано також текст Гадяцької угоди 1658 р. Для науковців, вчителів загальноосвітніх шкіл, студентів, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

До друку рекомендовано Вченою Радою Житомирського державного університету імені Івана Франка протокол № 5 від «25» січня 2013 р.

ISBN 978-966-2634-03-7

**Żytomierska Obwodowa Młodzieżowa Społeczna Organizacja
“Zjednoczenie Szlachty Polskiej” przy wsparciu
Konsulatu Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Winnicy
Żytomierski Uniwersytet im. I.Franki
Kijowski Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny im. M. Dragomanowa**

UNIA HADZIACKA W KONTEKŚCIE STOSUNKÓW POLSKO- UKRAIŃSKICH

*Zbiór prac naukowych Regionalnej międzyuczelnianej
konferencji naukowo-praktycznej*



Żytomierz 2013

УДК 94 (477) (438)
ББК 63. 3 (4 Укр – 4 Пол)
Г 15

RECENZENCI

Suszko O. O. - habilitowany doktor nauk historycznych, profesor;

Kondratiuk J. S. - docent nauk historycznych.

KOLEGIUM REDAKCYJNE

Borycenko W. J. - habilitowany doktor nauk historycznych, profesor;

Jarmoszyk I. I. - habilitowany doktor nauk historycznych, profesor
(przewodniczący kolegium redakcyjnego);

Iszczuk N. W. - Prezes Żytomierskiej Obwodowej Młodzieżowej Społecznej
Organizacji „Zjednoczenie Szlachty Polskiej”;

Iszczuk W.M. - Redaktor naczelny czasopisma „Głos Polonii” (Popular
Science Magazine);

Zosimowicz O. J. - starszy wykładowca Katedry Specjalistycznych
Dyscyplin Historycznych i Prawoznawstwa ŻPU;

Nowik M. K. - docent nauk historycznych;

Potylczak O. W. - habilitowany doktor nauk historycznych, profesor;

Szewczuk A. W. - doktor nauk historycznych, docent.

Г 15 **Unia Hadziacka w kontekście stosunków polsko-ukraińskich. Zbiór
prac naukowych.** Żytomierz 2013, s. 182.

ISBN 978-966-2634-03-7

W zbiorze zostały zamieszczone artykuły z regionalnej międzywydziałowej konferencji naukowo-praktycznej „Unia Hadziacka 1658 roku w kontekście polsko-ukraińskich relacji historycznych”, która odbyła się w Żytomierzu dnia 18 grudnia 2012 r. Artykuły obejmują szerokie spektrum historycznych problemów Ukrainy i Rzeczypospolitej od XVI do XX w. W zbiorze opublikowano również tekst Unii Hadziackiej z 1658 r. Jest to cenna pomoc dla naukowców, nauczycieli szkół podstawowych, studentów, a także wszystkich, którzy interesują się historią polsko-ukraińską.

Do druku dopuściła Rada Naukowa Żytomierskiego Państwowego Uniwersytetu im. I. Franka (dalej jako ŻPU), protokół Nr 5 z dnia 25 stycznia 2013 r.

ISBN 978-966-2634-03-7

ЗМІСТ

	Стр.
1. Spis treści oraz adnotacje	9
2. Projekt historia jednoczy narody	13
3. Борисенко В. Здобутки і прорахунки Гадяцької угоди 1658 р.	17
4. Ярмошик І. Гадяцька угода в контексті полько-козацьких домовленостей першої половини XVII ст.	28
5. Tomasz Kowal. Unia Hadziacka 1658 r. w oczach najnowszej historiografii polskiej i ukraińskiej	39
6. Васильківський О. Гадяцький договір 1658 р в козацьких літописах XVII – поч. XVIII ст.	49
7. Візер С. Конфесійна ситуація в Україні в часи гетьманування Івана Виговського	56
8. Федоров В. Ставлення Запорізької Січі до вирішення проблеми державності України у 1657-1663 рр.	62
9. Падалко А. Доба козацької революції середини XVII ст. в дослідженнях польського історика Веспасіана Коховського (1633 – 1700 рр.)	66
10. Савченко О. Місце українських земель у глобальній економічній системі в добу пізнього середньовіччя	71
11. Сегеда Р. Волинська шляхта в оточенні в Київського воєводи князя В-К. Острозького у 1569-1608 рр.	79
12. Войнаровський А. Етнічний склад населення Поділля в часи князювання Коріатовичів (1362 – 1393 рр.)	83
13. Бірюк П. Верховські землі як об’єкт ідеологічного протистояння Великого князівства Литовського і Московської держави	87
14. Коваленко А. Будівництво церковних споруд за часів гетьманування І. Мазепи	91
15. Новик М. Річпосполитська Конституція 3 травня 1791 року як новий етап у європейському конституціоналізмі.	94
16. Ярмошик Б. Події російсько-польської війни 1792 р. на території Волині	98
17. Буравський О. Польська шляхта та римо-католицьке духовенство Правобережної України в польському національно-визвольному русі в 30-х рр. XIX ст.	106
18. Денисевич А. Римо-католицька духовна семінарія в Житомирі у другій половині XVIII - початку XX ст.	115
19. Мочернюк Я. Організація господарств польських поміщиків Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст.	119

20. Василенко В. Роль польської меншини в промисловому розвитку та торгівлі Волинської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.	125
21. Потильчак О. Радянські табори для інтернованих поляків в Українській РСР у 1939-1941 рр.	134
22. Ніколайчук Д. Депортація до Німеччини робочої сили з Рівненщини (1942-1943 рр.)	145

З історіографічної спадщини:

23. Kommissya Hadiaska	152
24. Гадяцький трактат	173
25. Довідки про авторів	182
26. Informacja o autorach	184

SPIS TREŚCI ORAZ ADNOTACJE

Włodzimierz Borysenko. **Osiągnięcia i rozrachunki Unii Hadziackiej z 1658 r.**

Artykuł analizuje zewnętrzną i wewnętrzną sytuację polityczną państwa Kozackiego w okresie, gdy hetmanem był Iwan Wyhowski. Zdefiniowano czynniki polityczne i wojskowe, które doprowadziły do zawarcia Unii Hadziackiej w 1658 r., wyznaczyły jej miejsce w procesie ukraińskiego samookreślenia.

Iwan Jarmoszyk. **Unia Hadziacka w kontekście polsko-kozackich umów pierwszej połowy XVII w.**

W tekście przeanalizowano podpisane umowy między strukturami władzy Rzeczypospolitej i ukraińskich Kozaków, w pierwszej połowie XVII wieku. Szczególną uwagę zwrócono na takie umowy jako «Porządek ze strony Niżowców i Ukrainy», Wilszanska i Rostawicka Ugoda, «Ordynacja wojska zaporoskiego», *Słobodyszczeński* (Czudnowski) Traktat. Stwierdzono, że każda z tych umów była wynikiem procesów politycznej i wojskowej ewolucji kozactwa i odzwierciedlają one potrzeby zbrojne Rzeczypospolitej, jednak żadna z nich nie rozwiązywała kozackiego problemu radykalnie. Podkreślono, że przy podpisywaniu tych umów strona kozacka była przedmiotem negocjacyjnych procesów, a w drugiej połowie XVII w. tereny ukraińskie stają się przedmiotem umów innych państw.

Tomasz Kowal. **Hadziacka Unia 1658 r. w świetle współczesnej historiografii polskiej i ukraińskiej.**

Artykuł analizuje współczesne poglądy historyków polskich i ukraińskich od strony przyczyn i konsekwencji zawartej Unii Hadziackiej 1658 r. Stwierdza, że problem znaczenia Unii w historycznej świadomości, pozostaje otwarty, większa polityczna otwartość współczesnego państwa polskiego i ukraińskiego otwiera nowe perspektywy badań nad tym tematem.

Aleksander Wasylkowski. **Hadziacka Unia 1658 r. w kronikach kozackich XVII i początku XVIII stulecia.**

W tekście poddano analizie ukazane na łamach kozacko-starszyńskich kronik przepisy Hadziackiej Unii z 1658 r. Zwrócono uwagę na odnoszenie się do tych przepisów polskich i kozackich autorów.

Swietłana Wizer. **Sytuacja wyznaniowa na Ukrainie w czasach hetmana Iwana Wyhowskiego.**

Artykuł ten bada rolę Cerkwi prawosławnej w walce o wolność Kozaków w połowie XVII wieku. Analizuje relacje między Cerkwią i urzędem hetmana Wojsk Zaporoskich I. Wyhowskiego. Stwierdza się w nim, że działania hetmana pomogły wzmocnić tożsamość Cerkwi prawosławnej,

jako jednego z warunków istnienia państwa kozackiego. Ukazana została rola Metropolity Kijowskiego D. Bałabana w zawarciu Unii Hadziackiej.

Włodzimierz Fedorow. **Postawa Sicz Zaporowskiej odnośnie wyjaśnienia problemów państwowości Ukrainy w latach 1657-1663.**

W artykule zbadana została postawa kozaków zaporoskich odnośnie co do procesów samookreślenia narodu ukraińskiego w połowie XVII wieku. Stwierdzono, że kozacy zaporoscy nie poparli polityki I. Wyhowskiego, skierowanej na polsko-ukraińskie porozumienie mające na celu wzmocnienie ukraińskiej państwowości. Konfrontacja hetmańskiej władzy z kozactwem wciągnęła państwo ukraińskie w wir domowej i rosyjsko-ukraińskiej wojny.

Anatol Pabalko. **Czasy rewolucji kozackiej połowy XVII w. w badaniach polskiego historyka Wespazjana Kochowskiego (1633-1700).**

W artykule przeanalizowano poglądy polskiego historyka W. Kochowskiego (1633-1700) na wydarzenia związane ze zmaganiem o wolności Kozaków połowy XVII wieku. Wespazjan Kochowski był uczestnikiem wielu wypraw wojskowych na terenach ukraińskich. Podkreślono historiograficzne i źródłoznawcze znaczenie jego prac dla współczesnych badań minionych dziejów.

Aleksy Sawczenko. **Miejsce ziem ukraińskich w globalnym ekonomicznym systemie w dobie późnego średniowiecza.**

Artykuł przedstawia szczególną sytuację ekonomiczną ziem ukraińskich w XIV-XV w., pod względem połączenia kulturalno-historycznych i gospodarczych systemów: koczowniczego Azji i osiadłego trybu Europy. Zwrócono uwagę na wpływ tych okoliczności na polityczny i kulturalny rozwój ziem ukraińskich wchodzących w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Rościsław Segieda. **Szlachta wołyńska w otoczeniu Wojewody Kijowskiego księcia W. K. Ostrońskiego w latach 1569-1608.**

W pracy został omówiony wpływ szlachty wołyńskiej na politykę w województwie kijowskim za czasów księcia W. K. Ostrońskiego, w granicach ówczesnej Rzeczypospolitej.

Andrzej Wojnarowski. **Etniczny skład ludności Podola za czasów książąt Koriatowiczów (1362-1392).**

W artykule Autor bada etniczne procesy na Podolu w drugiej połowie XIV wieku, w szczególności, przenikanie i pobyt w regionie przyszłego narodu, jego stosunki z lokalnymi urzędnikami w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Paweł Biriuk. **Ziemie Wierchowskie jako obiekt ideologicznej konfrontacji Wielkiego Księstwa Litewskiego i państwa Moskiewskiego.**

W tekście przedstawiono terytorialne spory pomiędzy Wielkim Księstwem Litewskim a państwem Moskiewskim w XV wieku, w szczególności, co do położonego w górnej części rzeki Oka terytorium, tzw. Wierchowskich ziem.

Anna Kowalenko. **Tworzenie struktur kościelnych za czasów hetmana I. Mazepy.**

W artykule ukazano działalność hetmana Iwana Mazepy w kościelno-duchownej i kulturalnej sferze ukraińskiego społeczeństwa.

Mikołaj Nowik. **Polska Konstytucja 3 maja 1791 r. jako nowy etap w europejskim konstytucjonalizmie.**

Artykuł analizuje normy prawne w polskiej Konstytucji 3 maja 1791 r. Szczególną uwagę zwrócono na prawne innowacje, które zawierała ta konstytucja. Ukazano jej znaczenie, rolę i miejsce w europejskim procesie konstytucyjnym, ukazano analogie z aktualną Konstytucją Ukrainy.

Bogdan Jarmoszyk. **Wydarzenia rosyjsko-polskiej wojny 1792 r. na terytorium Wołynia.**

Tekst ukazuje przebieg wydarzeń związanych z rosyjsko-polską wojną 1791 r., które miały miejsce przeważnie na terytorium Wołynia, przedstawiono przyczyny i następstwa wojny dla ludności Prawobrzeżnej Ukrainy.

Aleksander Burawski. **Polska szlachta i duchowieństwo rzymskokatolickie Prawobrzeżnej Ukrainy w polskim narodowo-wyzwoleńczym ruchu w latach 30-tych XIX w.**

Na podstawie uchwał i rozporządzeń rosyjskich kół urzędniczych, Autor analizuje politykę władz carskich odnośnie diecezjalnego i zakonnego rzymskokatolickiego duchowieństwa Podolskiej i Wołyńskiej Guberni, które brało udział w wydarzeniach polskiego Powstania Listopadowego 1830-1831 roku. Ukazuje działalność polskich konspiracyjnych organizacji w 30-tych latach XIX w., które próbowały wzniecić nowe powstania przeciwko caratowi, oraz udział w nich katolickiego duchowieństwa.

Anna Denisiewicz. **Rzymskokatolickie Seminarium Duchowne w Żytomierzu w drugiej połowie XVIII i początku XX w.**

W artykule przeanalizowano położenie katolickiego Seminarium Duchownego w Żytomierzu, zwrócono uwagę na szczegóły finansowania i utrzymania seminarzystów, poddano ocenie główne kierunki wychowania i metody nauczania w seminarium, scharakteryzowano grono pedagogiczne.

Jarosława Moczerniuk. **Organizacja gospodarstw polskich ziemian w Kijowskiej Guberni w drugiej połowie XIX - początku XX wieku.**

W tekście przebadano model administracyjny majątków ziemskich w

Guberni Kijowskiej w okresie po reformie oraz stosunki pomiędzy właścicielami a pracownikami najemnymi. Szczególną uwagę poświęcono tym majątkom, które należały do Polaków.

Witalia Wasylenko. **Rola polskiej mniejszości w przemysłowym rozwoju i kupiectwie Guberni Wołyńskiej w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku.**

Ukazano wkład polskiego etosu w socjalno-ekonomiczny postęp Guberni Wołyńskiej w drugiej połowie XIX w., a szczególnie w formowaniu i rozwoju takich gałęzi przemysłu jak: cukrownicza, metalurgiczna, sukiennicza, papiernicza i handlowa.

Aleksander Potylczak. **Obozy dla internowanych Polaków w Ukraińskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej (USRR) w latach 1939-1941.**

Przedstawiono losy internowanych w radzieckich obozach w okresie od września 1939 do czerwca 1941 r., polskich wojskowych, urzędników państwowych II Rzeczypospolitej i przedstawicieli inteligencji. Szczególną uwagę poświęcono obozom, które znajdowały się na terenie Ukraińskiej SRR, a zwłaszcza na Żytomierszczyźnie.

Dymitr Nikołajczuk. **Deportacje na roboty przymusowe do Niemiec z terenów Rówieńszczyzny (1942-1943).**

Artykuł pokazuje specyfikę procesu deportacji ludności na przymusowe roboty do Niemiec z terenów Rówieńszczyzny, ukazano przyczyny, które spowodowały zaangażowanie byłych obywateli II Rzeczypospolitej w proces deportacji, przeanalizowano sposoby i zakres tego zjawiska oraz reakcję na niego miejscowej ludności.

Z dziedzictwa historiograficznego:

Комиссія Хадячка

Гадяцький трактат



Projekt HISTORIA JEDNOCZY NARODY

Regionalna Międzyuczelniana Konferencja Naukowo-Praktyczna w Żytomierzu

18 grudnia 2012 roku o 11.00 w sali konferencyjnej Żytomierskiego Państwowego Uniwersytetu im. Iwana Franki odbyła się Regionalna Międzyuczelniana Konferencja Naukowa poświęcona Unii Hadziackiej 1658 roku. W konferencji wzięli udział naukowcy i studenci Żytomierskiego Uniwersytetu im. I. Franki oraz Narodowego uniwersytetu pedagogicznego im. M. Dragomanowa, wśród nich habilitowany doktor nauk: Piotr Sauch, Natalia Sejko, Włodzimierz Borysenko, Iwan Jarmoszyk oraz szereg doktorów nauk, aspirantów i studentów.

Inicjatorem Konferencji naukowej była organizacja społeczna „Zjednoczenie Szlachty Polskiej” wspierana przez Konsulat Generalny RP w Winnicy. Wykłady, wygłoszone przez ukraińskich historyków będą wydrukowane osobnym wydaniem – jako Zbiór materiałów naukowych. Wydarzenie zostało poświęcone historii stosunków polsko-ukraińskich. Przede wszystkim Traktatu, który był zawarty 16 września roku 1658 w Hadziaczu, w jego wyniku Rzeczpospolita Obojga Narodów miała przekształcić się w Unię trzech państw: Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego i Księstwa Ruskiego (Ukrainy). Niepowodzenie w realizacji tego projektu doprowadziło do tragicznych skutków dla Ukraińców i Polaków.

Konferencja jest częścią szerszego projektu „Historia jednoczy narody”. W jego ramach w Żytomierskim Domu Polskim w czerwcu br. Zjednoczenie Szlachty Polskiej na Ukrainie zaprezentowało wystawę „Równi z równymi” poświęconą Ugodzie hadziackiej 1658 roku. Wśród tematów projektu: 150 rocznica Powstania Styczniowego na Rusi (Ukrainie) oraz antybolszewicki sojusz Petlury i Piłsudskiego w roku 1920.

Natalia Kostecka-Iszczuk
Prezes „Zjednoczenia Szlachty Polskiej”:



- Ukraińców i Polaków łączy wspólna historia. Wspólne osiągnięcia i zwycięstwa. Od XIV do XVIII stolecia, od czasów Unii Krewskiej a później Lubelskiej do II rozbioru Rzeczypospolitej w 1795 roku, nasi ludzie żyli w ścisłej interakcji. Razem bronili Europe i wspólnie budowali swoje życie.

Nawet w trudnych czasach, Polacy i Ukraińcy byli w stanie negocjować i zwyciężyć. Świadczy o tym Ugoda Hadziacka 1658 roku. Niestety, ten Traktat nie został w pełni wdrożony w życie, ale stał się drogowskazem dla przyszłych pokoleń.

Na Ukrainie od wielu lat historia była narzędziem ideologii. Historia stała się instrumentem wojny informacyjnej. Dlatego koncentruje się głównie na konfliktach. Wspólne osiągnięcia i zwycięstwa są przemilczane. Stąd w masowej świadomości zdominowane fałszywe stereotypy.

Chcemy zmienić ten stan. Chcemy żeby Ukraińcy i Polacy poznali prawdę o historii stosunków polsko-ukraińskich. Dążymy do historycznego pojednania między Polakami i Ukraińcami.

Żyjemy w Żytomierzu, w wyjątkowym europejskim mieście. Tu krzyżują się różne kultury i cywilizacje. Nasz region musi być modelem tolerancji, zgody i zrozumienia międzyetnicznego... Musimy wspólnymi wysiłkami likwidować bariery i barykady, które dzielą Polaków i Ukraińców. Prawda historyczna jest ciekawsza niż propaganda ponurych mitów historycznych.

Iwan Jarmoszyk,

Habilitowany doktor nauk historycznych, profesor, kierownik wydziału specjalnych historycznych dyscyplinach i prawa Żytomierskiego Państwowego Uniwersytetu imienia Iwana Franki:



- W pewnym momencie wsparliśmy inicjatywę Żytomierskiej Młodzieżowej Publicznej Organizacji "Zjednoczenie Szlachty Polskiej". Oni przygotowali wspaniałą wystawę "Rowni z równymi" o życiu i twórczości naszego rodaka Jerzy Niemirycza, znanego przedstawiciela szlachty urodzonego w Czerniachowie koło Żytomierza. I podczas prezentacji wystawy w czerwcu tego roku, pojawił się pomysł, aby rozszerzyć zakres spraw, o których moglibyśmy podyskutować. Tak pojawiła idea konferencji naukowej poświęconej Unii Hadziackiej 1658 roku.

Piotr Sauch,
Doktor nauk filozoficznych, profesor, rektor Żytomierskiego
Państwowego Uniwersytetu imienia Iwana Franki:



- Konferencja naukowa jest poważnym wydarzeniem. Hadiacki traktat roku 1658. jest niezwykle ważnym dokumentem historycznym, który przewidywał przekształcenie Rzeczypospolitej w konfederację - Ukrainy, Polski i Litwy.

Oczywiście za każdym razem, kiedy analizujemy wydarzenia historyczne, zawsze mamy możliwość spojrzenia na obecny stan rzeczy. Oznacza to, że powrót do pamięci historycznej umożliwia ruch do przodu w dzisiejszych czasach.

Ważne jest, że inicjatorzy tego porozumienia byli nasi rodacy: Jerzy Niemirycz i hetman Iwan Wyhowski. Tak więc nie ma wątpliwości, że dzisiejsza rozmowa o tym historycznym wydarzeniu jest ciekawa... Co by się stało, gdyby ta ugoda została wykonana? Jak ten Traktat mogłby zmienić sytuację geopolityczną Polski i Ukrainy?..

Można o tym myśleć, marzyć, ale w jednym celu, w celu ruchu do przodu, z warunkami na przyszłość. Ważne jest, że ten traktat jednoczył narody. Ważne jest, że przewidział on nie odrzucenie jednego narodu od drugiego a próby wejść w sojusz aby rozwiązać ważne problemy geopolityczne w całej Europie Wschodniej i Osrodkowej.

ЗДОБУТКИ І ПРОРАХУНКИ ГАДЯЦЬКОЇ УГОДИ 1658 Р.

Після здобуття незалежності від Польщі, у 50-х роках XVII ст. Україна потрапила в залежність від Московитської держави, що увесь час посилювалася. Наступник гетьмана Б. Хмельницького І. Виговський зі своїм оточенням зробив спробу визволити Україну від державного тиску східного сусіда, що вилилося у справжню війну з ним 1658 – 1659 рр. Одночасно це був початок братовбивчої «Руїни», що почалася з розгрому військ М. Пушкаря під Полтавою 10 червня 1658 р., в ході якої й була укладена Гадяцька угода між Україною та Польщею.

Залишки розгромлених сил М. Пушкаря відійшли на Слобожанщину під захист російських військ. Всупереч відповідним пунктам Березневих статей 1654 р. князь Г. Ромодановський 26 червня 1658 р. з Слобожанщини вступив на Лівобережжя з військами і зайняв Веприк та інші міста. За ним йшов Я. Барабаш з загоном запорожців, який розоряв українські міста, називався гетьманом України. Російські урядовці ввели свої військові залоги в Миргород, Гадяч, інші лівобережні міста. Так, Московський уряд фактично почав війну проти суверенної Української держави. Законний гетьман, Іван Виговський, наказав місцевим полковникам стояти міцно і битись з «московитами як з неприятелем».

Прибулому до Чигирина у 20 числах липня посланцю Ромодановського Виговський заявив, що, коли князь не виведе військ за Путивль і не видасть Барабаша з 15 «товаришами», то він буде «битись з ним». Україна готувалась до війни. Те ж саме робив у Білорусії й І. Нечай. Однак, московська сторона ігнорувала мирні ініціативи українського уряду. 11 серпня 1658 р. І. Виговський з козацькими полками і 20 тис. татар на чолі з калгою Кази-Гіреєм почав наступ з Чигирина на московитські війська на Лівобережній Україні. Ромодановський спішно відходить до Путивля. Звідти він направляє у Київ (єдине українське місто, де законно перебував московитський гарнізон) для ведення антигетьманської діяльності Я. Барабаша під охороною стрільців. Але всі вони були захоплені козаками під Гоголем і відправлені до Переяслава. За ворожу діяльність проти законно обраного гетьмана Я. Барабаша було страчено.

Щоб ліквідувати головне вогнище державної нестабільності в особі київського гарнізону московитських військ, І. Виговський направив проти нього вірні уряду війська під командуванням свого брата Данила. Протягом 16 – 26 серпня Данило Виговський при активній

підтримці козаків Київського полку Павла Яненка-Хмельницького безуспішно штурмував Верхнє місто. Для багатьох козаків дії гетьмана були незрозумілими і не знайшли широкої підтримки. Київ залишився в руках воєводи, що дало російському урядові підставу направити йому на допомогу додаткові військові контингенти.

Загальнокозацька рада 30 серпня поблизу Комишні постановила почати воєнні дії проти Московської держави. Козацькі полки розгорнули наступ у напрямі Путивля і Сум. Нечай розбив загін воєводи Дашкова у Білорусії, а його полковник Мурашка оточив Менськ. І. Нечай спільно з місцевою шляхтою вибив московитські гарнізони з Нового Бихова, Кричева, Мстиславля, Ярославля. Три південні білоруські повіти перейшли під владу козацьких полковників. Нечай у жовтні називав себе вже королівським підданим. Воєнні дії велись на фронті понад 1 тис. км від Білорусії до південних сотень Полтавського полку.

Ворожа політика московського уряду підштовхнула Україну до державного зближення з Річчю Посполитою. У результаті тривалих дипломатичних переговорів 6 (16) вересня 1658 р. у Гадячі між українським урядом і представницькою комісією Речі Посполитої була підписана міждержавна угода, яку мав ратифікувати польський сейм. Вона передбачала: 1) створення з Чернігівського, Київського і Брацлавського воєводств Руського князівства. Руське князівство мало увійти до складу Речі Посполитої на правах широкої автономії, що межували з федерацією. 2) гетьман мав обиратися козаками й ставав воєводою з правом першого сенатора. 3) передбачалося створення власного суду, монетного двору, введення посад канцлера, маршала, підскарбія, а також 60-тисячного козацького реєстру. Перебування польських частин на підвладній воєводі території заборонялось, а при нагальній їх потребі вони підпорядковувалися йому. Визнавалася ліквідація уніатської церкви. За козаками зберігались їх давні права і привілеї, 100 козакам з кожного полку надавалась можливість отримати шляхетство. Київський колегіум зрівнювався у правах з Краківським університетом, дозволялось вільне відкриття початкових шкіл. Надзвичайно важливими були пункти, що визначали становище України в системі українсько-польсько-кримсько-московитських відносин. Один пункт угоди визнавав залежність України від Польщі таким чином, «щоб це не порушувало братства, укладеного з Кримським ханом, і, якщо це буде можливим без порушення єдності Речі Посполитої – то і з царем Московським. Інший пункт передбачав неучасть Війська Запорозького у війні Речі Посполитої проти Росії. Така постановка питання закріплювала за Україною фактично незалежницький статус, чого Річ

Посполита, звичайно, не могла допустити. Гадяцька угода передбачала також захист прав посполитих формулою «подданных не отягощать, как पहले».

У цілому, первісний варіант Гадяцької угоди був набагато вигідніший для України ніж Березневі статті 1654 р. чіткішим визначенням державного статусу України, соборності всіх українських земель, самою ідеєю відновлення Князівства Руського як правонаступника колишньої Київської Русі. Велика заслуга у розробці угоди належала одному з найосвіченіших людей України Юрію Немиричу.

У відповідь на підписання Гадяцької угоди російський уряд оголосив І. Виговського зрадником і закликав український народ не виконувати його розпоряджень. Козацька старшина у свою чергу звернулась до європейської громадськості із спеціальним маніфестом, де виклала основні причини зміни зовнішньополітичного курсу України. Росія звинувачувалась у невиконанні взятих на себе раніше зобов'язань, зближенні з Польщею за рахунок українських земель, розв'язанні війни з союзником України Швецією, введенні в Київ гарнізону, підтримці «бунтів» проти гетьмана, намаганні знищити Військо Запорозьке тощо.

У другій половині вересня 1658 р. козаки гетьмана І. Виговського штурмують слобідські міста Кам'яне, Олешню, доходять до Харкова. Але на дальший наступ гетьман не зважився і наказав відступати. Невдоволені татари почали брати ясир в Україні, що викликало різке незадоволення козаків. Одночасно московський уряд готується до широкомасштабних воєнних дій проти України. Збираються війська, одночасно направляються царські грамоти в Полтавський, Чигиринський та інші полки з закликом до населення відступитись від Виговського.

Одночасно активізують наступальні дії російські війська з території Слобожанщини. У жовтні вони окупувають Куземинську, Котельвянську і Грунську сотні Полтавського полку (цими подіями В. Смолій і В. Степанков пов'язують початок громадянської війни в Україні (1658 – 1663). – Авт.). Полковником Полтавського полку обирають сина покійного М. Пушкаря Кирика. Він розбиває гетьманський загін під Говтвою і бере місто під свій контроль. У другій половині жовтня боярин Г. Ромодановський з сильним військом успішно просувається в глиб Лівобережжя. Здобуває Миргород, Куземин, Лубни та інші міста. Зняті з під Глухова і Новгорода-Сіверського гетьманські війська нічого не вдіяли проти противника під Пирятином і відійшли до Варви. Тут відбуваються запеклі бої. Не змігши розбити очолюване Г. Гуляницьким урядове військо, Г. Ромодановський у листопаді наказав підлеглим йому козакам обрати наказним гетьманом України Івана

Безпалога (З чим Т. Яковлева пов'язує початок Руїни в Україні. – Авт.). Так московський уряд започаткував двогетьманство в Гетьманщині, що призвело до страшних для неї наслідків.

Царизм нарощує свою воєнну присутність на Лівобережжі. Переходить у наступ проти гетьманських військ у Білорусії. Російські війська завдають поразки загонам І. Нечая під Чаусами. Посилюються промосковські настрої серед місцевого населення. У відповідь на ці події гетьман звертається за допомогою до польського короля, просить турецького султана взяти Україну під свій протекторат.

З лютого 1659 р. гетьманські війська переходять у наступ проти окупантів. Вони визволяють Миргород, Сорочинці, Хорол і доходять до Недригайлів, Сум та інших слобідських міст. Одночасно штурмують Зіньків, Лохвицю, Полтаву, Гадяч, де стояли сильні московитські залоги. Встановити контроль над всім Лівобережжям у лютому – березні Виговському не вдалось. У Білорусії зазнав поразки І. Нечай, внаслідок чого воєнна ініціатива в цьому регіоні перейшла до московитів. І. Нечай контролює Старий Бихів та незначну територію навколо нього.

Прикривати Гетьманщину з боку Слобожанщини гетьман залишив лівобережні полки, а сам повернувся до Чигирина. Ними командував ніжинський полковник Г. Гуляницький. Козаки розташувались на Конотопщині. Кінець березня і перша половина квітня пройшли у дрібних сутичках. Полковник Г. Гуляницький з Конотопа направляв загони для спустошення сіл Путивльського, Севського та Рильського повітів. Царські гарнізони в лівобережних містах роблять те ж саме з сільськими околицями.

Навесні 1659 р. становище гетьмана І. Виговського різко ускладнилося. Козацькі посланці до Варшави привезли йому затверджені польським сеймом значно урізані умови Гадяцької угоди 16 вересня 1659 р. Прочитавши їх, гетьман сказав посланцю з боєм: «смерть ти мені привіз». Але відмовитися від них український уряд не міг, оскільки гостро потребував якщо не допомоги, то принаймні нейтралітету у війні з Московією. Вузька старшинська рада прийняла нові умови Гадяцької угоди, але утрималась від їх обнародування. І було чого боятися.

У затвердженому сеймом варіанті вже не йшлося про створення з трьох воєводств «Князівства Руського». Це при тому, що козацькі послани на сеймі домагалися включення до нього ще й Волинського, Руського та Подільського воєводств. Тобто, вбачалось відновлення території колишньої Київської Русі. Не було пунктів про карбування власної монети, існування сейму «Князівства Руського» та інших елементів окремої української державності. Передбачалося обрання чотирьох кандидатів на гетьманство, з яких одного мав затверджувати король.

Козацький реєстр обмежувався 30 тисячами і 10 тисячами найманців. Гетьману заборонялося приймати іноземні посольства. Селяни повертались у підданство до панів. Унія не скасовувалася, обмежувалося тільки будівництво уніатських храмів. Таким чином, за своїм змістом затверджена сеймом Гадяцька угода суттєво поступалася вигідністю для України не тільки Березневим статтям 1654 р., але й Зборівському договору 1649 р. Відмовитися від неї означало для України втрату союзника в той момент, коли Московія активізувала антиукраїнські дії.

18 квітня царські війська підходять під Конотоп, який обороняли приблизно 5 тис. козаків на чолі з Г. Гуляницьким. Чисельність ворожого війська оцінювалась по-різному – 200, 150, 100, 80, 60 тис. чоловік. Але найвірогідніше, що воно нараховувало 70 тис. стрільців і солдатів. Почались ворожі штурми міста.

Незважаючи на незадоволення умовами договору, гетьман І. Виговський на чолі козацьких полків і з татарами на початку травня 1659 р. вирушив на виручку гарнізону Конотопа. По дорозі вони громлять московитські загони. У 20-х числах червня військо Виговського підійшло до с. Соснівки, що за 12 верст на південний захід від Конотопа. У ньому нараховувалось 30–45 тис. татар і приблизно 20 тис. козаків та 5 тис. найнятих поляків, волохів, сербів. 28 – 29 червня (8 – 9 липня) українсько-татарські війська завдали нищівної поразки московитській армії. Втрати росіян становили 15-20 тис. чоловік убитими і страченими татарами. Гетьман почав витісняти московитські гарнізони з українських міст. Росія втратила армію. Конотопська катастрофа викликала справжній шок у Москві. Тим більше, що недавно вона тріумфувала з приводу перемог російської та української зброї над Великим князівством Литовським. Москвичі ще добре пам'ятали колони полонених литовців на чолі з великим князем і захоплені у ворога гармати на вулицях столиці. Три дні Москва німувала, а на четвертий Олексій Михайлович наказав готувати місто до оборони. Однак, Виговський не став розвивати наступ у глибоку Росію.

Становище гетьмана різко ускладнилося. Союз з Кримським ханством настроїв проти нього чи не увесь народ. Переорієнтація на Річ Посполиту з обмеженням прав України не знайшла підтримки серед людей. В очах козаків, селян, міщан, православного духовенства і більшості козацької старшини польська шляхта продовжувала залишатись основним ворогом. І всілякі спроби вирвати їх з полону традиційних уявлень наштовхувались на нерозуміння і спротив. Обнародування влітку 1659 р. затвердженої сеймом в урізаному вигляді Гадяцької угоди викликало незадоволення навіть серед прибічників Виговського.

У своєму прагненні вирішити проблему козацька старшина розділилася. Генеральна старшина і правобережні полковники прагнули зробити це через мирне заміщення І. Виговського іншою особою. Інша частина старшини вдалася до силових методів. Лівобережні полковники Тимофій Цицюра, Василь Золотаренко, Яким Сомко в серпні заявили про перехід на бік Росії і почали військові дії проти вірних Виговському частин. Багато прихильників Виговського, у тому числі й Немирича, було вбито, чимало їх потрапило в полон. Військова акція кошового Запорозької Січі Івана Сірка проти союзника Виговського Кримського ханства змусила Мехмет-Гірея з ордою залишити Гетьманщину.

Скрізь лунали голоси про усунення Виговського від влади. Скинення І. Виговського з гетьманства ініціювали й організували колишні однодумці гетьмана, серед них Т. Носач, І. Богун, М. Зеленський, Г. Гуляницький, Г. Лісницький, П. Дорошенко, О. Гоголь та інші. На початку жовтня 1659 р. під Германівкою розлучені правобережні козаки не стали слухати ніяких виправдань і пояснень. Зарубали послів на польський сейм Сулиму і Верещаку, котрі не відстояли повної редакції Гадяцької угоди, й приступили до гетьмана. Виговський мусив покласти булаву до ніг козаків і рятуватися втечею. Правобережні полки обрали гетьманом Юрія Хмельницького. Тепер настала черга полків лівобережних.

Отримавши видатну перемогу над московитськими військами у Конотопській битві, державницьке угруповання козацької старшини вирішило закріпити її законодавчо. Для цього воно розробило «Жердівські статті», умови державного статусу Гетьманщини у спілці з Московською державою, і передало їх на розгляд воєводи Трубецького. Вони в цілому декларували основні положення «Березневих статей» та містили пункти про інші права Гетьманщини. Зокрема, писалося, щоб воєвод ніде, крім Києва, не було. Заборонялося подавати цареві листи від всього Війська Запорозького без відома старшини і підпису гетьмана. Ставилася умова підпорядкування владі одного гетьмана полковників обох берегів Дніпра. Полковникам мала належати вся повнота влади на території полку, їм же підпорядковувалися і м. Старий Бихів у Білорусії. Підтверджувалися особливі права і привілеї шляхти, а також непорушність соціального становища інших станів населення та їх підлеглість тільки гетьману. Заявлялося про право Гетьманщини на міжнародні відносини з усіма державами, а також безпосередню участь її представників при вирішенні Москвою українських справ на міжнародному рівні. Підтверджувалися права і вільності усіх станів населення, які їм були надані «князями руськими і польськими королями». Заявлялося про підлеглість київського митрополита

константинопольському патріарху на вільне обрання його духовенством і старшиною. Передбачалося існування шкіл для дітей «всякого язика», відкриття нових монастирів. Ставилася вимога амністії всіх учасників виступів проти Московії.

Автори «Жердівських статей» втратили відчуття реальності, правильного співвідношення своїх і ворожих сил, монолітності представників суверенності Української держави. Московські воєводи рішуче відкинули нові положення «Жердівських статей». Разом з тим, вони не перешкоджали проведенню загальноукраїнської козацької ради по обранню одного для всієї України гетьмана.

На раді під Переяславом 27 жовтня 1659 р. ним було обрано Юрія Хмельницького (1659 – 1663), який склав присягу на вірність цареві. Взамін «Жердівських статей» воєводи нав'язали козакам «Переяславські статті», увівши до них нові положення, які суттєво обмежували права Гетьманщини у внутрішній та зовнішній політиці. Нові пункти зобов'язували гетьмана: 1)посилати козацькі частини в розпорядження царських воєвод; 2)забороняли їм самостійні військові дії; 3)крім Києва, російські гарнізони вводилися в Переяслав, Чернігів, Ніжин, Брацлав, Умань; 4) козакам заборонялося обирати гетьмана без дозволу царя, а гетьману, в свою чергу, призначати на посади генеральних старшин; 5)гетьман мав вивести війська з Білорусії. Передбачалося застосування смертної кари до осіб, що боролися проти Росії, а також обмін втікачами. Прийняті в оточенні російських військ «Переяславські статті» розчарували навіть ту старшину, котра дотримувалася проросійської орієнтації. «Переяславські статті» позбавляли патріотичну старшину відстоювати самобутність України через посилення на законодавчі акти. В цьому була їх найбільша загроза для України.

Обрання Юрія Хмельницького гетьманом означало поразку претендентів на гетьманську булаву Т.Цицори та І.Безпалого й знаменувало початок нового етапу боротьби козацької старшини за права Української держави. Велися перемовини з Московією і Варшавою про зміну умов Переяславських статей і Гадяцької угоди, які нічого не дають Україні. Зате, сформувалися нові старшинські угруповання різної політичної орієнтації, що суттєво послабило силу Української держави. Угруповання на чолі з Богуном, Ханенком, Гоголем не визнає ні Переяславських статей, ні Гадяцьких і відстоює державну незалежність України. До них примикає й І.Виговський. Оточення Ю. Хмельницького мусить лавірувати між різними політичними силами, декларативно заявляючи про свою вірність царю.

У листопаді – грудні 1659 р. відбуваються бої між польськими і

російськими військами на Поділлі, в яких козаки не беруть участі. У листопаді після семимісячної облоги московити взяли Старий Бихів, оплот Української держави в Білорусії. У полон потрапили І. Нечай, його дружина, Самійло Виговський з дружиною, було наказано «дрянь і молявку повісити по дорогах». Вірні Ю. Хмельницькому війська беруть Чигирин, де закрилися останні прибічники І. Виговського та його дружина.

Московський уряд відчуває себе переможцем. Нагороджує земельними пожалуваннями ніжинського полковника В. Золотаренка, чернігівського С. Силича та інших старшин, одночасно відсовує Т. Цищору та І. Безпалога, які скомпрометували себе перед партією Ю. Хмельницького, надсилає воєвод в українські міста. Зміцнює свою владу в Україні.

Угрупування Ю. Хмельницького не полишає надії домогтися ліквідації Переяславських статей. Наприкінці грудня гетьман направляє в Москву делегацію на чолі з Андрієм Одинцем, яка мала просити в царя наступне: щоб воєводи були тільки в Києві та Переяславі; затвердити за гетьманом право судити і страчувати старшину і козаків обох берегів Дніпра; не приймати ніяких посланців, листів і чолобитних без гетьманського підпису і печатки; вільні стосунки з урядами зарубіжних країн. Всі ці прохання московський уряд відхилив. Задовольнив прохання тільки про українське представництво на переговорах Росії з іншими державами, що стосувалися України.

Відхилення царем «Жердівських статей» і «Статей Одиця» переконало навіть промосковськи налаштованих старшин у неможливості повернути Україні її права за «Березневими статтями» 1654 р. мирними засобами. До цього додалася й особиста образа Ю. Хмельницького на царя, коли він 5 січня 1660 р. побачив труп тиранськи замордованого його швагра (зятя. – Авт.) Данила Виговського, полонення його сестри Олени. Вона посилилась після отримання звістки про полон другого зятя Івана Нечая і сестри гетьмана Степаниди в Білорусії. Всі прохання Ю. Хмельницького про покарання винних і повернення Івана Нечая були марними.

В Україні розгоралася братовбивча Руїна, прелюдією до якої стала спроба уряду гетьмана І. Виговського змінити становище Української козацької держави. У своїх планах на переорієнтацію України від протекторату з Москвою до співпраці з Варшавою уряд гетьмана І. Виговського не врахував цілий ряд як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, які й призвели до краху всі його зусилля вирвати молоду Українську державу з залізних обіймів північно-східного сусіда.

Серед них – насамперед віра у монолітність національної еліти в

поверненні України до державного співжиття з Польщею. Як виявилось пізніше, значна частина козацької старшини, духовенства і рядового козацтва, особливо на Лівобережжі, не бажали повертатися під владу іновірної Польщі, для багатьох з яких вона залишалася смертельним ворогом. Однозначно антипольську позицію зайняла Запорозька Січ з своїм безмежним впливом на найширші маси українського населення. Можна сказати, що спроба гетьмана І. Виговського переорієнтувати Україну на співіснування з Польщею в новому державному утворенні виявилася передчасною в умовах, коли абсолютна більшість українців були психологічно неготові визнати свого смертельного ворога співмешканцем в єдиній державі. Це те, що увесь час враховував Б.Хмельницький і, заграючи в окремі роки з Польщею, не допускав спільного державного існування з нею.

У дипломатичній підготовці державної спілки з Польщею український уряд припустився смертельного прорахунку, не забезпечивши гарантій польської сторони виконання підписаних у Гадячі 1658 р. умов договору. Тим більше, що сам І. Виговський та й вся козацька старшина добре пам'ятали, що в попередні часи Польща не ратифіковувала підписані нею з козаками договори. Це була недопустима необачність українського уряду, зумовлена як його недосвідченістю в міждержавних відносинах, так і легковажністю, що кинули Україну в горнило братовбивчої борні, яка стала початком її поступового сповзання до своєї загибелі.

Без врахування українським урядом залишилося і ставлення польської громадської думки до вирішення українсько-польської проблеми. Тільки незначна частина польської управлінської еліти і магнатерії була готова до визнання України складовою частиною республіки з трьох держав – Польщі, Литви, України, – але не вони вирішували справу. Вирішальною силою залишалася та частина польської управлінсько-економічної верхівки польського суспільства, яка дотримувалася консервативних поглядів на Україну як свою підлеглу територію й не збиралася їх міняти навіть під впливом наявних кардинальних змін у її становищі, насамперед у незалежному державному існуванні від Польщі. Своєю фактичною відмовою у 1659 р. від визнання головних попередніх положень Гадяцької угоди консервативна частина польської еліти не просто відмовила Україні в приєднанні до світу Європи, але й втратила перспективного союзника у так необхідному зміцненні позицій Польщі на євразійському континенті. Пізніше захоплення Правобережної України принесло Польщі більше шкоди ніж користі, оскільки приєднаний регіон не скорився з своїм підлеглим становищем і став постійним дестабілізуючим фактором

внутрішнього миру в Польській державі, що безумовно супроводжувалося й наростанням агресивних намірів до неї сусідніх держав, що врешті-решт закінчилося для неї трагічно.

Невміння з одного боку і небажання з другого вирішити доленосні проблеми України й Польщі на базі Гадяцьких домовленостей 1658 р. стали першопричиною трагедії обох держав. Роз'єднані Україна і Польща майже рівночасно втратили власні державності, що приречло їх обох на тривалий державно-духовний занепад і загрозу можливого національно-державного зникнення в майбутньому. Однак, українсько-польська Гадяцька епопея засвідчила наявність в українському суспільстві природної потреби в орієнтації на традиційну для нього європейськість у визначенні своєї історичної долі. Шлях до цього лежав у спілці з Польщею, що незабаром продемонстрували гетьмани І. Мазепа, П. Орлик та інші українські державники. В свою чергу, з часом громадська думка у Польщі все більше схилялася до необхідності об'єднання своїх зусиль з Україною у протистоянні з Російською імперією.

Джерела та література:

1. Борисенко В.Й. Курс української історії. – К., 1998.
2. Борисенко В., Бульвінський А., Візер С. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. – К., 2006.
3. Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657 – 1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. – К., 2008.
4. Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 1.
5. Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. - К., 1995.
6. Путро О. Гетьман І. Виговський і Гадяцька угода 1658 – 1659 рр.: Українська козацька держава. – К.: Черкаси. – 1993. – Вип. 3.
7. Чуднівська кампанія 1660 року у дзеркалі польської історіографії. Збірка наукових публікацій про московсько-польську війну середини XVII ст. / Упорядник, переклад з польської, вступна стаття, додатки: кандидат історичних наук, доцент Іван Ярмошик. – Ж.: В-во Євенок О.О., – 112 с.
8. Яковлева Т.Г. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. – К., 1998.

Анотації

Володимир Борисенко. Здобутки і прорахунки Гадяцької угоди 1658 р.

У статті аналізується зовнішньо- та внутрішньополітична ситуація Козацької державі в часи гетьманування Івана Виговського. Визначені політичні та військові чинники, котрі призвели до укладення

Гадяцької угоди у 1658 р., визначено її місце та значення в процесі українського самовизначення.

Adnotacje

Włodzimierz Borysenko. **Osiągnięcia i rozrachunki Unii Hadziackiej z 1658 r.**

Artykuł analizuje zewnętrzną i wewnętrzną sytuację polityczną państwa Kozackiego w okresie, gdy hetmanem był Iwan Wyhowski. Zdefiniowano czynniki polityczne i wojskowe, które doprowadziły do zawarcia Unii Hadziackiej w 1658 r., wyznaczyły jej miejsce w procesie ukraińskiego samookreślenia.

Іван Ярмошик
(м. Житомир)

ГАДЯЦЬКА УГОДА В КОНТЕКСТІ ПОЛЬСЬКО- КОЗАЦЬКИХ ДОМОВЛЕНОСТЕЙ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Гадяцька угода 1658 року для розвитку української державності середини XVII ст. стала однією з найпомітніших та найважливіших домовленостей між польськими властями та українським козацтвом. Сучасний польський історик Тереза Хинчевська-Геннелъ вважає, що якби ця угода була підписана на 20 років раніше, то не було б повстання Богдана Хмельницького [1]. На думку Н. Яковенко, якби ідеї Гадяцького трактату були реалізовані, це дало би Речі Посполитій шанс оновитися через нові форми співжиття її народів [2].

Все ж історичний процес не має варіантів, все відбулося так як воно, очевидно, мало відбутися. Гадяцька угода була не першою в шереху укладених між урядами Речі Посполитої та українським козацтвом. Першою з-поміж них є сеймова постанова 1590 р. «Porządek z strony Nizowców i Ukrainy» [3]. Відмітимо, що у цій постанові вперше офіційно на урядовому рівні було вжито назву «Україна» в плані проекту тодішнього канцлера Яна Замоїського по освоєнню степових просторів України.

Основною проблемою, що розглядалася у цій ухвалі, було впорядкування стосунків із козацтвом, яке на кінець XVI ст. перетворилося на помітну мілітарну силу і своїми нападами всерйоз турбувало Кримське ханство та його сюзерена Османську імперію. Це навіть дало підставу польському історикові другої половини XVI – початку XVII ст. Анджею Любеневському відмітити, що «частіше наші ходили в козаки, аніж татари до нас» (*переклад наші*) [4]. А це у свою чергу загрожувало міжнародними ускладненнями для Речі Посполитої.

Згадана сеймова постанова зобов'язувала Великого гетьмана коронного впорядкувати Запорозжя і людей свавільних, котрі там проживають, привести до послуху, щоб вони державних кордонів не переходили ані водою, ані землею і до свого товариства без дозволу властей нікого не приймали. Річ Посполита заносила козаків у «реєстр», котрий мав знаходитися у коронного гетьмана, брала козацьке рицарство (саме такий термін вживається у цій постанові щодо козаків) на жолд та під свою опіку і таким чином творила збройну силу на кресах для безпеки руських/українських земель. У даній постанові реєстр виступає списком низових козаків для контролю над ними, у першу чергу з тим, щоб вони не приймали у свої ряди нових утікачів.

Ця постанова стала черговим кроком Речі Посполитої у творенні реєстрового козацтва, намаганні властей взяти козацтво під свій контроль, що почало робитися іще за часів Зигмунта II Августа. Однак після прийняття постанови уряд не потурбувався про виплату жолду, постанова практично не була втілена в життя і не зупинила подальшої військово-політичної еволюції козацтва та його чисельного росту. Початок XVII ст. був позначений активними морськими походами козаків на Крим та Турецькі узбережжя, участю у військових акціях Речі Посполитої супроти Московської держави. З одної сторони це створювало певні ускладнення для Речі Посполитої у стосунках з Туреччиною, з іншої – продемонструвало військові можливості козацтва як важливої підмоги коронному війську.

У комплексі ці фактори викликали необхідність чергового урегулювання «козацької проблеми», що знайшло відображення у Вільшанській та Роставицькій угодах.

Вільшанська угода була укладена 28 жовтня 1617 р в урочищі Стара Вільшанка поблизу Таращі між старшим війська Запорізького Петром Сагайдачним і Великим гетьманом коронним Станіславом Жолкевським. Умови Вільшанської угоди відбивали пошук компромісу між козацтвом і польським урядом. За угодою козацький реєстр визначався в кількості одної тисячі чоловік. М. Грушевський назвав умову обмеження реєстру тисячею козаків абсурдом, що признали навіть польські комісари [5]. Остаточну кількість мав визначити польський сейм. Козакам надавалося право обирати гетьмана, якого затверджував польський король; реєстровцям уряд зобов'язувався виплачувати платню, вони мали право жити тільки на Запоріжжі та їм заборонялося здійснювати походи на Крим і Туреччину; з козацького війська виключалися ті, котрі вступили до нього за останні 5 років, нереєстрові козаки мали повернутися під владу старост [s. 311 – 322]. Такі умови викликали невдоволення серед нереєстрових козаків, і тому польському уряду не вдалося втілити її у життя. Окрім того варто зазначити, що угода була укладена після довгих перемовин сторін і після певної збройної демонстрації з боку козаків [7].

Наступною угодою стала Роставицька, підписана у жовтні 1619 р знову між делегацією козаків на чолі з П. Сагайдачним та коронним гетьманом С. Жолкевським. В її основу були покладені умови попередньої Вільшанської угоди, однак права козацтва дещо розширені у частині кількості реєстрових (3 тисячі) та збільшенні платні (40 тисяч злотих). Інші умови були такими: усі козаки, які вступили до війська протягом останніх 5 років, виключалися з реєстру і мусили повернутися під владу панів і державців; реєстрові козаки повинні були виселитися з

маєтків шляхти та духовенства, інакше вони перетворювалися на кріпаків. Їм дозволялося жити тільки в королівських (державних) маєтностях; реєстровці мали утримувати залогу на Запорозжжі. Козацька старшина зобов'язалася знищити човни, покарати козаків, які брали участь в останніх морських походах на Крим і Туреччину, і погодитися на кандидатуру гетьмана, якого призначить польський король.

І на цей раз переговори тягнулися більше місяця та проходили в напруженій обстановці з демонстрацією сили з обох сторін [6, s. 361 – 364]. Умови угоди викликали обурення козацьких мас. Адже укладено її було після кількох вдалих військових акцій проти татар і турків, участі 20-тисячного козацького війська на чолі із П. Сагайдачним в поході королевича Владислава на Москву. Завдяки участі козаків похід був загалом вдалим для поляків і закінчився укладенням вигідного для них Деулінського перемир'я. За умовами останнього до Речі Посполитої відійшли Смоленська, Чернігівська, Новгород-Сіверська землі із 29 містами [7, s. 186].

Виключені з реєстру козаки не визнали Роставицької угоди. Вони невдовзі під керівництвом Яцька Бородавки оволоділи Запорозькою Січчю. Але дальшому розширенню визвольної боротьби перешкодила підготовка Туреччиною і Кримським ханством нападу на Україну та Польщу. У зв'язку з цим козаки змушені були погодитися на пропозицію польсько-шляхетського уряду укласти з ним тимчасову угоду для організації відсічі турецько-татарській агресії.

Наступні десятиліття були позначені дальшим зростанням військової потуги козацтва, їх участю у військових діях в рядах коронного війська в часи Хотинської війни 1621 р., походами на Крим у 1627 – 28 рр, втручанням у міжособну боротьбу в Криму між претендентами на ханський престол у 1628 р., і зрештою чередою збройних виступів проти Речі Посполитої у 1625, 1630, 1635, 1637 – 1638 рр. Кожне із цих повстань завершувалося укладенням відповідної угоди з польськими властями.

Однак жодна із них радикальним чином не вирішувала становища козацтва та українських земель в суспільних відносинах Речі Посполитої. На думку польського історика Владислава Томкевича, це можна було б зробити кількома шляхами: 1) завдяки цілковитому підпорядкуванню козащини інтересам Речі Посполитої через надання козацькій верстві політичних прав і тим самим органічно поєднати її з державою; 2) через утворення з українних (ukrainnych) земель окремої територіальної одиниці, яка входила б до складу Речі Посполитої на тих же умовах, що й Литва [8, s. 125]. Втілити подібні заходи не дозволила німеч і безпорадність уряду та класовий егоїзм польської шляхти, які

вдавалися до половинчастих мір, котрі переслідували тимчасові цілі і в кінцевому результаті не дали позитивних результатів.

В. Томкевич звернув увагу на особливості становища козацької верстви в умовах Речі Посполитої першої половини XVII ст. Суспільний устрій держави нараховував три соціальних стани, а козаччина не вписувалася в жоден із них. Очевидним було, що в силу військово-політичних реалій в Речі Посполитій твориться четвертий стан, який, не маючи політичних прав, має особисті інтереси, котрі поєднані із обов'язком несення військової служби. Існувало два шляхи вирішення цієї ситуації: або звести козаччину до становища селян, або надати їй права шляхти. Однак не сталося ні першого ні другого, і саме в цьому, на думку В. Томкевича, лежить початок державної трагедії: заздрісна шляхта не хотіла витворити собі конкурента, а козаччина не дозволила себе пригнобити [8, s. 151.].

Найбільш радикальною постановою польського уряду щодо козацтва стала «Ординація війська Запорізького Реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої» [9], прийнята польським сеймом у березні 1638 р. після поразки повстання Павла Бута та Карпа Скидана.

За умовами «Ординації...» скасовувалася виборність козацької старшини та ліквідовувалося окреме козацьке судочинство. Число реєстровців зменшувалося до 6 тисяч осіб, що становило 6 полків по тисячі козаків у кожному. До реєстру вписували лише тих козаків, котрі не брали участі у повстанні 1637 р. Із козацьких рядів могли бути обрані лише сотники та отамани, які мали певні заслуги перед Річчю Посполитою. Козаки виписані із реєстру мали повернутися до свого попереднього стану. Замість козацького гетьмана призначали старшого комісара козацького війська із числа шляхтичів, який підлягав безпосередньо Великому коронному гетьманові. Йому віддавалась уся військова і судова влада в реєстрі і доручалося придушувати будь-яке «свавільство козацьке». Резиденцією комісара було визначено місто Трахтемирів. На посади полковників і осавулів також призначали із числа шляхтичів. Козакам дозволялося жити лише в королівських маєтностях Черкаського, Корсунського та Канівського староств. Міщанам і селянам під страхом смертної кари заборонялося вступати у козаки і навіть віддавати своїх дочок заміж за козаків. Решта пунктів ординації спрямовувалася проти Запорозької Січі. Два полки реєстровців повинні були постійно перебувати на Січі, щоб допомагати запорожцям відбивати татарські напади і перешкоджати їхнім походам у Крим і Туреччину. На Запоріжжя козак міг потрапити лише при наявності спеціального документа, затвердженого комісаром. «Ординацією...» передбачалося відбудувати фортецю Кодак, зруйновану козаками Івана

Сулими у 1635 р., і розмістити в ньому гарнізон з 600 піхотинців і 100 найманих драгунів.

Тодішній польний гетьман Миколай Потоцький 30 серпня 1638 р скликав у Києві «загальну раду» реєстрових козаків, у якій, крім старшини, взяли участь по кілька чоловік від кожного з шести полків. На раді і була оголошена «Ординація війська Запорозького Реєстрового...». 24 листопада 1638 р. в урочищі Масловий Став відбулася «остаточна комісія з козаками», на якій у присутності М. Потоцького була виголошена ухвала. В ній мовилося й про те, що козаки «покірно приймають заслужене ярмо на свої шиї». Комісаром реєстру призначався П. Комаровський, військовими осавулами – Л. Бубновський та І. Караїмович. Серед сотників, яких обрали козаки, був і майбутній чільник національно-визвольної війни Богдан Хмельницький.

Ця сеймова постанова не була генеральною, що якимось корінним чином регулювала козацьку проблему. Вона стала лише доповненням попередніх законів, змінюючи їх в окремих пунктах. І основним було те, що за її умовами козацтво втрачало одне з головних своїх прав – право на військове самоврядування, скасовувалася виборність командних посад, та власне судочинство. Відтепер на всі вищі посади призначалися шляхтичі, а замість виборного «старшого» – комісар із поляків. Ці умови міняли суть реєстрових. Це вже була не козацька аристократія, а прості жовніри, відрізані від того середовища, яке його живило, зокрема від Запорожжя та від селян. Нереєстрове козацтво ординацію не визнало.

На думку польських істориків «Ординація...» мала важливе значення для суспільно-економічного розвитку українських земель. Вона була певним етапом у систематизації кресових стосунків та призвела до заспокоєння України, яка постійно перебувала під загрозою грабунків. Сеймова постанова 1638 р. давала імпульс для того, щоб українські землі, які до цього були вітчизною анархії, ставали осілою волостю, яка б гарантувала внутрішній спокій для культурного та економічного розвитку. Однак 1648 рік перекреслив цю перспективу і провину за це В. Томкевич покладав на тогочасне польське суспільство [8, s. 175]. Науковець відмітив, що основну провину несе як польський уряд загалом, так і українська адміністрація наддніпрянських земель зокрема [8, s. 125 – 126].

Одним з найважливіших договорів, що постали в ході визвольної війни українського народу піз проводом Богдана Хмельницького стала Зборівська угода. Вона була укладена між королем Речі Посполитої Яном Казимиром з одного боку і Військом Запорозьким на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким з другого у серпні 1649 р. внаслідок військових подій, що розгорілися у липні – серпні того року в районі

Збаража – Зборова. Цей договір став підсумком першого етапу визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького і юридично узаконював самоврядність українських козаків в межах Речі Посполитої. Ця самоврядність знайшла втілення у козацькому державному утворенні – Війську Запорозькому, відомому як Гетьманщина. Офіційна назва Зборівського договору «Декларація Його королівської милості Запорозькому Війську на дані пункти». Він складається з 12 статей. Договір юридично оформлений як жалувана грамота короля своїм підданам. За його умовами: Король визнавав самоврядність Війська Запорозького, Гетьманщини, у межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств. На землях Війська Запорозького влада належала гетьману, резиденція якого розміщувалась в Чигирині. Уряди усіх рівнів на території Гетьманщини мали право займати лише православні шляхтичі. У контрольованій козаками Україні не повинно було перебувати коронне військо. Євреї не мали права обіймати державні посади й бути лихварями. Єзуїтів позбавляли права утримувати освітні заклади. Чисельність реєстру козаків Війська Запорозького встановлювалася у кількості 40 000 осіб. Усі ті, хто не потрапив до нового реєстру, мали повернутися до панів. Проголошувалась амністія всім учасникам Хмельниччини, православним і католицьким шляхтичам, які примкнули до козаків і воювали проти урядових сил. Правда, пізніше сейм зробив уточнення і амністія стосувалася лише тих шляхтичів, котрі мимо своєї волі брали участь у військових діях. Православна Київська митрополія відновлювалася у своїх правах, а київський митрополит мав увійти до сенату Речі Посполитої. Питання про унію передавалось на розгляд сейму [10].

Зборівський мирний договір був вимушеним кроком з обох сторін, він не задовольняв ані козаків, ані уряд Речі Посполитої. Обидві сторони почали підготовку до нового етапу війни, яка знову розгорілася навесні 1651 р. Цей новий етап був позначений Берестецькою битвою, підписанням Білоцерківського договору у вересні 1651 р., котрий значно урізав повноваження гетьмана та козаків порівняно із Зборівським.

Його умови були важкими для України. За Білоцерківським договором Україна залишалася під владою Речі Посполитої, шляхті поверталися маєтки у Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах; територія, підвладна гетьману обмежувалася Київським воєводством; реєстрове козацьке військо скорочувалося з 40 до 20 тисяч чоловік; Україна була позбавлена права вступати у відносини з іноземними державами. Гетьман зобов'язувався розірвати союз із Кримом і відіслати з України татарські зағони. Народні маси та

запорозькі козаки були невдоволені Білоцерківським миром настільки, що Богдану Хмельницькому довелося їх утихомирювати. Боротьба повинна була розгорітися з новою силою. Богдан Хмельницький використав Білоцерківський договір для перепочинку і підготовки нового воєнного виступу проти Речі Посполитої. Після розгрому польського війська під Батогом у травні 1652 р. договір був анульований Б. Хмельницьким, на порядок денний знову постала Зборівська угода.

В українській та польській історіографіях немає єдиної думки про значення Зборівської угоди. В українській історіографії XIX ст. переважали негативні оцінки Зборівської угоди. М. Костомаров вважав, що договір не містив нічого суттєво нового, лише відновлював давні права козаків. В. Антонович, П. Буцинський звинувачували Б.Хмельницького в небажанні розгрому Речі Посполитої. На суперечливий характер договору звернув увагу М. Грушевський. Він зазначив, що угода містила багато нового порівняно із тим, про що думав Б. Хмельницький раніше, при перших погромах Речі Посполитої, але це «було ніщо в порівнянні з новими планами визволення українського народу» [11]. На особливий характер Зборівського договору вказав В. Липинський, який зазначив, що ця угода була першим етапом тодішньої української державної політики, стала «першою спробою забезпечення українській нації в рамках польської державності: 1-о політичної автономії на території козацькій, і 2-о культурно національних прав в цілій Річипосполитій» [12]. Сучасні українські дослідники В. Смолій та В. Степанков наголосили на тому, що в даному випадку Б. Хмельницький зробив максимум того, на що можна було сподіватися в тих конкретно-історичних умовах – добився автономії для української державності, залишивши тим самим шанси в дальшій боротьбі за незалежність [13].

Зазначимо, що цей договір став наслідком військових успіхів козацтва у збройній боротьбі з Річчю Посполитою, хоч і був вимушеним кроком під тиском зради Кримського хана. В даному випадку українська/козацька сторона, після довгої перерви (після домовленості 1630 р.) виступила активним суб'єктом переговорного процесу і вважала угоду з юридичної сторони саме договором, у той час як польська сторона представляла її як «декларацію королівської ласки» [14].

Наступним актом польсько-українських домовленостей стала Гадяцька угода, укладена 16 вересня 1658 року під містом Гадяч з ініціативи гетьмана Івана Виговського між Річчю Посполитою і Гетьманщиною. За її умовами Україна, під назвою Велике Князівство Руське, входила на рівних правах з Польщею і Литвою до складу Речі Посполитої. Територію Великого Князівства Руського складали

Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства. Вища законодавча влада належала національним зборам депутатів, які обиралися від усіх земель князівства. Виконавчу владу здійснював гетьман, який обирався довічно й затверджувався королем. Вибір кандидатів на гетьмана мали здійснювати спільно всі стани українського суспільства – козацтво, шляхта і духовенство.

Діловодство мало вестися українською мовою. Передбачалося створити монетний двір для карбування власної монети. Українська армія мала складатися з 30 тис. козаків і 10 тис. найманого гетьманом війська. Польським військам заборонялося перебувати на території князівства. У випадку воєнних дій в Україні польські війська, які знаходились на її території, переходили під командування гетьмана. Гарантувалися права та привілеї козацтва.

Православні віруючі зрівнювалися у правах з католиками. Греко-католицька церква зберігалася, але не могла поширюватись на нові території. У сенаті Речі Посполитої мали надати право засідати православному митрополитові київському і п'ятьом православним єпископам.

Угода передбачала закріплення за Києво-Могилянським колегіумом академічного статусу і зрівняння його у правах з Краківським університетом. На території князівства передбачалося заснування ще однієї православної академії та середніх навчальних закладів – колегіумів, а також фундування в необхідній кількості початкових шкіл та друкарень[15].

Однак, основні плани так і залишилися на папері, оскільки польський сейм ратифікував договір у сильно урізаному вигляді, скасувавши його головні положення.

Іще одним відгомоном Гадяцьких домовленостей став Слободищенський трактат, укладений під Чудновим. Підписання угоди стало наслідком московсько-польської війни 1660 р. Основні військові дії розгорілися на території сучасної Житомирщини в районі населених пунктів Любар – Чуднів – Слободище. Козацькі збройні загони були як в складі польських, так і російських військ. Український гетьман Юрій Хмельницький, союзник московитян, зі своїм військом, очевидно, не поспішав вступати у бойові дії. Його не було ні на військовій нараді в Києві, ні в обозі московського війська під Котельнею, не брав він участі і в бойових сутичках під Любарем. До кінця Чуднівської кампанії він так і не з'єднався із московською армією. Після жорстокого одноденного бою 7 жовтня поблизу с. Слободище проти польського загону Єжи Любомирського, сторони уклали перемир'я, і розпочалися переговори між польською та українською сторонами.

В результаті цих перетрактацій, 17 жовтня під Чудновим між коронним та польним гетьманами С.Потоцьким та Є.Любомирським із одної сторони та гетьманом Юрієм Хмельницьким з другої була укладена угода, яка повторювала основні положення Гадяцької угоди 1658 року (окрім пункту про Руське князівство, як такого, що суперечить вольностям війська запорозького і потребам підтримання постійного миру). Головними пунктами угоди були: 1) Гетьман із військом відступається від царя, зрікається його протекції як і протекції інших володарів, а лишається лише під опікою польського короля; 2) Козаки зобов'язуються не нападати на володіння кримського хана та турецькі міста; 3) Польські і татарські полонені мають бути звільнені; 4) В разі, якщо В.Шереметьєв несподівано розпочав би наступальні дії, козаки Ю.Хмельницького мали б разом із польським військом воювати проти нього. Такі ж спільні дії передбачалися і для придушення усіх інших бунтів, які могли б виникнути в Україні за участю російських військ; 5) Козаки поновлюють присягу вірності у всіх містах, усім їм гарантується повна амністія, збереження прав та привілеїв [16].

В українській історіографії за цим документом закріпилася назва «Слободищенський трактат». Хоч правильнішою, на нашу думку, була б назва «Чуднівська угода», оскільки укладена вона була в таборі під Чудновим 17 жовтня, про що зазначено під самою угодою. Її текст видрукуваний у кількох публікаціях польських авторів: у 1844 році – у часописі «Przyjacieli ludu» [16], повний її текст разом із текстом присяги гетьманів С.Потоцького, Є.Любомирського та Ю.Хмельницького – у творі «Diaryusz wojny z Szeremetem i Cieciorą Półkownikiem Perejasławskim ...» [17].

Розглянуті польсько – козацькі угоди засвідчують державно – політичну еволюцію українського козацтва у XVII ст. Найбільш помітними з них стали Зборівська та Гадяцька домовленості, котрі відображають боротьбу не лише за станові козацькі привілеї, але й появу політичних вимог у вигляді окремішньої державності. Вони стали результатом напруженого військового протистояння. При укладанні усіх цих домовленостей, окрім «Ординації війська Запорізького...» 1638 р., козацька сторона виступає активним учасником переговорного процесу, його суб'єктом. У другій половині XVII ст., після Чуднівської угоди 1660 р., українські території стають об'єктом домовленостей інших держав – Речі Посполитої, Московського царства, Туреччини, їх долі вирішувалися без участі української сторони.

Джерела та література:

1. Chyńczewska-Hennel T. Hadiacka unia a hetman Ivan Wyhowski.// Polskie radio dla zagranicy. – 26. VI. 2007.

2. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Наталя Яковенко. – Київ: Критика, 2005. – С. 374.
3. Porządek z strony Nizowców i Ukrainy. // Volumina Legum. – T.2. – Petersburg: nakładem J. Ohryzki, 1859. – S. 310 – 311.
4. цитується за: Rawita-Gawroński Fr. Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII wieku. – Warszawa, 1922. – S. 34.
5. Грушевський М. Історія України-Руси / Михайло Грушевський. – Київ: Наукова думка, 1995. – Т. VII. – С. 364.
6. Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana. – Lwów: nakładem W. Manieckiego, 1861. – 628 s.
7. Serczyk W. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku/ Władysław Serczyk. – Kraków: Avalon, 2008. – S. 169.
8. Tomkiewicz W. Ograniczenie swobód kozackich w roku 1638 / Władysław Tomkiewicz. // Kwartalnik Historyczny. – 1930. – R. 44. – S. 125 – 175.
9. Ordynacya woyska Zaporowskiego Regestrowego, w służbie Rzpltey będącego // Volumina Legum. – T. 3. – Petersburg: nakładem J. Ohryzki, 1859. – S. 440.
10. Декларация его кор. Млсти Войска Запорозкого на пункты суплики даная// Акты, относящихся к истории Южной и Западной России. – СПб.: издательство тип. Кулиша, 1861. – Т. III. – С. 415 – 416.
11. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ – Львів, 1913. – С. 306.
12. Липинський В. Україна на переломі 1657 – 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Відень, 1920. – С. 19.
13. Смолій В. Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1995. – С. 246.
14. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів: видавництво «Світ», 1990. – С. 107.
15. Kommissya Hadiacka // Volumina Legum. – T. 4. – Petersburg: nakładem J. Ohryzki, 1860. – S. 297 – 301.
16. Opis bitwy pod Cudnowem. Materyał do panowania Jana Kazimierza. (Z współczesnego rękopismu). Zgoda z Hetmanem zaporowskim w obozie pod Cudnowem, Anno 1660, d.19 Octobris. // Przyjaciół ludu. – Leszno, 1844. – R. 11. – T. 1. № 26.
17. Diaryusz wojny z Szeremetem i Ceciurą Półkownikiem Perejasławskim, która odprawowała roku 1660 // Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawniej Polski / Ambrozy Grabowski. – T. 1. – Kraków, 1845. – S. 144 – 169.

Анотації

Іван Ярмошик. Гадяцька угода в контексті польсько-козацьких домовленостей першої половини XVII ст.

Аналізуються угоди укладені між владними структурами Речі Посполитої та українським козацтвом першої половини XVII ст. Увагу приділено таким домовленостям як «Порядок щодо низовців та України», Вільшанська та Роставицька угоди, «Ординація війська запорізького», Слободищенський (Чуднівський) трактат. Констатовано, що кожна з цих угод була наслідком процесів військової та політичної еволюції козацтва, відображала потребу Речі Посполитої у його збройній силі, однак жодна з них не вирішувала козацьку проблему кардинальним чином. Наголошено що при укладанні цих угод козацька сторона виступала суб'єктом переговорних процесів, а в другій половині XVII ст. українські терени стають об'єктом домовленостей інших держав.

Adnotacje

Iwan Jarmoszyk. Unia Hadziacka w kontekście polsko-kozackich umów pierwszej połowy XVII w.

W tekście przeanalizowano podpisane umowy między strukturami władzy Rzeczypospolitej i ukraińskich Kozaków, w pierwszej połowie XVII wieku. Szczególną uwagę zwrócono na takie umowy jako «Porządek ze strony Nizowców i Ukrainy», Wilszanska i Rostawicka Uгода, «Ordynacja wojska zaporoskiego», *Słobodyszczeński* (Czudnowski) Traktat. Stwierdzono, że każda z tych umów była wynikiem procesów politycznej i wojskowej ewolucji kozactwa i odzwierciedlają one potrzeby zbrojne Rzeczypospolitej, jednak żadna z nich nie rozwiązywała kozackiego problemu radykalnie. Podkreślono, że przy podpisywaniu tych umów strona kozacka była przedmiotem negocjacyjnych procesów, a w drugiej połowie XVII w. tereny ukraińskie stają się przedmiotem umów innych państw.

Tomasz Kowal
(m. Lublin)

UNIA HADZIACKA 1658 r. W OCZACH NAJNOWSZEJ HISTORIOGRAFII POLSKIEJ I UKRAIŃSKIEJ

Kwestia politycznej współpracy Rzeczypospolitej Obojga Narodów z Kozakami w drugiej połowie lat 50. XVII w., zakończonej podpisaniem unii w Hadziaczu w 1658 r., budziła obustronne kontrowersje już u współczesnych. W wydawanych wówczas pismach politycznych i wymienianej korespondencji szlachta szeroko komentowała owo zagadnienie. Obecnie, pomimo upływu kilkuset lat, problem jest poruszany równie często, w dyskusje angażują się historycy nie tylko dwóch najbardziej zainteresowanych stron – polskiej i ukraińskiej. Szczególne zainteresowanie wykazuje historiografia naszych wschodnich sąsiadów, która od kilkunastu lat buduje własne, suwerenne spojrzenie na dzieje swego państwa, w tym Kozaczyzny. Możemy także obserwować okresową intensyfikację badań nad tym zagadnieniem, związaną np. z jego okrągłymi rocznicami – taka sytuacja zaistniała w 2008 r., w 350-lecie zawarcia traktatu. Celem mojej pracy jest krótkie zarysowanie różnych sądów wygłaszanych na przestrzeni kilku stuleci na temat unii oraz nieco bardziej szczegółowe skonfrontowanie ze sobą poglądów współczesnej historiografii.

Na początku wypada jednak zająć się problemem nazewnictwa. Porozumienie hadziackie bywa najczęściej określane dwoma terminami – unia i ugoda. Pomimo wielu studiów dotyczących tego zagadnienia, jak dotąd nie ujednolicono nomenklatury; co więcej, zdarza się, że owe określenia bywają używane zamiennie, nawet przez tych samych historyków p [1]. Ta niekonsekwencja jest trudna do zrozumienia, pomimo faktu, że charakter traktatu był rzeczywiście niejednoznaczny. Nie mogąc zgodzić się z badaczami, którzy poprzez używanie terminu ugoda stawiają Hadziacz w jednym rzędzie z wcześniejszymi ugodami Rzeczypospolitej z Kozakami [2], sądzę, że słuszniej byłoby określać go mianem unia. Traktat zakładał tak daleko idące zmiany w ustroju Rzeczypospolitej Obojga Narodów, że gdyby tylko zostały zrealizowane, całkowicie odmieniłby oblicze kraju, składającego się już wtedy z trzech teoretycznie równorzędnych części – Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego i Wielkiego Księstwa Ruskiego. Właśnie to nie pozwala zaakceptować terminu ugoda, który sugeruje układ o zdecydowanie mniejszej randze. I choć zrozumiałe i niewątpliwie słuszne są twierdzenia, że unia była przez obie strony od początku traktowana jako konieczny tymczasowy kompromis, nie mający szans przetrwania, to skala uczynionych postanowień zmusza nas do określania jej tym właśnie mianem.

Od czasu pierwszych powstań kozackich w końcu XVI w. nastawienie

polских elit politycznych do ewentualnego porozumienia z Kozakami na zasadzie równości było jednoznacznie negatywne. Perspektywa nadania praw zwykłym poddanym, chłopom, uważanym za zwykłych buntowników spotykała się ze zdecydowaną dezaprobatą. Podobnie odnoszono się do możliwości przyznania równości prawosławiu [3]. Nastawienie to zmieniło się nieco około roku 1658, kiedy to w Warszawie zdano sobie sprawę, że utrzymanie silnej pozycji państwa w Europie Środkowej będzie zależało od odzyskania ziem wschodnich [4]. Największym zwolennikiem układania się z Kozaczną był dwór królewski. To właśnie spod pióra stronnika Jana Kazimierza, wojewody poznańskiego Jana Leszczyńskiego, wyszedł w lipcu tego roku dyskurs zatytułowany Pokoy s kiem? Czy z Szwedem, czy z Kozaki, czy z Moskwą?, w którym wyraził opinię, że najkorzystniej dla Rzeczypospolitej będzie układać się z Iwanem Wyhowskim, hetmanem kozackim [5]. Twierdził wręcz, że ani wolność kozacka nie może istnieć bez Polaków i Litwinów, ani polska bez Kozaków [6].

Rzeczypospolitej Trojga Narodów spowodowało skrajnie różne oceny unii hadziackiej [7]. Wawrzyniec Rudawski uważał traktat za jedynie kolejną ugodę, na dodatek zawartą przez Wyhowskiego w imię jego prywatnych interesów. Pamiętnikarz Mikołaj Jemiółowski zaznaczał, że porozumienie zostało wymuszone na znajdującej się w złej sytuacji Rzeczypospolitej. Natomiast Joachim Jerlicz doceniał wprawdzie wartość pokoju z Kozakami, lecz jednocześnie traktował go jako zdradę. Najprzychylniejsze opinie głosili pisarze związani z dworem. Wespazjan Kochowski nazwał go wiekopomnym dziełem, które jednak zostało zniszczone, głównie z winy Kozaków. Podobnego zdania był też Samuel Twardowski.

Na następne ponad dwieście lat temat ten zniknął niemalże z historiografii. Zainteresowanie nim odrodziło się dopiero w II poł. XIX w. Rosyjska historyk Tatiana Jakowlewa, zajmująca się omawianym tu zagadnieniem i publikująca na Ukrainie, wyróżniła w przeszłości dwa główne okresy zwiększonego zainteresowania tematem Hadziacza: początek XX w. (ale można również mówić bardziej ogólnie o przełomie XIX i XX w.) oraz lata 60. i 70. ostatniego stulecia [8].

Polscy historycy w tym czasie często szukali odniesień do wcześniejszych ważnych unii w historii Polski. W traktacie hadziackim nawiązania do unii horodelskiej (1413 r.) bądź lubelskiej (1569 r.) widzieli np. Michał Bobrzyński, Oskar Halecki, Antoni Prochaska czy Józef Szujski. Aleksander Czołowski nazwał go jednym z najważniejszych *politycznych aktów w polskiej historii*, a Władysław Tomkiewicz podkreślał jego znaczenie moralne i ideowe, wywodzące się z najlepszych tradycji czasów jagiellońskich. Całkowicie odmienną, negatywną interpretację owych wydarzeń przedstawił Ludwik Kubala. Oceniał on, że podstawowym

czynnikiem, który wpłynął na niepowodzenie federacji polsko-litewsko-ruskiej był brak solidnych fundamentów tejże. Jego zdaniem unia nie była potrzebna, a obydwie strony jej nie chciały. Podkreślił także niezrozumienie i niezadowolenie czerni kozackiej, które wywołała zakładana nobilitacja stu żołnierzy z każdego pułku zaporoskiego i nadanie dóbr Wyhowskiemu [9].

Jak widać, zdecydowana większość ówczesnych polskich historyków oceniała unię pozytywnie. Zupełnie inną tendencję można zauważyć wśród ukraińskich badaczy. Jakowlewa wskazuje, że wzrost zainteresowania tym zagadnieniem wiązał się z ruchem narodowym, rozwijającym się tam na przełomie XIX i XX w. Jako przedsięwzięcie tymczasowe, z góry skazane na porażkę, postrzegał traktat Mychajło Hruszewskij, uważany za najwybitniejszego ukraińskiego historyka. Mychajło Stadnyk widział unię jako inkorporację ziem ukraińskich do Rzeczypospolitej i, podobnie jak Hruszewskij, określał ją mianem szlacheckiej [10]. Ciekawe było również stanowisko Dymytro Bantysz-Kamieńskiego, który postrzegał te wydarzenia jako spisek polskich magnatów, skutkujący tzw. ruiną, czyli okresem rozbicia i chaosu na Ukrainie w latach 1657-1676. Należy jednak zaznaczyć, że był to pogląd marginalny w historiografii. Bardziej neutralny punkt widzenia zaprezentował Mykoła Kostomarow, oceniając porozumienie jako interesujący eksperyment, niemający wszakże szans na realizację z dwóch powodów – Polacy z góry zakładali, że nie dotrzymają punktu mówiącego o powstaniu Wielkiego Księstwa Ruskiego w ramach Rzeczypospolitej, a Kozacy nie rozumieli istoty tego zapisu.

Często krytykowano osobę Iwana Wyhowskiego. Wasyl Wowk-Karaczewskij czy Orest Lewyćkij doszukiwali się przyczyn jego klęski w budowaniu swojej pozycji politycznej w oparciu o starszyznę kozacką, a w oderwaniu od czerni. Obrońcą następcy Bohdana Chmielnickiego był natomiast Wasyl Harasymczuk, który twierdził, że w jego zamierzeniu traktat miał być jedynie etapem w budowaniu kozackiej niezależności. Krok dalej poszedł Wiaczesław Budzynowski, którego zdaniem unia zbudowała podstawy ukraińskiego programu narodowego. Wypada również wspomnieć o osobie Wiaczesława Łypyńskiego (Wacława Lipińskiego), podkreślającego, że był to pierwszy akt międzynarodowy zawarty przez stronę ukraińską, który czynił ją podmiotem w stosunkach europejskich.

Drugi okres, w którym to unia hadziacka cieszyła się szczególnym zainteresowaniem badaczy, był związany z 300. rocznicą jej podpisania. W tym miejscu warto zaznaczyć opinie historiografii radzieckiej. Nie ma jednak sensu przytaczać poglądów konkretnych historyków, gdyż istniała tu jedyna słuszna, nieustannie powielana koncepcja, mówiąca o unii zdradzieckiej. W tym kontekście Wyhowski był uważany za tego, który w imię własnych interesów przeszkadzał w zjednoczeniu Ukrainy z Rosją [11]. W tym czasie

unią zajmowali się również historycy emigracyjni, tak polscy, jak i ukraińscy. Stanisław Kot pisał o jej śmiałych, sprawiedliwych i mądrych założeniach [12]. Znaczenie jej postanowień doceniali także Stanisław Kościalkowski i Stefan Mękowski, a Walerian Kwiatkowski uznał nawet, że była ona prototypem Brytyjskiej Wspólnoty Narodów. Z ukraińskich badaczy można wymienić chociażby Iwana Kedryna i Iwana Rybczyna, z zastrzeżeniem jednak, że ich prace bywają oceniane jako podporządkowane ich osobistym politycznym poglądom [13].

Czas wreszcie przejść do rozważań współczesnych. Sądem niemalże klasycznym, który obowiązywał przez długi czas w polskiej nauce, a i dziś jest cytowany bardzo często, choć w nieco innym kontekście, jest ten sformułowany przed półwieczem przez Zbigniewa Wójcika, jakoby unia hadziacka miała szanse powodzenia, ale dwadzieścia lat wcześniej, w 1638 r. Winę za to, że idea ta pozostała tylko martwym papierem miała ponosić Rzeczpospolita, której elity nie widziały w Kozakach w owym czasie partnerów do rozmów [14].

Obecnie taki punkt widzenia jest dość powszechnie krytykowany. Odrzucają go m.in.: Janusz Kaczmarczyk, który twierdzi, że wcale nie było możliwości przekształcenia Rzeczypospolitej Dwojga Narodów w trzyczęściowe państwo federacyjne w realiach połowy XVII w. [15], Maciej Franz, powtarzający za Mirosławem Nagielskim, że w 1638 r. takie porozumienie nie tylko nie istniało jako idea, ale nawet jako marzenie którejkolwiek ze stron [16], czy Janusz Tazbir. Co ciekawe, ten ostatni przez wiele lat zgadzał się z hipotezą Wójcika, dopiero niedawno przychylił się do opinii wspomnianych wcześniej badaczy [17]. Swoje dokłada także Władysław Andrzej Serczyk, głoszący tezę, iż jeśli tylko istniałaby jakaś szansa porozumienia obydwu stron, to z pewnością zostałaby ona wykorzystana. Twierdzi również, że unia nie była momentem przełomowym, a jedynie rozejmem, epizodem [18].

Inny z historyków, Jan Perdenia, również wątpił w szanse powodzenia unii, bowiem idea powstania Wielkiego Księstwa Ruskiego nie spotkała się z ogólnym zrozumieniem w Rzeczypospolitej, a nie miała też wystarczającego poparcia wśród Kozaków, podzielonych między bardziej sprzyjającą unii starszą i skłaniającą się ku współpracy z Moskwą czerń. Zauważył także, że wiele okazji, żeby przeciągnąć Kozaczyznę na swoją stronę, zostało zmarnowanych przez państwo polsko-litewskie przez brak wsparcia wojskowego dla Wyhowskiego; wszelako bardziej składał to na karb targów dworu z wojskiem koronnym, niż niechęci polskich sfer rządzących [19].

Historiografia naszych wschodnich sąsiadów odżyła na nowo dopiero po uzyskaniu niepodległości przez Ukrainę w 1991 r. Jak podkreśla wspomniana przeze mnie parokrotnie Jakowlewa, od tego czasu prace

oceniające negatywnie wydarzenia z Hadziacza pojawiają się na zmianę z idealizującymi, często nawiązującymi do tych wydawanych przez historyków emigracyjnych [20]. Natalia Jakowenko, uważana za jedną z najwybitniejszych współczesnych badaczek dziejów Ukrainy, określa unię jako próbę odtworzenia rzeczywistości sprzed moskiewsko-kozackiego porozumienia z Perejasławia z 1654 r., którą podjął Wyhowski w imię obrony wolności kozackiej. Traktuje ją nawet jako modyfikację ugody zborowskiej z 1649 r. [21] (podobne porównanie zastosował również W. A. Serczyk [22]). Według niej polsko-kozacki sojusz faktycznie dawał szanse na zrealizowanie koncepcji federacyjnego państwa trojga narodów, był więc dopełnieniem unii lubelskiej [23].

Wiktor Horobec wziął w obronę hetmana Wyhowskiego. Jego zdaniem bezpodstawne jest twierdzenie, popularne w starszej historiografii, że zwrot w polityce Kozaczyzny w kierunku ewentualnego sojuszu z Rzeczpospolitą nastąpił od razu po objęciu przez niego buławy po Chmielnickim. Nowy hetman kontynuował jedynie politykę swego poprzednika, bazując zresztą na możliwości zawarcia przymierza z którąkolwiek ze stron aktywnych wtedy na arenie wydarzeń. Reorientacja kozackiej polityki z Moskwy na Warszawę była spowodowana nie pobudkami osobistymi Wyhowskiego, lecz różnorodnymi czynnikami zewnętrznymi i wewnętrznymi, takimi jak chęć niedopuszczenia do realizacji sojuszu polsko-moskiewskiego zgodnie z postanowieniami rozejmu w Niemieży w 1656 r. i pragnienie neutralizacji politycznych pretensji cara do Wojska Zaporoskiego [24].

Podobnego zdania jest również Jakowlewa, która wprost stwierdza, że nie można używać określenia zdrada, mówiąc o polityce hetmana, którego postępowanie było logicznym przedłużeniem działań Chmielnickiego. O odejście Kozaków od przymierza z Moskwą obwinia ona samego cara Aleksego Michajłowicza i jego niezgrabną dyplomację. Co do losów Wyhowskiego, to jest ona zdania, że unia była zarazem kulminacją jego rządów, jak i pierwszym krokiem do upadku. Samo wydarzenie ocenia jednak jednoznacznie negatywnie, bowiem według niej nie mogło być mowy o autonomii Ukrainy po przyjęciu traktatu w wersji uchwalonej na sejmie w 1659 r. Jedyny realny wariant polsko-kozackiego sojuszu został wypracowany jeszcze w czasie negocjacji Pawła Tetery z kasztelanem wołyńskim Stanisławem Bieniewskim na przełomie lipca i czerwca 1658 r. w Międzyrzeczu. Kolejne modyfikacje zmieniały sojusz w wygodny tylko dla starszyny i polsko-litewskich elit politycznych, co powodowało rozdrażnienie Kozaków. Hadziacz był też według tej badaczki krokiem wstecz w stosunku do ugody perejasławskiej z Moskwą pod względem tak politycznym, jak i społecznym oraz religijnym. Interesująca jest również jej koncepcja dotycząca najważniejszych twórców unii po stronie kozackiej. Za

takich uważa Wyhowskiego i Teterę, ale już nie Jerzego Niemirycza, który jak dotąd traktowany był, niezależnie od pobudek nim kierujących, jako jej główny inspirator [25].

Kolejny z badaczy, Witalij Szerbak, zauważa postęp elit kozackich w sferze politycznej, który objawił się nawet w tej ostatecznej, wspomnianej już wersji traktatu, jakże dalekiej przeciw od oczekiwań Wyhowskiego i jego otoczenia. Wskazuje również na to, że zarówno sam hetman, jak i Tetera oraz Niemirycz dołożyli w negocjacjach wszelkich starań, by zagwarantować Kozaczyźnie prawa i wolności. Historyk ocenia samą ideę unii pozytywnie, jako tę, która mogła być ważnym argumentem dla ugruntowania Hetmańszczyzny jako prawnej następczyni Rusi Kijowskiej, co wpłynęłoby na rozwój życia wewnętrznego na Ukrainie. Niemniej jednak sam traktat uważa za niemający szans powodzenia w owym czasie [26].

Przedstawiony przeze mnie krótki przegląd nie aspiruje, rzecz jasna, do ukazania pełnego spektrum prezentowanych na przestrzeni kilkuset lat opinii. Ma jedynie za zadanie pokazać ich różnorodność oraz zarysować pewne panujące obecnie tendencje. Wszystko wskazuje na to, że badania nad zagadnieniem unii hadziackiej w najbliższej przyszłości będą kontynuowane. Rozważania wokół genezy i okoliczności jej zawarcia, a w szczególności nad przyczynami niepowodzenia tej imponującej idei jawią się jako niekończąca się dyskusja. Trudno przewidzieć, jak będą kształtowały się poglądy historyków na omawiane wydarzenie. Jednak już dziś można zauważyć pewne dość powszechnie przyjmowane stanowiska w ocenie unii i podobne wnioski naukowców polskich i ukraińskich.

Obydwie strony zgadzają się co do tego, że unia nie była możliwa do zrealizowania. Za reprezentatywną należy uznać opinię Macieja Franza, który, doceniając wzniosłość dokumentu i jego odwołanie do szlacheśnych koncepcji, określa go jako dramatycznie mało realistyczny, oderwany od rzeczywistości tego okresu [27]. Większość badaczy jest również zdania, że pomimo wzniosłych słów użytych w tekście porozumienia, podpisujące je strony od początku traktowały zawarty sojusz jako tymczasowy, będący jedynie środkiem do różnych celów – dla Rzeczypospolitej był on krokiem do odzyskania Ukrainy, dla Kozaczyzny – do uzyskania niezależności.

Inną dającą się zaobserwować tendencją w dzisiejszej historiografii jest rehabilitacja postaci hetmana Iwana Wyhowskiego. Wcześniej, pod wpływem radzieckiej koncepcji zjednoczenia Ukrainy z Rosją oraz częściowo poglądów związanych z ukraińskim ruchem narodowym, często nazywany był zdrajcą. Obecnie podkreśla się, że następca Chmielnickiego był kontynuatorem jego polityki, usiłującym wykorzystać aktualną koniunkturę, a zarazem zmuszonym przez okoliczności do zawarcia unii z Rzeczpospolitą.

Otwarta, jak na razie, pozostaje kwestia znaczenia unii w świadomości

historycznej. Nie da się ukryć, że wzrost zainteresowania tą tematyką, a także rozwój współpracy polskich i ukraińskich naukowców na polu badawczym jest w pewnej mierze spowodowany większą otwartością polityczną obydwu państw w stosunku do siebie, jaką możemy zaobserwować przez ostatnie kilkanaście lat. Nasuwają się pewne obawy, czy ewentualne, nigdy nie dające się przewidzieć osłabienie współpracy Polski i Ukrainy, nie wpłynie negatywnie na jakość kooperacji naukowej, obiektywizm badań i zapał do zajmowania się tym zagadnieniem. Miejmy nadzieję, że nie.

Bibliografia

• *Franz M.*, Unia hadziacka – idea i marzenia. // 350-lecie Unii Hadziackiej (1658-2008), red. T. Chynczewska-Hennel, P. Kroll, M. Nagielski. – Warszawa, 2008. – S. 155-167.

• *Горобець В.*, Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. – Київ, 2001.

• *Jakowenko N.*, Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku. – Lublin, 2000.

• *Яковлева Т.*, Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – Київ, 1998.

• *Kaczmarczyk J.*, Dlaczego idea hadziacka skazana była na klęskę. // 350-lecie Unii Hadziackiej.... – S. 53-68.

• *Tenże.* Działo się w obozie pod Cudnowem dnia 17. Octobra Anno 1660. // Z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej. Księga pamiątkowa ofiarowana prof. dr. hab. Władysławowi A. Serczykowi w 60. rocznicę Jego urodzin. – Białystok, 1995. – S. 221-226.

• *Tenże.* Rzeczpospolita Trojga Narodów. Mit czy rzeczywistość. Ugoda hadziacka – teoria i praktyka. – Kraków, 2007.

• *Kot S.* Jerzy Niemirycz. W 300-lecie Ugody Hadziackiej. – Paryż 1960.

• *Kroll P.* Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658-1660. – Warszawa, 2008.

• *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój oliwski 1657-1660, z przedm. L. Finkla. – Lwów, 1922. – Szkice historyczne. – Ser. 6 [reprint: Poznań, 2005].

• *Perdenia J.*, Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Kraków, 2000.

• *Pernal A. B.*, The Union of Hadiach (1658): Its Genesis, Terms and Significance. // 350-lecie Unii Hadziackiej.... – S. 43-52.

• *Rybalt E.*, Przyczynek do ukraińskiej historiografii ugody hadziackiej z 1658 roku. // 350-lecie Unii Hadziackiej.... – S. 695-703.

• *Serczyk W. A.*, «Ogniem i mieczem», czyli o historycznej nieuchronności. // Przegląd Powszechny. – R. 116. – 1999. – Nr. 7/8. – S. 42-51.

• *Щербак В.* Гадяцький трактат в контексті українського

державотворення. // 350-lecie Unii Hadziackiej.... – S. 35-41.

• *Tazbir J., Polityczne meandry Jerzego Niemirycza. // Przegląd Historyczny. – 1984. – Z. 1. – S. 23-37.*

• *Tenże. Uгода hadziacka jako utopia szlachecka. // 350-lecie Unii Hadziackiej.... – S. 23-34.*

• *Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1961.*

Przypisy:

1. Najwyraźniej widać to w materiałach zgromadzonych w tomie 350-lecie Unii Hadziackiej (1658-2008), red. T. Chynczewska-Hennel, P. Kroll, M. Nagielski. – Warszawa: DIG 2008. w którym różni autorzy używają różnych terminów, niezależnie od tytułu zbioru.

2. J. Kaczmarczyk J. „Działo się w obozie pod Cudnowem dnia 17. Octobra Anno 1660” // *Z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej. Księga pamiątkowa ofiarowana prof. dr. hab. Władysławowi A. Serczykowi w 60. rocznicę Jego urodzin. – Białystok, 1995. – S. 221.*

3. Kubala L. *Wojny duńskie i pokój oliwski 1657-1660. (Z przedm. L. Finkla). – Lwów, 1922. – Szkice historyczne ser. 6 [reprint: Poznań, 2005]. – S. 250.*

4. Kroll P. *Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658-1660. – Warszawa, 2008. – S. 62-63; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – Київ, 1998. – С. 153.*

5. Kaczmarczyk J. *Rzeczpospolita Trojga Narodów. Mit czy rzeczywistość. Uгода hadziacka – teoria i praktyka. – Kraków, 2007. – S. 16-17.*

6. Por. cytat w: A. B. Pernal A. B. *The Union of Hadiach (1658): Its Genesis, Terms and Significance. // 350-lecie Unii Hadziackiej.... – S. 50.*

7. Poniższą analizę przeprowadziłem gł. na podstawie: Kaczmarczyk J. *Rzeczpospolita.... – S. 139-150.* oraz Яковлева Т. *Гетьманщина в другій половині.... – С. 8-40.*

8. *Tamże. – S. 305.*

9. Kubala L. *Wojny duńskie i pokój oliwski.... – S. 250-254.*

10. Яковлева Т. *Гетьманщина в другій половині.... – С. 319.*

11. *Tamże. – С. 305; Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita.... – S. 149.*

12. Kot S. *Jerzy Niemirycz. W 300-lecie Ugody Hadziackiej. – Paryż, 1960. – S. 43.*

13. Яковлева Т. *Гетьманщина в другій половині.... – С. 35.*

14. Wójcik Z. *Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1961. – S. 230.*

15. Kaczmarczyk J. *Dlaczego idea hadziacka skazana była na klęskę. //*

350-lecie Unii Hadziackiej.... – S. 54.

16. Franz M. *Unia hadziacka – idea i marzenia. // 350-lecie Unii Hadziackiej....* – S. 157.

17. Tazbir J. *Uгода hadziacka jako utopia szlachecka. // 350-lecie Unii Hadziackiej....* – S. 24.

18. Serczyk W. A. «*Ogniem i mieczem*», czyli o historycznej nieuchronności. // *Przegląd Powszechny*. – R. 116. – 1999. – Nr. 7/8. – S. 43-45.

19. Perdenia J. *Hetman Piotr Doroszenko a Polska*. – Kraków, 2000. – S. 21-41, 59, 467.

20. Яковлева Т. *Гетьманщина в другій половині....* – С. 306.

21. Jakowenko N. *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*. – Lublin, 2000. – S. 252.

22. Serczyk W. A. «*Ogniem i mieczem*», czyli.... – S. 48.

23. Por. Rybałt E. *Przyczynek do ukraińskiej historiografii ugody hadziackiej z 1658 roku. // 350-lecie Unii Hadziackiej....* – S. 702.

24. Горобець В. *Еліта козацької України в пошуках політичної легітимзації: стосунки з Москвою та Варшавою*. – Київ, 2001. – С. 182, 209.

25. Яковлева Т. *Гетьманщина в другій половині....* – С. С. 236, 255, 288-289, 305, 313, 319-320.; Por. Tazbir J. *Polityczne meandry Jerzego Niemirycza // Przegląd Historyczny*. – 1984. – Z. 1. – S. 23-37.

26. Щербак В. *Гадяцький трактат в контексті українського державотворення. // 350-lecie Unii Hadziackiej....* – S. 35-41.

27. Franz M. *Unia hadziacka – idea i marzenia....* – S. 166.

Стаття Томаша Ковалю друкується відповідно до дозволу редакції та автора, місце первинної публікації: Portal historyczny Histmag.org; Licencja Creative Commons Uznanie autorstwa – Na tych samych warunkach 3.0 Polska.

Анотації

Томаш Коваль. Гадяцька унія 1658 р. в поглядах новітньої польської та української історіографії.

У статті аналізуються погляди сучасних польських та українських істориків на причини та наслідки укладання Гадяцької угоди 1658 р. Констатується, що проблема значення унії в історичній свідомості залишається відкритою, більша політична відкритість сучасних польської та української держав відкриває нові перспективи для вивчення цієї теми.

Adnotacje

Tomasz Kowal. **Hadziacka Unia 1658 r. w świetle współczesnej historiografii polskiej i ukraińskiej.**

Artykuł analizuje współczesne poglądy historyków polskich i ukraińskich od strony przyczyn i konsekwencji zawartej Unii Hadziackiej 1658 r. Stwierdza, że problem znaczenia Unii w historycznej świadomości, pozostaje otwarty, większa polityczna otwartość współczesnego państwa polskiego i ukraińskiego otwiera nowe perspektywy badań nad tym tematem.

Олександр Васильківський
(м. Житомир)

ГАДЯЦЬКИЙ ДОГОВІР В КОЗАЦЬКИХ ЛІТОПИСАХ XVII – поч. XVIII ст.

Гадяцький договір 1658 р. сприймався населенням Речі Посполитої, українцями та поляками, по-різному. Не дивлячись на це він не залишив байдужою тогочасну козацьку спільноту. Свідченням цього можуть служити чисельні згадки про дану угоду в козацьких літописах. Договір і його наслідки знайшли відображення на сторінках літопису Самовидця, «Хроніки з літописів стародавніх» Ф. Сафоновича, літописів Г. Грабянки і С. Величка.

В розділі «Про початок війни Хмельницького» в літописі Самовидця Гадяцький договір описується як угода Івана Виговського з польським королем. В літописі звертається увага на надання козакам шляхетських привілеїв, на виключення з Польсько-Литовсько-Української унії міст з московськими військовими залогами, утворення трьох українських воєводств та автономність судів: «А гетьман Виговський з військом, з ордами від Путивля відступивши, під Гадяч потягнув, і там ставши, орду з козаками вислав в землю Московську задля здобичі і задля розорення.

І там же під Гадячем докінчив згоди з королем його милістю, на тому наполягаючи, що сам воєводою київським був, а з кожного полку козаків по кілька сот до шляхетства могли бути прийняті, також шляхта вся і козаки трьох воєводств: Київського, Чернігівського, Брацлавського. В Києві всі суди й справи мали відправлятися, не їдучи до Любліна, ані до Варшави на сейм, що й привілеями підтверджено було. Там же гетьман Виговський стоячи, городи ті, в котрих козаки були при війську московським, як ото: Ромни, Миргород, Веприк та інші казав зганяти за Дніпро, а городи попалити. Того ж року та угода з королем польським розірвалася, бо гетьман Виговський, повернувши до Чигрина, війська розпустив...» [3]

В «Хроніці з літописів стародавніх» Феодосія Софоновича в розділі, що стосується історії Польщі існує згадка про Гадяцький договір. Ініціатором договору згідно цього твору є король Речі Посполитої Ян Казимир: «Того ж часу приїжджав до Гадяча Беневський від короля Казимира, намовляючи гетьмана Івана Виговського з козаками, аби, відступивши від царя, жили під королем.

І обіцяно іменем королівським всілякі вольності як духовним, так і світським, в вірі руській будучи, яку потребував з військом Виговський. На це все потім король з сенаторами і присяг. А Виговський обіцяв з

військом поклон бити, але потім це від короля не сталося козаком.

Того ж року, августа 7-го дня відпустив Виговський Іван гетьман, перші полки задніпровські козацькі, не схотівши Виговський полякам піддаватися, але під царем московським хочачи жити, як під православним. Побили ляхів, за Дніпром будучи, спершу в Переяславі, потім в Ніжині і в Чернігові. В той же час Немирича забили.» [4]

Подробиці підписання документу і його зміст у повному обсязі викладено у літописі гадяцького полковника Григорія Грабянки.

«Коли все оце діялося в Москві та на Україні, поляки зібрали у Польщі у Варшаві великий сейм, на якому головував найвищий коронний маршалок Гнінський. Він узяв під свій захист відому угоду Хмельницького, ту саму, яку вони до цього відкидали та всіляко ганили, і почав міркувати, чи мали козаки підстави розпочинати війну з ляхами. І після тривалих суперечок, що їх вели сенатори та посполита шляхта, одностайно поклали, що аби замиритися з козаками, третя Річ Посполита повинна мати нові порядки. В ній православні — як мирські, так і духовні — повинні мати таку ж шану, як і католики. У цій постанові єпископи польські, а найбільше архієпископ Гнєзненський погоджувались з усім, за винятком одного – вони не могли змиритися, щоб Київський митрополит ходив у шанобі, яка б була рівною їхній. З приводу цього вони навіть написали до Папи Римського. Однак їхнє заперечення не було взяте до уваги, оскільки військовий неспокій у Польщі та спустошення іншими шляхами не можна було перепинити. Пункти, схвалені там, потім були підтверджені під Гадячем у присутності Немирича, Верещаги та Сулими, які були спостерігачами на сеймі.

Пункти пакту з козаками.

Нехай унії не буде зовсім, ляхи ж нехай при своїй, а русь при своїй лишаються вірі.

Нехай митрополит київський та чотири руських владики займають у сенаті місце за архієпископом гнєздинським.

Нехай козацтва буде не більше і не менше шестидесяти тисяч.

Нехай гетьман Великого князівства руського українського навічно буде чільним київським воєводою та генералом.

Сенаторів корони Польської будемо обирати не лише з середовища католиків, а і з-поміж руських.

Нехай церкви та монастирі з усіма своїми прибутками лишаються незайманими і нехай не скоряються мирській владі.

Русь матиме свою академію, свою документацію та канцелярії і не лише польських, а й руських навчителів.

Усі злочини та наїзди, які мали місце в часи минулої війни ще за

життя Хмельницького і які по правді, а не притворно даровані і навіки забуті, так і повинні лишатися дарованими і забутими. Якщо ж хто чинитиме інакше, це може призвести до війни.

Ніяких податей короні польській не давати, а також ніяких військових загонів не приймати на терені, що перебуває під владою гетьмана на обох берегах України.

Якщо ж гетьман український захоче кого-небудь з своїх обдарувати шляхтянством, то те король за клопотанням гетьмана має затвердити. А щоб гетьман зараз і на потім завжди мав сто чоловік у шляхтянському сані, то король згоден уже зараз згадану сотню затвердити і видати відповідні клейноди.

Коронному війську назавжди заборонити постій на Україні, за винятком випадків, коли їх скрута до цього змусить. Проте й тоді гетьман малоруський повинен командувати ним і владу над ним мати. Козацьким же полкам вільно можна стояти у всіх володіннях короля, духовенства та сенаторів.

Дозволити гетьману українському карбувати гроші і використовувати їх для розрахунків з воїнством.

У всіх, навіть у щонайпотрібніших для корони польської справах, ляхи повинні радитись з козаками і повинні пильнувати, як відкрити дорогу до Чорного моря по Дніпру.

Коли ж цар московський почне війну з поляками, то козаки в цю війну втручатись не будуть. Якщо ж він з Україною щось задумає вчинити, то поляки її повинні всіляко захищати.

Тим же з ляхів, хто у козаків буде служити, слід зберегти чини і звання.

За зраду забирати маєтки у королівську казну і з реєстрових книг імена зрадників викреслювати.

Гетьманові заборонити шукати протекції за кордоном. Нехай він відчує себе всього лише як вірнопідданий королівства польського.

Надалі слід зберігати і приязнь з кримським ханом і не ображати маєстату государя московського і цим самим дати змогу козакам повернутися до своїх домівок.

А оскільки гетьман з військом запорізьким та з виділеними воеводствами, як вільний до вільних, як рівний до рівних, добровільно приєднується до корони польської, то його королівська милість та Річ Посполита дозволяють гетьманові народу руського мати суди гетьманського трибуналу там, де він захоче. І нехай печатарі, маршалки, підскарбії та інші довірені офіціальні особи того суду будить рівні у правах з коронними.

Чигиринський повіт, як і раніше, нехай залишається при булаві.

Під усіма вищенаведеними пунктами підписалися польські сенатори та сам король а потім, як серед монархів ведеться, пункти були скріплені присягою обох сторін.

Після закінчення сейму у Варшаві роз'їхалися поляки по домівках, а вдома багато хто, заздрячи щастю козацькому, почали ремствувати, що все написали тільки на козацьку честь. «Задарма, — говорили вони, — обидві палати (і сенатори польські і посполите шляхетство) тратили час, якщо пішли за своєю недолею і якщо, хоч самому небу всупереч, не змогли вчинити інакше. Навіщо козакам ота похвала, якщо вони своєї свободи ні у кого не просили, і ні золотом, ані упаданням при дворі, ані лукавством не здобули, а здобували мужністю та відвагою. Тому вони її й мають. І зовсім їм не шкодить те, що ми їх мужиками іменуємо, бо й македоняни спершу були звичайними хліборобами, та і римляни від пастухів пішли і турки з розбою добилися он якого панування. Та й наші прабатьки не від початку віку були шляхтичами, а здобули своє шляхтянство кров'ю та мужністю. Це їм, козакам, на радість справдилися віші слова Стефана Баторія, який казав, що «ще буде колись з оцих хлопців своя і вільна Річ Посполита», її ми на свої очі побачили.

Зваблений ствердженнями ляхами пактами і нібито наляканий ханськими погрозами, щоб відступитися від держави московської, легковажний Виговський, одержимий недугою владолюбства та удільного владарювання, відрядив своїх послів до Варшави і запропонував порвати угоду, укладену Богданом Хмельницьким з великим государем, та обіцяв у всьому бути дружнім з поляками.» [2]

Передумови, зміст і умови укладання Гадяцького договору детально описані в частині 11 літопису Самійла Величка.

«... Сюди відразу ж прибули до нього, Виговського, прислані від Яна-Казимира посли й комісари — Беневський, за козацьким літописцем, чи Пнемевський, генерал, який був і раніше, при смерті Хмельницького і при постановленні гетьманом Виговського у Чигрині, що було вже викладено під 1657 роком. Той посол був управний і кучерявий у мові і з останніх чисел серпня до шостого вересня постановляв із Виговським та Запорозьким військом, що було на боці Виговського у Гадячому, комісію й пакти миру, які мали в собі таке, як свідчить С. Твардовський на 263 листі.

Гадяцькі пакти, складені Виговським із польськими комісарами 6 вересня 1658 р., виписані з С. Твардовського:

1. Найпередніше знести унію й надалі терпіти як римську, так і грецьку релігію.

2. Київський митрополит зі своїми чотирма владиками хай завжди матиме місце в сенаті Корони Польської і буде вічним і найпершим

генералом Запорозького війська та київським воєводою. Також війська компутового козацького має бути не більше шістдесяти тисяч. Мають бути також з Русі й інші сенатори.

3. Старожитні церкви, монастирі з усіма своїми господарствами мають бути привернені козакам. А щоб не були вони під світським завідуванням, то хай мають для себе свої академії й науки, архіви та друки.

4. Всім має бути даровано і щиро відпущено все минуле, а коли б було не так, але інакше, то й перемир'я розривається.

5. Не платити податків до Корони і не знати по обох Українах іншої якої юрисдикції, окрім самого свого козацького гетьмана. Йому ж, гетьманові, вільно представляти королеві того зі своїх козаків, кого захоче nobilitувати, а щоб мало те свою міру, то хай для того вибере гетьман зі своїх підлеглих сто осіб.

6. На Україні не має бути ніяких коронних обозів, хіба довелось б їх туди затягти задля потреби, але ними буде командувати сам гетьман, і вільно їм буде стати по королівських та духовних волостях, де вподобають.

7. При таких волостях і установах вільно буде кувати козацьку монету для заплати козацькому війську.

8. Мати поміж собою загальні узгодні ради, за якими могла б відкритися Дніпром аж до самого Чорного моря навігація.

9. До тієї війни, коли Польщу уражатиме Москва, козаки стосунку не матимуть, але повинні будуть боронити свої кордони лишень удома. А коли б щось із провінцій було свіжо відірвано до Москви і через трактат те повернути вона не захотіла б, то мають добувати того спільною військовою силою.

10. Всім тим людям Корони Польської, які лишилися на козацькому чи шведському боці, має бути повернений їхній гонор з усіма їхніми добрами, а коли тим титулам роздано було знесення, то це має бути відмінено і навечно зачорнено в листах.

11. Гетьманові козацькому не шукати в сторонніх монархів жодної протекції, а знати себе вірним лише своєму королеві.

12. Маючи приязні стосунки з Кримською державою, стерегтися, щоб не уразити й московського монарха; повернутися також додому, не творячи у вітчизні своїй шкоди.

13. Міста, села, й городи свої, і що коли в кого взято у тій війні, як у духовних, так у світських, забирати назад, а щоб спокійніше те виконувалося, брати на те королівські й гетьманські універсали, а свої трибунали мати, щоб судити, де треба.

14. Також печатарі, маршалки та інші дворові достойники мають

бути подібні до коронних.

15. Чигрин, як то й було перед оцім, лишиться при гетьманській булаві.

Для ствердження всього цього має бути невзабарі скликаний у Варшаві сейм, де на ті пакти присягнути з обидвабич.

Після викладу цих Гадяцьких пактів, що постановляли на Україні Річ Посполиту, прикладає Твардовський і таке: що обидві сеймові коронні палати поклали й узгодилися, аби в козаків не було так, як постановлено Гадяцькими пактами, але суперечили в цьому їм небесні сфери, що інакше не могло бути, як уже постановлено. Досить того козакам, що вони, здобуваючи те, нікому не кланялися, не купували того золотом і не доставали гонору шляхетства через якісь інші дворові посередництва, але добилися мужнім серцем та шаблею того, що мають. Але з огляду на зухвалість військової черні, каже Твардовський, не можу сподіватися, щоб довго втримався той порядок. А для виконання свого слова й дійового potwierдження присягою тих Гадяцьких пактів мають бути прислані від Виговського на сейм товариство з кожного полку на чолі з генеральним обозним Тимофієм Носачем і з двома осавулами.

Осібнo ще на тій Гадяцькій комісії було домовлено й постановлено те, що козаки з Виговським мали з'єднатися з татарами і тягнути війною від Путивля у Великоросійську державу.» [1].

Як бачимо, козацькі літописці приділили значну увагу факту укладення Гадяцької угоди, давали їй позитвну оцінку, висловлювали сподівання на поступальний розвиток українських/козацьких державницьких змагань.

Джерела та література:

1. Величко С. В. Літопис. Т. 1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич.— К.: Дніпро, 1991.— 371 с. — Режим доступу до книги.: <http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm>

2. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. — К.: Т-во «Знання» України, 1992, — 192 с. — Режим доступу до книги.: <http://litopys.org.ua/grab/hrab.htm>

3. Літопис Самовидця. видання підготував Я. І. Дзира. — Київ: «Наукова думка», 1971. — 208 с. - Режим доступу до книги.: <http://litopys.org.ua/samovyd/sam.htm>

4. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / АН України, Археограф, коміс., Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України. Підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. — К.: Наук. думка, 1992.—336 с. — (Пам'ятки укр. літописання). - Режим доступу до книги.: <http://litopys.org.ua/sofon/sof.htm>

Анотації

Олександр Васильківський. Галяцький договір 1658 р в козацьких літописах XVII – поч. XVIII ст.

Аналізується відображення на сторінках козацько-старшинських літописів положень Галяцького договору 1658 р., увагу звернуто на ставлення до його положень польських та козацьких авторів.

Adnotacje

Aleksander Wasyłkowski, Hadziacka Unia 1658 r. w kronikach kozackich XVII i początku XVIII stulecia.

W tekście poddano analizie ukazane na łamach kozacko-starszyńskich kronik przepisy Hadziackiej Unii z 1658 r. Zwrócono uwagę na odnoszenie się do tych przepisów polskich i kozackich autorów.

КОНФЕСІЙНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ В ЧАСИ ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

У сучасній Україні важливим учасником суспільно-політичних та національно-культурних процесів знову стає церква, а тому інтерес до досвіду співіснування держави та духовних інституцій нині є зрозумілим. Дана наукова розвідка є ще однією спробою з'ясувати можливості співпраці духовної та світської гілок влади на шляху вирішення болючих проблем розвитку суспільства.

В ході Визвольної війни середини XVII ст. сформувався тісний союз православної церкви та гетьманської влади. Принцип, започаткований Б. Хмельницьким, що передбачав співпрацю державної влади та духовної організації, піднімав престиж України в світі як християнської держави. Український гетьман розглядався православними країнами як головний оборонець православних народів, поневолених турками. Православне духовенство молилось за козацьке військо, надаючи духовних санкцій владі гетьмана, опікувалося справами освіти й культури, виховуючи політичну й духовну еліту нації. Завдяки вільній участі у політичному житті країни, церква виступала активним і досить самостійним чинником на теренах Європи, репрезентувала інтереси гетьманської держави.

Така тісна співпраця православної церкви та гетьманської адміністрації виключала із суспільно-політичного життя козацької України уніатську церкву, опонента православних. Більше того, керуючись державними інтересами, Б. Хмельницький взяв курс на ліквідацію уніатської церкви, оскільки він добре розумів, що існування двох церков у середньовічній чи ранньомодерній державі загрожувало внутрішній стабільності суспільства. В результаті, кожного разу в договірних статтях гетьмана і польської влади були присутні пункти про заборону уніатської церкви, а на території, що була під контролем козацької держави, було дійсно ліквідовано всі парафії уніатів.

Після смерті Б. Хмельницького вироблені ним політичні шаблони продовжували діяти. В умовах громадянської війни, попри руйнування й спустошення країни, православна церква залишалась світочем її культури і символом незалежності [1, с. 101]. Але давались взнаки політична руїна, постійні хитання гетьманів, що часто змінювали свій політичний курс то на користь однієї держави, то іншої, станові та корпоративні інтереси вищого духовенства, традиція лояльного співіснування з владою. Духovenство попало в досить складну ситуацію,

коли необхідно було лавірувати між офіційною владою гетьмана, російським царем та польським королем, але насамперед піклуватись про добробут церкви, оскільки “головним завданням ієрархів ... є забезпечення належних умов існування церкви” [2, с. 258]. Натомість уніатське духовенство не відігравало якоїсь відчутної ролі в гетьманській державі, самоусунувшись від суспільно-політичного життя в Наддніпрянській Україні. Визначальну роль в цьому зіграла позиція та ставлення до уніатів уряду Б. Хмельницького та його наступників.

Ставши гетьманом, І. Виговський продовжив вже традиційну по відношенню до церкви політику. Водночас новий гетьман в умовах утвердження політичного зв'язку з Московською державою намагався відстояти самостійність та самобутність української православної церкви, справедливо вважаючи це однією з умов існування незалежної Української держави. На осінь 1657 р. перед православною конфесією в Україні стояло нагальне питання обрання митрополита після смерті Сильвестра Косова. І. Виговський вважав, що вибори нового митрополита є внутрішньою справою країни, і не повідомляючи в Москву, призначив нові вибори, а до того часу настановив місцезблосителем чернігівського єпископа Л. Барановича.

Водночас православна церква офіційно освятила обрання нового гетьмана. 27 жовтня 1657 р. в Братському монастирі в Києві в присутності київського воєводи Бутурліна Баранович вручив Виговському жалувані царем ще Б.Хмельницькому булаву, шаблю та бунчук [3, с. 12].

На митрополичий престол претендували три кандидати: луцький єпископ Діонісій Балабан, віленський архімандрит Йосип Нелюбович-Тукальський та львівський єпископ Арсеній Желіборський. Виговський намагався звести до мінімуму вплив російського уряду на хід виборів. В жовтні 1657 р. він повідомив воєводу, що вибори київського митрополита відбудуться за давніми українськими правами, а не за царським наказом, а про вибрану особу Москву буде повідомлено [4, с. 171; 5, с. 107].

Новим митрополитом української православної церкви на елекційному соборі 6 грудня 1657 р. став Д. Балабан, якого підтримав гетьман. Він походив з давнього шляхетного роду, відомого на Волині та Галичині ще в XV ст. Ця родина дала українській православній церкві двох єпископів Львівських – Арсенія (1539 – 1568 рр.) та Гедеона (1566 – 1607 рр.). До речі, про вибори митрополита Москву навіть не повідомили.

Політика Виговського стала орієнтиром і для Д. Балабана, який все більше тяготів до співробітництва з гетьманською адміністрацією.

Митрополит переїхав у гетьманську столицю і більше не повертався до Києва. В другій половині XVII ст. в його підпорядкуванні перебувало шість єпархій: Львівська, Перемишльська, Острозька, Могилівська, Київська, Чернігівська. Білгородська єпархія, що розташовувалась на території Слобідської України, підпорядковувалась московському патріарху. Церква на Запоріжжі знаходилась під опікою Київського Межигірського монастиря. Гетьман проводив цілеспрямовану політику підтримки православної церкви. Це відображалось як офіційному курсі козацького уряду, так і в гетьманських пожалуваннях православним. Так, за наказом гетьмана Києво-Видубицький монастир отримав озеро Глушець [6, арк. 203в], Лубенський Мгарський монастир – с. В'язовке [7, с. 106]. У Чигирині було побудовано Святотроїцьку церкву й монастир. Чернігівський єпископ Л. Баранович домігся від гетьмана універсалу про надання у власність Новгородського монастиря з усіма маєтностями та маєтностей колишніх єзуїтського і домініканського монастирів [8, арк. 113].

Московський уряд докладав всіх сил, щоб митрополит не присягав Константинопольському патріарху, а прийняв висвячення від московського патріарха, що автоматично б перепідпорядкувало Київську митрополію. Для більшості українських ієрархів на чолі з самим Д. Балабаном такий перебіг справ був неприйнятним. Опираючись тиску з боку російських урядовців митрополит в одній із розмов з околичним Хитровим заявив, що «от начала святого крещения Киевские митрополиты, един по единому, благословение принимали от св. Константинопольских патриархов; а без повеления и благословения св. Константинопольского патриарха он благословение принять и посвятиться на Киевскую митрополию от св. Никона патриарха не смеет, опасаясь проклятия из Царгорода на себя и на все малороссийское духовенство» [4, с. 172]. Додаткові свідчення про наступ російського царизму на суверенітет України після смерті Б. Хмельницького та посилення тиску на Київського митрополита з метою поставити його під зверхність Московського патріархату знаходимо в так званому «Летючому листку» від 16 січня 1658 р., що базувався на повідомленні з Кенігсбергу [9, с. 84].

За таких обставин митрополит Д. Балабан все більше схилився до співробітництва з польським королем, вважаючи це реальною можливістю нейтралізувати намагання російського уряду підпорядкувати українську православну церкву Московському патріархату. Д. Балабан справив відчутний вплив на гетьмана і під час підготовки та укладення Гадяцького трактату, підписаного 6 вересня 1658 р. між Україною і Річчю Посполитою.

Одне з чільних місць в угоді належало релігійному питанню. Так, поряд з політичними та соціально-економічними проблемами постали і питання релігійного характеру: закріплення за українською православною церквою великих прав та привілеїв; скасування унії по всій федерації; визначення меж юрисдикції як «грецької» так і «римської» віри; зрівняння в правах віруючих обох конфесій; надання місць в сенаті для Київського митрополита і чотирьох владик – Луцького, Львівського, Перемишльського та Холмського; непорушність церковних володінь [2, с. 265].

Передбачалось, що сенаторські посади в Київському воєводстві будуть надаватись лише православній шляхті, а в Брацлавському й Чернігівському – по черзі з католиками. Декларувалось право на відкриття шкіл, гімназій, колегій, друкарень, викладання в них науки та друкування релігійно-полемічних творів, заснування в Києві академії, рівної Краківській [10, с. 86]. Проте така позиція вищого духовенства не була загальноприйнятною. Ряд ієрархів щиро вірили у можливість збереження української державності у союзі з Московією. Тому І. Гізель, Л. Баранович, І. Галятовський не підтримали Гадяцькі ухвали.

Спираючись на підтримку впливової католицької партії на чолі з папським нунцієм у Варшаві Марескотті, уніатське духовенство під керівництвом Полоцького архієпископа, а на той час вже незнаного королем митрополита Гавриїла Коленди виступило проти укладення цієї угоди. Незважаючи на це, договір, хоч і в урізаному вигляді, був ратифікований польським сеймом. Ян Казимир на Варшавському сеймі 10 червня 1659 р. присягнув виконувати його умови.

Договір продемонстрував готовність польського уряду пожертвувати уніатською церквою заради інтересів держави, оскільки він хоч і в декларативному вигляді все ж таки погоджувався на повну ліквідацію уніатської церкви на всій території Речі Посполитої.

Таким чином, керуючись державними інтересами, що вимагали за будь-яку ціну утримати за собою Україну, Владислав IV та Ян-Казимир були схильні робити поступки православним за рахунок уніатів. Безпрецедентним явищем в попередній історії уніатської церкви стала десятилітня вакансія на митрополичий престол. Так, в 1655 р. помер митрополит Антоній Селява, вказавши своїм наступником Гавриїла Коленду. Однак, король протягом десяти років не давав офіційного призначення, не бажаючи загострювати стосунки з Українською державою.

Отже, в часи гетьманування Івана Виговського союз між гетьманським урядом та православними ієрархами продовжував діяти. Вже в цей час намітилась тенденція до посилення ролі останніх в

суспільно-політичних процесах. Гетьмани постійно потребували ідеологічної підтримки законності їхнього правління з боку церкви. Крім того, вони добре усвідомлювали політичний та духовний авторитет духовенства серед населення.

Джерела та література

1. Євсєєва Т. Церковна еліта та її роль у процесі формування політичної самосвідомості в Україні // УДЖ. – 1999. – № 2. – С.89 – 104.
2. Історія релігії в Україні: в десяти томах. – К.: НАН України, Інститут філософії ім. Г.Сковороди. Відділ релігієзнавства, 1997. – Т. 2. – 373 с.
3. Борисенко В. Занепад української держави за гетьмана І.Виговського//Пам'ять століть. – 1999. – № 5. – С.3 – 18.
4. Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви у двох томах. – Вінніпег: Видавництво Консисторії УГП Церкви в Канаді, 1982. – 366 с.
5. Харишин М. Історія підпорядкування Української Православної Церкви Московському Патріархату. – К.: Вентурі, 1995. – 172 с.
6. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 6361. – Арк. 163в. – 45.
7. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1853. – Т. 5. – 288 с.
8. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 15204. – Арк.79 – 118.
9. Мицик Ю. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – Т. 4. – С.72 – 93.
10. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви у чотирьох томах. – Нью-Йорк: УПЦ в З.Д.А., 1998. – Т. 2. – 397 с.

Анотації

Світлана Візер. **Конфесійна ситуація в Україні в часи гетьманування Івана Виговського.**

У статті досліджується роль православної церкви у процесі боротьби козаків за вольності в середині XVII ст. Аналізуються стосунки між церквою та урядом гетьмана Війська Запорозького І.Виговського. Констатовано, що заходи гетьмана сприяли зміцненню самобутності православної церкви як одної з умов існування Козацької держави, висвітлена роль Київського митрополита Д. Балабана в укладенні Гадяцької унії.

Adnotacje

Swietlana Wizer. **Sytuacja wyznaniowa na Ukrainie w czasach hetmana Iwana Wyhowskiego.**

Artykuł ten bada rolę Cerkwi prawosławnej w walce o wolność Kozaków w połowie XVII wieku. Analizuje relacje między Cerkwią i urzędem hetmana Wojsk Zaporoskich I. Wychowskiego. Stwierdza się w nim, że działania hetmana pomogły wzmocnić tożsamość Cerkwi prawosławnej, jako jednego z warunków istnienia państwa kozackiego. Ukazana została rola Metropolity Kijowskiego D. Balabana w zawarciu Unii Hadziackiej.

Володимир Федоров
(м. Київ)

СТАВЛЕННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ ДО ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ У 1657-1663 рр.

Відомо, що боротьба за незалежну Українську державу відбувалася в умовах надзвичайно гострих міжусобиць, які точилися серед козацької старшини за впливовість в українському суспільстві. Це послаблювало національні сили і ускладнювало успішну оборону України від її зовнішніх ворогів.

Серед сучасних істориків не має спільної думки щодо того, яких позицій дотримувалася Запорізька Січ задля збереження державності. На думку В. Борисенка, Запорізька Січ відносилася до державницького угруповання козацької старшини та не підтримала новообраного гетьмана Івана Виговського [1, с. 78]. В свою чергу В. Станіславський зазначає, що Січ стала одним із осередків політичної опозиції до центральної влади. Спротив Запоріжжя зумовлювався також намірами Виговського вийти з-під влади Росії й повернутися під зверхність Польщі [5, с. 563]. Дослідниця В. Яковлева звертає увагу на те, що Запорізька Січ не визнавала нового гетьмана та була ображена тим, що не брала участі у виборах та вважала його мало не «ляхом» і постійно пригадувало Виговському про те, що Богдан свого часу викупив його у татар за коня [6, с. 237].

Не підтримуючи новообраного гетьмана Івана Виговського Запорізька Січ стала одним із центрів антигетьманських повстань. З кожним днем антигетьманські настрої на Січі посилювались. Поширювались чутки про незаконність рішення Чигиринської ради, оскільки гетьманів завжди обирали на Січі. Лунали найрадикальніші заклики, навіть до військового походу на Чигирин проти гетьмана. Незадоволених очолювали січовики Яків Клишенко і Дмитро Січена-Щока [1, с. 75]. Щоб зняти напругу в суспільстві і привернути Запоріжжя на свій бік, Виговський 24 вересня 1657 р. пише на Січ листа з проханням затвердити його «на уряді». Кіш запорозький і отаман Павло Гомон поставились до цього прохання досить розважливо. Незабаром Клишенка схопили прибічники Виговського і, антигетьманський рух очолив Яків Барабаш. У частини запорозької старшини, очолюваної Барабашем, виникла ідея усунення від влади Виговського. Запоріжжя почало претендувати на провідну роль у політичному житті України. Саме тут, на думку низових козаків, мали проводитися вибори наступних гетьманів. Головних причин виступу Запорізької Січі проти Виговського було кілька. Насамперед – це

протест широких мас проти карколомного збагачення частини козацької старшини за рахунок привласнення сіл і міст та наступу на соціально-економічні завоювання селянства, міщанства і рядового козацтва. За відсутності політичних методів врегулювання конфліктів Січ вела наступальну, але безперспективну боротьбу за власний життєвий простір, за своє існування. Тому заборона гетьмана Виговського запорожцям ходити походами на кримські володіння означала наступ на життєво важливі інтереси Запорозької Січі, з чим вона, звичайно, не могла змиритись [6, с. 235].

Обєднавши сили з полтавським полковником Мартином Пушкарем, Яків Барабаш звертається по допомогу до Москви, що в подальшому дало змогу останній поширити і зміцнити свій вплив на українських землях. На даному етапі Запорізька Січ та низове козацтво виступає на захист та збереження Гетьманщини за допомогою зовнішньо-політичної сили. З виступом проти уряду Української держави змінилась державотворча і політична роль Запорозької Січі. За часів польсько- шляхетського панування вона виступила лідером, організатором та головною рушійною силою у боротьбі за визволення України і створення Української держави. Потрібно зазначити, що боротьба між центральною владою гетьмана та низовим козацтвом поступово породжували в Гетьманщині вплив зовнішньо-політичних сил. Всі ці негативні фактори втягнули Українську державу у вир громадянської та російсько-української війн [5, с. 564].

У червні 1658 р. І. Виговському вдалося розгромити сили повстанців під Полтавою. Каральна акція завершилася загибеллю близько 50 тис. осіб і не сприяла стабілізації політичної ситуації. Не найкращим чином на погляди Запорізької січі щодо збереження Гетьманщини вплинув змінений Польщею 16 вересня 1658 р. Гадяцький договір, який передбачав входження українських земель до складу Речі Посполитої [3, с. 44]. Після Конотопської битви запорозькі козаки очолювані Сірком і Юрієм Хмельницьким здійснили походи проти татар. Надалі Запорізька Січ підтримуватиме Ю. Хмельницького в боротьбі за гетьманську булаву. У молодому Юрію Запорізька Січ бачила об'єднувача всіх політичних сил в Україні задля збереження та захисту молоді держави – Гетьманщини. Потрібно звернути увагу на те, що недосвідченість у зовнішньо-політичних справах молодого Юрія призводить до того, що Запорізька Січ та низове козацтво стають на шлях не збереження державності, а навпаки, на шлях її руйнації. Атмосфера громадянської війни руйнувала новонароджені державні структур, вкрай послаблювала владу гетьманської адміністрації і призводила до того, що козацька держава не могла протистояти зовнішній загрозі [4, с. 245].

Зі зміною політичної ситуації після укладення Чуднівського договору 1660 р. Запорозжя стало осередком визрівання ідеї збору «чорної ради». З літа 1662 р. Москва почала надавати перевагу Брюховецькому перед Сомком, який був прихильником зміцнення гетьманської влади, збереження політичних прав Гетьманщини, прагнучи об'єднання держави. Натомість Брюховецький обіцяв Москві відміну інституту гетьманства, повне підпорядкування України. Критикуючи старшину, він вдався до успішних демагогічних звернень до народних низів. За підтримки царського уряду Брюховецький організував проведення в червні 1663 р. «чорної ради», на якій його обрали гетьманом [5, с. 566].

Отже, Запорізька Січ виступає як самостійне політичне угруповання зі своїм баченням збереження державності новоствореної держави – Гетьманщини. Січ, як політична структура, не підтримала гетьмана Івана Виговського, навіть навпаки, стала в опозицію до нього, що було негативним явищем. Низове товариство відмовилося від пропольської політики гетьмана та єдиним шляхом збереження держави вбачало в допомозі з боку Московської держави. Для запорожців та всього населення Гетьманщини вищою політичною ідеєю залишалася ще сформована у першій половині 1649 р. Богданом Хмельницьким національна державна ідея, що передбачала створення незалежної соборної України. Боротьба між політичними угрупованнями козацької старшини та Запорізької Січі, погляди яких не збігалися у питанні збереження державності, завершилася страхітливим спустошенням козацької України, що істотно підірвало військову міць держави, а відтак різко послабило її спроможність протистояти агресії з боку сусідніх держав. «Чорна рада» 1663 р. ознаменувала розкол козацької України на два Гетьманати, що грало на руку інтересам Москви та Варшави в справі поділу України.

Джерела та література

1. Борисенко В., Бульвінський А., Візер С. Еволюція українсько-російських відносин у 2-й пол. 17 ст. – Київ: НПУ ім. М. Драгоманова, 2006. – 276 с.
2. Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 452 с.
3. Мищик Ю. А. Гетьман Іван Виговський. – «КМ Академія», 2004. – 84 с.
4. Смолій В., Степанков В., Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) // НАН України. Інститут історії України. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009 – 447 с.
5. Станіславський В.В. Історія українського козацтва: нариси у 2 т.

Редкол: Смолій (відп. ред.) та інші. – Київ.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006 р., Т. 1. – 800 с.

6. Яковлева Т. Гетьманщина в 2-ій пол. 50-х рр. 17 ст.: Причини і початок Руїни. - Київ: Основи, 1998. – 447 с.

Анотації

Володимир Федоров. **Ставлення Запорозької Січі до вирішення проблем державності України у 1657 – 1663 рр.**

У статті досліджується позиція запорозьких козаків щодо процесів самовизначення українського народу в середині XVII ст. Констатовано, що запорізькі козаки не підтримали політики І. Виговського, спрямованої на польсько-українське порозуміння з метою зміцнення української державності. Протистояння між гетьманською владою та низовим козацтвом втягувало Українську державу у вир громадянської та російсько-української воєн.

Adnotacje

Włodzimierz Fedorow. **Postawa Siczy Zaporowskiej odnośnie wyjaśnienia problemów państwowości Ukrainy w latach 1657-1663.**

W artykule zbadana została postawa kozaków zaporoskich odnośnie co do procesów samookreślenia narodu ukraińskiego w połowie XVII wieku. Stwierdzono, że kozacy zaporoscy nie poparli polityki I. Wyhowskiego, skierowanej na polsko-ukraińskie porozumienie mające na celu wzmocnienie ukraińskiej państwowości. Konfrontacja hetmańskiej władzy z kozactwem wciągnęła państwo ukraińskie w wir domowej i rosyjsko-ukraińskiej wojny.

Анатолій Падалко

(м. Житомир)

ДОБА КОЗАЦЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТ. В ДОСЛІДЖЕННЯХ ПОЛЬСЬКОГО ІСТОРИКА ВЕСПАСІАНА КОХОВСЬКОГО (1633 – 1700 рр.)

Нині, в умовах розбудови незалежної української держави, одним із найактуальніших завдань вітчизняної історичної науки є проблема розширення джерельної бази та залучення до наукового обігу нових важливих пам'яток історичної думки минулих часів для висвітлення вітчизняної історії. В цьому аспекті заслуговує на особливу увагу залучення іноземних, зокрема, сусідських, насамперед, польських писемних джерел до всебічного дослідження найбільш важливих, доленосних подій в нашій багатовіковій історії. Однією з таких центральних історичних подій є Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького, та наступні військово-політичні події середини XVII ст, тому що саме з цього часу пішов відлік нової історії України.

Нині історикам-дослідникам добре відомо, що більшість джерел української історії XVII ст. залишаються або зовсім не знані, або вивчені недостатньо. В цьому контексті значний науковий інтерес мають праці видатного польського історика-баталіста і поета, офіційного придворного історіографа польських королів (Яна III Собеського), безпосереднього учасника війни між Україною та Річчю Посполитою у XVII ст. Веспасіана Коховського (1622-1700 рр.). Він залишив ряд фундаментальних, але, на жаль, недостатньо вивчених до сьогодні праць, які мають велику джерелознавчу та історіографічну цінність для дослідження історії України. Насамперед, йдеться про його фундаментальний чотиритомний твір «Польські аннали від смерті Владислава IV», написаний латинською мовою. В. Коховський в ньому висвітлив сучасні йому події 1648-1672 рр. докладніше ніж у будь-якій іншій пам'ятці іноземної історіографії XVII ст. Він, оперуючи документами королівської канцелярії та свідченнями очевидців, всебічно проаналізував головні історичні події того часу, свідком яких був і сам. На жаль, цієї видатної пам'ятки європейського рівня і по нині не перекладено на українську мову.

Відомо, що три томи його праці «Польські аннали» були видані ще за життя автора (четвертий залишився у рукопису). Також відомо, що роботу над цим твором він не припиняв до кінця свого життя. На наш погляд, фактично під час цієї роботи остаточно сформувались світоглядні принципи В. Коховського як історика і поета – він став

виразником ідей правлячих кіл Речі Посполитої. В його поетичній спадщині можна знайти десятки хвалебних, далеких від істини та історичної правди незаслужених, фарисейських панегіриків на честь польських державних діячів. Звичайно, на його світогляд суттєвий вплив мала глибока релігійність, палка віра в католицькі догмати, стійка впевненість в богообраність своєї вітчизни. Ще за життя В. Коховського ця і ряд інших його праць користувалися широкою популярністю у Речі Посполитій завдяки ґрунтовному викладу, художній обробці історичних фактів та патріотичним мотиваціям. Зазначимо, що і нині більшість дослідників підкреслюють як сильний бік його праць – широку джерельну базу і документальність викладу.

У наступному XVIII ст. ім'я В. Коховського через нестабільність та несприятливе політичне становище Речі Посполитої було тимчасово (до початку XIX ст.) забуто.

В українській історіографії до вивчення та характеристики праць В. Коховського зверталися в XIX – початку XX ст. такі видатні наші історики-дослідники, як М. О. Максимович, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський. Вони всі відзначали, що факти його праць є одним з найістотніших джерел до історії Південно-Західної Русі. З-поміж сучасних дослідників творчості В. Коховського найбільш помітними є дослідження Ольги Апросіної [8]. У цьому повідомленні ми ставимо завданням звернути увагу на висвітлення В. Коховським визвольних змагань українського народу в середині XVII ст., зокрема подій навколо укладення Гадяцької угоди 1658 р.

У працях В. Коховського щодо ситуації в Україні середини і третьої чверті XVII ст. історіографічний інтерес становлять його відомості про запорозьких козаків. У його трактовці козаки – це військовий елемент, вільний від будь-чиєї влади. Він намагається розтлумачити етимологію слова «козак». Однак, відомий український історик Д. Дорошенко вважав, що цю етимологію В. Коховський запозичив у інших сучасних йому польських істориків [1].

У своїх працях В. Коховський дав глибокий аналіз причин соціального вибуху народу України в середині XVII ст. Він вважав, що тодішня влада з українським людом поступала вкрай несправедливо, насамперед, обклала жакливими податками на все: на коней, худобу, зерно, на пасіку, на рибну ловлю і т. п.

Праці В. Коховського є також цінним джерелом з воєнної, політичної і дипломатичної історії України середини XVII ст. У його творах висвітлено майже всі значні битви Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького: Жовтоводська, Корсунська, Зборівська, Берестецька, Батозька, Жванецька, битви під Охматовим, біля Підгаєць.

До речі, В. Коховський висвітлює рідкісні деталі опису битви під Пилявцями, з викладом обставин розгрому польських військ українськими військом [2].

Важливо, у зв'язку з цим нагадати, що в 2009 р. у істориків Житомирщини значний інтерес викликала Міжнародна наукова конференція «Чуднівська кампанія 1660 року в дзеркалі польської історіографії», яку провів Житомирський державний університет (організатор доктор історичних наук І. І. Ярмошик) і Польське наукове товариство у Житомирі. На цій конференції у багатьох виступах її учасники підкреслювали значимість праць В. Коховського, зокрема, праці «Історія правління Яна Казимира» у віддзеркаленні трагічних подій середини XVII ст. на території сучасної Житомирської області [3]. Як бачимо, праці В. Коховського значно розширюють джерельну базу для вивчення вітчизняної історії та історії нашого краю і дають змогу ширше роздивитись проблеми історії України.

Слід підкреслити, що на сторінках праць цього автора можна знайти відповіді на ряд фактів, які до сьогодні остаточно не з'ясовані і які в основному торкаються дипломатичної діяльності Б. Хмельницького в 1648 р. [4]. Праці В. Коховського містять тексти переговорів, листування між представниками різних країн. Нерідко ці тексти слово в слово переписувались українськими літописцями, зокрема Григорієм Грабянкою [5].

Значна увага приділена В. Коховським характеристиці образів польських та українських державних діячів. Постаті керівників української держави – Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Тетері, Ю. Хмельницького позначені суперечливими характеристиками і побудовані на контрасті. До одних він безпідставно ставився з симпатією, до інших – з ворожнечею [6]. Однак, завдяки фактичній насиченості та оригінальним відомостям праці В. Коховського дозволяють повніше встановити хід військових акцій різних урядів та їх керівників, а також механізми і особливості взаємодії українського та польського таборів.

Звичайно, що належність В. Коховського до польського табору (він представник середньої шляхти), зверхність у ставленні до козаків та інших українських повстанців, його віра в месіанство і «культуртрегерство» Речі Посполитої штовхали його до певної тенденційності у викладі матеріалу, до викривленості історичної реальності і неточностей.

За роки незалежності України ряд сучасних істориків, зокрема, Ю. А. Мищик [7], О. В. Апросина [8], М. Ф. Кучернюк [9], Д. О. Наливайко [10] критично проаналізували історичні факти і відомості,

які висвітлені в працях В. Коховського, що стосуються тогочасної історії України, визначили рівень їх вірогідності і цілому високо оцінили їх величезну цінність у висвітленні історії України в XVII ст.

Джерела і література:

1. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. Т. 1. – К.: «Глобус», 1992. – С. 149.
2. Чуднівська кампанія 1660 року у дзеркалі польської історіографії. Збірка наукових публікацій про московсько-польську війну середини XVII ст. – Житомир: видавництво Євенок О.О., 2010. – 112 с.;
3. Документы об Освободительной войне украинского народа 1648-1654. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 131-137.
4. Смолій В. Богдан Хмельницький / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Либідь, 1995. – С. 142.
5. Літопис гадяцького полковника Григорія Габ'янки. – К.: Наука, 1992. – С. 54.
6. Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657 pp / Я. Федорук. – Ч. I. – Львів: Наука, 1987. – С. 92-96.
7. Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу / Ю. Мицик. – Дніпро, 1996.
8. Апросіна О. Хроніка Веспасіана Коховського як джерело до історії України середини і третьої чверті XVII ст. та пам'ятка польської історіографії: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Національна гірнича академія України. – Дніпропетровськ, 2000. - 181арк.
9. Кучернюк М. Джерела про російсько-українські політичні зв'язки (1648-1654 pp.) / М. Кучернюк. – Львів: Вища школа, 1980. – 179 с.
10. Наливайко Д. Україна очима Заходу / Д. Наливайко. – К.: Основи, 1998.
11. Ярмошик І. Любарсько-Чуднівсько-Слободищенська битва 1660 року між польським та російським військом у дзеркалі польської історичної баталістики / І. Ярмошик.// Чуднівська кампанія 1660 року у дзеркалі польської історіографії. Збірка наукових публікацій про московсько-польську війну середини XVII ст. – Житомир: видавництво Євенок О.О., 2010. – С. 3 – 13.
12. Kochowski Wespazjan. // Słownik historyków polskich. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1994. – S. 233 – 234.
13. [Kochowski W.] Annalium Poloniae ad obitu Vladislai IV. Climacteres scriptore Vespasiane Kochova Kochowski. - Cracoviae, 1683.
14. [Kochowski W.] Historia panowania Jana Kazimierza przez

nieznajomego autora. Wydana z rekopismu przez Edwarda Raczyńskiego. - Poznań, 1840. - S.2.

15. Kochowski W. *Historia panowania Jana Kazimierza* / W. Kochowski. – T. 2. – Poznań: nakładem i czcionkami N. Kamińskiego i Spółki, 1859. – 314 s.

Анотації

Анатолій Падалко. Доба козацької революції середини XVII ст. в дослідженнях польського історика Веспасіана Коховського (1633 – 1700 рр).

У статті аналізуються погляди польського історика В. Коховського (1633 – 1700) на події визвольних змагань українського народу середини XVII ст., котрий був учасником багатьох військових акцій на українських теренах, наголошується на історіографічному та джерелознавчому значенні його праць для сучасних дослідників вітчизняного минулого.

Adnotacje

Anatol Pabalko. Czasy rewolucji kozackiej polowy XVII w. w badaniach polskiego historyka Wespazjana Kochowskiego (1633-1700).

W artykule przeanalizowano poglądy polskiego historyka W. Kochowskiego (1633-1700) na wydarzenia związane z wyzwolenческими zmaganiem narodu ukraińskiego polowy XVII wieku. Wespazjan Kochowski był uczestnikiem wielu wypraw wojskowych na terenach ukraińskich. Podkreślono historiograficzne i źródłoznawcze znaczenie jego prac dla współczesnych badań minionych dziejów.

Олексій Савченко

(м. Київ)

МІСЦЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ В ДОБУ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Взаємозв'язки між країнами у Східній Європі у XIV ст. є дуже актуальним питанням. І хоча з даної проблеми вже написані численні праці, багато аспектів цих відносин ще й досі не висвітлені з огляду на недостатню джерельну базу чи ідеологічні рамки, так як дані події стосуються історичної пам'яті багатьох народів.

Зокрема, при розгляді Синьоводської битви, основна увага звертається на політичну складову цієї події, оминаючи важливе економічне підґрунтя даної проблеми. Хоча, саме з огляду на стратегічне розташування цього регіону, саме матеріальний чинник міг бути провідним стимулом під час вибору Ольгердом мети свого походу.

Специфічна риса українських земель зокрема в цей час, полягала у тому, що тут відбувалось поєднання культурно-історичних та господарсько-економічних систем: кочової і осілої, Азійської і Європейської, північної і південної (візантійської і германської, Балтійської і Чорноморської), в якій слов'яни посідали чільне місце [6, с. 11].

Таке розташування обумовило особливий історичний тип цивілізації, зі специфічним господарським типом. А тому, економічні зв'язки і роль шляхів у таких держав як Литовсько-Руська відігравали особливе значення. В світовій історії не раз зустрічались держави, які виникали на схожих торгових перехрестях, контроль над якими й був запорукою їх могутності, а їх занепад впливав на політичну стабільність.

Особливість економічного характеру полягала у розташуванні біля стратегічно важливих центрів, що відігравали виключне значення в господарському житті як Європейського так і Азійського континентів. Це такі важливі економічні потоки як Північноєвропейський (або Балтійський) і Шовковий шляхи, взаємодія між якими, як зазначав Ф. Бродель, завершила формування простору економіки в масштабі Європи. Також, саме виключність ролі даного регіону вплинула при забезпеченні матеріальною базою важливих економічних і політичних процесів, таких як централізація держави і концентрація виробничих сил, що призвело до становлення ряду середньовічних політичних осередків Європи [2, с. 343].

Як відомо, ця взаємодія відбувалась великою мірою саме через українські землі, через шляхи із Варяг у Греки і «Шовковий шлях».

Поєднання цих двох потоків у одній державі дало змогу вийти економіці ВКЛ на якісно новий рівень. А тому слід більше детально зупинитись на особливостях кожного з них.

Особливість півночі полягала в першу чергу у тому, що торгівля з цим регіоном мала переважно сировинний характер. Вона охоплювала величезну територію Балтійського, Північного, Ірландського моря і Ла-Манш, пов'язуючи між собою Новгород, Любек, Брюге і Ліссабон.

Центральне місце на цьому просторі посідала Ганза – середньовічний союз німецьких купців, а пізніше, північно-німецьких міст, які вели жваву торгівлю по всій Європі, спеціалізуючись на Балтиці і містах Східної Європи. Саме Ганза відігравала важливе значення як посередник у торгівлі в північній Європі, являючи гарний приклад німецького проникнення в регіон, який мав не лише військовий характер [8, с. 112].

Ганзейський союз був першою в Європі торговою конфедерацією, яка об'єднувала кілька сотень міст, на рівні виступаючи з суверенними державами. Виник союз як виклик часу, в період феодальної роздробленості Європи, так як децентралізація являлась доволі ризикованим для торгівлі. Метою їх став захисту своїх товарів у дорозі, і більш ефективній організації комерційної діяльності.

У своїй політиці вони використовували дуже вміло внутрішньополітичну ситуацію у країнах, з якими вели торгівлю і отримували привілеї, право відкривати колонії, гільдії, оволодівали монополією на певні види товару, з часом створивши навіть власні військові сили і флот, хоча у своїй політиці частіше використовували саме фінансові засоби впливу.

Заснування Ганзи датують XII ст., і пов'язують з виникненням м. Любек. З часом, до союзу приєдналися такі міста як Амстердам, Ганновер, Бремен, Гамбург, Берлін, Франкфурт, Кенігсберг, Стокгольм, Нарва і Дерпт (Юріїв або Тарту). Апогей могутності даного об'єднання припадає на XIV – XVI ст. Після, його поступово почали витісняти спочатку Брюге, а потім Нідерланди і Швеція [11, с. 198]. Секретом їх успіхів була в першу чергу дешевизна перевозок і транспорту, а також організована система отримання привілеїв і монополії на ввіз і вивіз певної групи товарів, на які був попит.

Регіон Східної Європи для Ганзи в середні віки являвся одним з найбільш бажаних для торгових зв'язків. Починаючи з другої половини XII ст, німецькі купці проникли у землі сучасної Латвії, а звідти здійснювали поїздки по Західній Двіні у внутрішні райони Русі, де користувались шляхом «із Варяг в Греки» [12, с. 172].

Згодом, перші Литовські князі, після приєднання Полоцька і

Вітебська з середини XIII ст., також долучаються до активної участі до цієї торгівельної мережі, надаючи купцям вигідні привілеї для торгівлі, такі як відміна «берегового права» (власності на товар, який винесло на берег з корабля), безмитний прохід і т.д. Важливим також є той фактор, що навіть при подальшому загостренні військового протистояння з Тевтонським орденом, товарообіг з Литовсько-Руською державою все збільшувався.

Таким чином, при розгляді протистояння Литви і Орденів, часто опускаються випадки, коли військові конфлікти розпочинались саме із-за торгівельних інтересів, а не релігійних чи політичних.

Перш за все у Північній і Східній Європі торгівці шукали специфічну продукцію, яка мала виключне значення для тогочасного суспільства. Аналіз книг торгових відомств дає змогу прослідкувати обсяги імпорту і експорту товару, який йшов в обох напрямках. Ця інформація розкриває певною мірою і характер взаємовідносин між об'єктами даного обміну, а також значенням цих земель у загальному контексті, говорячи про Євразію – як про економічно пов'язаний континент за довго до відкриття морського шляху в Індію.

На XIV-XV ст. основним товаром, який вивозили купці був віск, який займав майже 80% усього експорту. Така кількість пояснюється величезним попитом середньовічного суспільства на даний продукт. Віск широко застосовувався у побуті. В першу чергу – це було майже єдине джерело освітлення, так як з нього робили свічки, які використовували при богослужінні. Також віск застосовували для скріплення печаток, а з XIII ст. ще й у технології виготовлення італійського паперу. Віск з Новгороду, Пскова і Смоленська везли як на захід – Францію, Іспанію, так і на південь – в Кафу, а звідти у Італію, Александрію, Дамаск [8, с. 28].

Також, особливо можна виділити хутро, яке набуло популярності в середньовіччі, і мало не лише практичне застосування, а відображало рівень «особливої вельможності», підкреслюючи приналежність к елітарній групі, міцно увійшовши в тогочасну моду, етикет, естетику, знайшовши відображення у геральдиці.

Окрім хутра і воску, Русь і Балтика була джерелом ще ряду важливих товарів, таких як риба, деревина, шкіра, льон, фарби (особливо кіновар, найбільші поклади якої знаходились в Україні), та ін. Зерно стало одним з основних предметів експорту лише у XV ст., що пов'язано в першу чергу з розвитком Англії і Нідерландів [9, с. 6].

Південна ланка торгівлі мала трохи інший характер. Просторово вона охоплювала басейн Середземного моря, а українські землі виходили на неї через Північне Причорномор'я і Крим. Знаходячись на

порозі Азії, через цей регіон проходило північне відгалуження величезної трансконтинентальної магістралі – Великого Шовкового Шляху.

Дане поняття з'явилося ще в римській імперії. Але саме в середньовіччі воно набуло класичного значення. В першу чергу – це система шляхів, а також складне поєднання народів, культур, цивілізацій, що розтягнулись у світовому економічному просторі зі сходу на захід [6, с. 28].

Стає очевидно, що кожен осередок на цьому шляху був не лише посередником у переміщенні потоку товарів, а й свого роду медіатором в комунікації численних народів що знаходились по обидві його сторони.

Степові міста у Причорномор'ї і Крим являлись безсумнівно, одними з найважливіших ланок у цій системі, яка розподіляла левантійські товари на північ і південь. Торгівля тут переважно належала італійським купцям з Венеції і Генуї. Через їхні факторії і міста відбувалась торгівля між Європою і Азією.

Коло їх основних торговельних партнерів на сході достатньо широкий. Крайньої точкою для них була столиця імперії Юань – Канбалик (Пекін), звідки товари йшли на головне місто Джагатайського улусу – Алмалик, а потім на Ургенч у Хорезмі. Звідти торговельна магістраль переміщувалась у Самарканд, і далі – на Захід у Дербенд і Тебриз.

Самі маршрути були умовними і не витримувались на протязі століть, змінюючись в залежності від різних обставин, в першу чергу – військової ситуації в регіоні, рельєфу місцевості та наявності води, кормів і перевалочних пунктів на шляху. Саме останнє мало чи не вирішальне значення, так як купець дуже рідко самостійно долав увесь шлях, а подорожував лише короткими переходами між осередками, де міг зупинитись, поповнити запаси, і найголовніше – продати частину товару [13, с. 113]. Золота Орда у даному випадку відігравала важливу роль як сильний економічний центр, міста якого – Сарай, Хаджитархан, та інші багатіли в першу чергу саме за рахунок торгівлі, що значно підтримувалось урядом.

Таким чином, саме «Татарія» у більшості випадків об'єднувала Індію, Китай, Південну, Центральну Азію з Європою, куди потрапляли Азійські товари, що посідали особливе місце в Європейській економіці. Вони проходили у Північне Причорномор'я, де через Азак, Кафу, Білгород (Альбокастро), де їх розподіляли італійці.

Перелік товарів що постачала південна ланка виходив за рамки предметів розкоші. Важливою складовою були рідкісні на Русі і Заході метали, такі як мідь і олово, що використовувались при виготовленні

бронзи і заліза. Обсяг їх був настільки великий, що Кафа стала з часом одним з найбільших центрів по переробці металів [6, с. 58].

Шовк, вино і прянощі посідали особливе місце, так як мали перш за все практичне застосування, використовуючись в медицині. А зброя, технічні новаторства і ремісничі вироби сприяли росту продуктивних сил і розвитку економіки на Європейському континенті.

Українські землі посідають центральне місце у процесі обміну між Сходом і Заходом. А з'єднання Північної і Південної гілки відбувалось через шлях «Із Варяг у греки», в якому активно задіяні були Новгород, Смоленськ, Чернігів, Київ, Крим. І хоча з II пол. XIII ст. Новгород переорієнтовується більше на захід (переважно на Німеччину), нових форм набуває шлях *Via tartarica*, який тепер діє не тільки зі сходу на захід, а й з півночі на південь.

Таким чином, Литовсько-Руська держава виходить на «татарську магістраль» після Синьоводської битви 1362 р., отримуючи до неї доступ через Поділля і Волинь, що знаходить відображення в грошовому обігу цих районів, де в ужитку збільшується кількість дихремів і аспрів Кафи, флоринів і дукатів Венеції, та срібних динаріїв Південної Італії [6 с. 17].

Також, «*Via Tatarica*» з'єднувала так званим «Чорним шляхом» Кафу, Солгат (Старий Крим) і Монкастро (Білгород) зі Львовом, Чернівцями, Сучавою, Яссами (звідки виходили на Дунай), які поєднували їх з Центральною Європою [4. с. 140].

Степові осередки на зразок Старого Орхея (ймовірно Шехр аль-Джедід), Торговиці, Мамай-Сурка та інших міст Дністровсько-Дніпровського межиріччя та Причорноморського степу відігравали величезне значення у господарському житті кочівників. Вони виникали в основному на місцях постійних сезонних стоянок степняків, де проводились свого роду збори, або курултаї. Такі стоянки переважно розташовувались на шляхових перехрестях і мали вигідне географічне розташування.

Сучасна Торговиця, у даному випадку, була місцем обміну між кочівниками і осілими народами, забезпечуючи обіг товарів, у яких відчував потребу той чи інший народ.

Також, саме кочівники являлись джерелом надходження ряду важливих товарів, доступ до яких у осілих народів був обмежений. Кочове суспільство, до того ж, було войовничим, а тому, саме армія і війна постачала на ринок купцям ці товари, у вигляді здобичі і трофеїв, а ті, в свою чергу, переміщали товари з областей надлишкового виробництва у місця їх особливого попиту, формуючи глобальну економічну мережу [3, с. 46].

Значення даного процесу в регіоні полягає у тому, що саме у той

час, коли європейці ще не проклали морський шлях на Схід, кочівники відігравали провідне місце у трансконтинентальній караванній торгівлі, вступаючи, свого роду, в «союз» з торговцями, збираючи плату за надання охоронного супроводу і посередницькі послуги, перемішуючи самі товари у просторі між Азією і Європою [2].

Усвідомити обсяг і об'єм, а найголовніше – значення цього економічного обміну на перший погляд дуже важко, але за підрахунками вчених, посередницька собівартість об'єму грошей, що проходила через їх руки, становила величезну на той час суму – 3-4 млн. піастрів, надходження якої різко зменшилось після відкриття морського шляху на Схід. Ця сума осідала у регіоні, стаючи в подальшому матеріальною базою для державотворчих процесів [3, с. 47].

Даний факт зазначає також і про те, що кочове населення степу вступало не лише в антагонізм з осілими народами (так як вони все ж були залежні від надходження продуктів землеробства і ремесла чи збуту здобичі), а співіснувало в великій мірі у єдиному просторі, розділяючи, свого роду, соціальні ролі. Торговиця як раз і була прикладом такого поєднання, про що свідчить антропологічний склад населення, яке мало полі етнічний характер [2].

В результаті цих взаємовідносин з'являлись нові спільноти, які поєднували у собі риси обох культур, що простежується у побуті і архітектурі міст. Знайдені археологами залишки монументальних споруд у вигляді мечетей, лазні (хамам), печей для обігріву оселі (тандр) і ремесла мають чітко виражені східні риси, і свідчать про постійне проживання тут осілого населення [2, с. 6].

Окрім цього, знайдені скарби монет як золотоординських ханів, так і італійських міст Чорноморського побережжя свідчать про те, що дані міста були важливими економічними осередками на торговельних шляхах, які пов'язували між собою економічні епіцентри півночі і півдня, Чорного і Балтійського морів [10, с. 96].

Наведені в джерелах короткі відомості про залишки 7-ми золотоординських міст у міжріччі Дніпра і Дністра дозволяють говорити про значний розвиток містобудування, апогей якого припадає саме на XIV ст. Вони дають можливість говорити про нього – як про економічно важливий і розвинутий регіон Золотої Орди, який відігравав помітну роль у системі загальноєвропейської торгівлі, починаючи з кінця XIII ст. [7, с.8].

Через недостатню кількість археологічних даних, немає змоги більш детально охарактеризувати даний регіон, а також процес виникнення у ньому міст. Адже нумізматичні дані дають відомості лише про основні економічні маршрути, не завжди даючи змогу встановити їх

відгалуження.

Така кількість згадок про міста і городища в степовому поясі, виникнення яких датують XIII – XIV ст., змушує розглядати степи не лише як спустошені ординцями «дикі простори», адже останні дослідження вже довели, що за панування нащадків Батия, кількість міст в степу навпаки зросло, адже саме вони здійснювали ще й важливу адміністративну функцію [6, с.3]. Таким чином, результати Синьоводської битви мали глобальний характер і не обмежувались лише послабленням впливу Орди на Українські землі. Битва заклала основу для важливих процесів, частина з яких проявилась лише на протязі подальших століть, такі процеси як господарське освоєння Півдня, та поєднання Балтики і Причорномор'я в кордонах однієї держави. Синьоводська битва мала й важливе економічне підґрунтя, адже приєднані території не були просто безлюдними кочовищами номадів, а важливою економічною ланкою цілісної глобальної системи. Приєднання земель в комплексі – Сіверщина, Київщина, Поділля, мали важливе господарське значення і надали у подальшому Ольгерду економічну перевагу, зміцнивши його позиції як Великого князя поміж власних сусідів, так як приєднані землі відійшли вже до його особистого домену.

Джерела та література

1. Бродель. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV-XVIII вв. – Т. 2. Игры обмена. – М. «Весь мир», 2007. – 672 с.
2. Бокій Н.М., Козир І.А., Позивай Т. 10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиця на Кіровоградщині. // Північне Причорномор'я і Крим в добу середньовіччя (XIV – XVI ст.). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006. – с. 4 – 13.
3. Вульф Е. Європа і народи без історії. – К.: «КМ Академія», 2004. – 535 с.
4. Галенко О. Золота Орда в битві н Синіх водах. // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – с. 129 – 147.
5. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 6. – Київ-Львів, 1907. – 670 с.
6. Еманов А.Е. 1996. Север и Юг в истории коммерции: на материалах Кафы XIII-XV вв. – Тюмень.
7. Егоров В.Л. Историческая география Золотой орды XIII-XIV вв. – М: Книжный дом, 2009. – 248 с.
8. Жарин Д.В. Ганза и Восточная Европа: торговое и культурное взаимодействие в XIII-XV веках. // Исследования по истории Восточной Европы. Вып. 3. Минск: РИВШ, 2010. – с. 102 – 124.

9. Казаков Л.Ю. Влияние экономических процессов в странах Европы на развитие сельского хозяйства Великого княжества Литовского во второй половине XVI – начале XVII в. // Исследования по истории Восточной Европы. Вып. 1. Минск, 2008. – с. 141 – 147.

10. Козубовський Г. Синьоводська битва 1362 р. і зміни у грошовому обігу Південної Русі-України. // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – с. 93 – 100.

11. Подоляк Н.Г. Ганзейско- датское соперничество и политика Ганзы во II половине XIV в.: пути и методы реализации. // Средние века. Вып.63. Ин-т всеобщей истории. – М. Наука, 2002. – с. 195 – 210.

12. Петрухин В.Я. «Путь из Варяг в Греки»: летописная конструкция и трансконтинентальные материалы. // Восточная Европа в древности и средневековье. Вып XX. Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен: М. 2008. – с. 171 – 176.

13. Рафальський О., Моця О. Центральноукраїнські землі в системі економічних зв'язків Золотої Орди.// Північне Причорномор'я і Крим в добу середньовіччя (XIV-XVI ст.). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2006. – с. 110 – 115.

Анотації

Олексій Савченко. Місце українських земель у глобальній економічній системі в добу пізнього середньовіччя

У статті досліджуються особливості економічного становища українських земель у XIV – XV ст., обумовлені поєднанням культурно-історичних та господарських систем: кочової Азійської та осілої Європейської. Констатується вплив цих особливостей на політичний та культурний розвиток українських земель у складі Великого Князівства Литовського.

Adnotacje

Aleksy Sawczenko. Miejsce ziem ukraińskich w globalnym ekonomicznym systemie w dobie późnego średniowiecza.

Artykuł przedstawia szczególną sytuację ekonomiczną ziem ukraińskich w XIV-XV w., pod względem połączenia kulturalno-historycznych i gospodarczych systemów: koczowniczego Azji i osiadłego trybu Europy. Zwrócono uwagę na wpływ tych osobliwości na polityczny i kulturalny rozwój ziem ukraińskich wchodzących w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Ростислав Сегеда

(м. Київ)

ВОЛИНСЬКА ШЛЯХТА В ОТОЧЕННІ КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДИ КНЯЗЯ В-К. ОСТРОЗЬКОГО У 1569-1608 рр.

Дослідження соціальної історії є одним із найактуальніших напрямків сучасної історіографії. Історія України, яка тривалий час знаходилася поза контекстом світових наукових трендів, сьогодні намагається надолужувати втрачене. Аналіз соціально-політичних зв'язків між українськими магнатами та їхніми клієнтами, є недостатньо дослідженою темою вітчизняної історії. Тому опрацювання цієї наукової проблематики має важливе ґносеологічне значення для сучасної історіографії.

Попри ряд досліджень про політичну діяльність князя В-К. Острозького на посаді київського воєводи, його кадрова політика на цьому посту залишається недостатньо висвітленою. Тож завданням даної розвідки є з'ясування особливостей та мотивації призначення князем на посади в Київському воєводстві тих чи інших осіб.

Люблінська унія 1569 р. стала вагомим подією у житті всіх українських земель. Тектонічні зрушення під час переходу під юрисдикції Великого князівства Литовського до Королівства Польського торкнулися всіх сторін життя тогочасного суспільства. Київський воєвода князь Василь-Костянтин Острозький, більшість володінь якого опинилися під польською короною, опинився перед можливістю поширення впливу своєї клієнтели не тільки на власні маєтності, але й на інші території, на які поширювалася політична влада князя.

Тому однією із важливих завдань князя стало поширення свого впливу на інші воєводства, розставляючи своїх людей. Одним із найважливіших напрямків діяльності князя стало київське воєводство. В свою чергу, місцева еліта, в першу чергу магнатерія, намагалася протидіяти кадровій політиці Острозького.

У відповідності до ієрархії, що поширилася на українських землях, офіційно другою за впливом у воєводстві була посада каштеляна. Першим каштеляном за часів воєводства В-К.Острозького став литовський православний магнат Павло Сапега. До того він був любецьким державцем, який, у відповідності з проведенням Сигізмундом II Августом земської реформи, обійняв посаду київського каштеляна на початку 1566 р. і помер на цій посаді 6 листопада 1580 р. [1, с. 108]. Це призначення було здійснене за Великого князівства Литовського. У ньому чітко простежується бажання Вільна обмежити владу Острозького, поставивши каштеляном литвина.

Після смерті Сапегі, розгорнулася боротьба за цю посаду між воєводою Острозьким та місцевою магнатерією. Ще від самого початку свого воєводства у Києві, Острозький мав сильних суперників в особі князів Вишневецьких, які «змагалися з воєводою щодо володінь у порубіжних областях та впливі на місцеву шляхту» [2, с. 422].

У цьому раунді боротьби перемогу в якій здобула «місцева партія». Київським каштеляном став князь Михайло Корибут-Вишневецький. Цей потужний київський магнат був номінований на каштелянію 15 березня 1581 р. [3, арк. 1].

Утім, з його смертю, восени 1584 р. боротьба за сенаторську посаду розпочалася знову. Цього разу перемогу отримав Острозький, якому вдалося домогтися в лютому 1585 р. призначення на цю посаду волинського магната Івана Чаплича-Шпановського з гербу Кірдеїв [4, арк. 1]. Ще у 1570 р. він був володимирським війським [5, с. 225], а у 1597 р. був обраний депутатом від Волинського воєводства до Люблінського трибуналу [6, с. 170]. Він був відвертим прихильником Острозького і залишався таким до своєї смерті у 1607 р.

У воєводській політиці щодо своїх заступників можемо відстежити таку тенденцію – серед дев'яти підвоєвод та намісників, які реально керували містом у період від 1569 до 1608 рр. четверо походили з волинської шляхти – Михайло Мишка-Варковський (1570-1571 рр.), Григорій Мацевич (1582 р.), Матуш Воронецький (1584-1592 рр.) та Вацлав Вільгорський (1600-1609 рр.) [7, с. 211].

Крім того, князь Владислав Збаразький, що походив з Київщини і був намісником у 1573-1575 рр. був прихильником князя [2, 422]. Тільки два урядовці в цей період - Остафій Ружинський у 1576-1581 рр. та Ян Аксак у 1592-1600 рр. не були пов'язані з Острозьким. Рід Ружинських був більшим прихильником Вишневецьких, а Ян Аксак був впливовим представником місцевої аристократії. Після того як він побув намісником, Аксак став київським земським суддею. Цікаво, що саме з прізвищем Аксака вперше згадується і титул київського підвоєводи – у 1595 р. [8, с. 70]. Можливо саме цей знавець юридичних тонкощів спромігся стати першим офіційним київським підвоєводою, який згідно сеймових постанов мав ширше коло повноважень, ніж воєводський намісник.

Затяте суперництво розгорнулось між київською шляхтою та київським воєводою і за надто важливу посаду київського підкоморія. Відзначимо, що не дивлячись на активне втручання, Острозький вчисту програв боротьбу за цю посаду місцевій шляхті. Після смерті у 1576 р. підкоморія Дмитра Скуміна-Тишкевич, призначеного ще за литовців у 1568 р. цю посаду послідовно займали місцеві шляхтичі – Северин

Рутський (1576-1579 рр.), Фелікс Харленський (1580-1602 рр.) та Самуель Горностай (1603-1618 рр.) [7, с. 205]. Цікаво, що 1602 р. «попри хворобливий стан князь особисто з'явився на вибори київського підкоморія і намагався провести на цей уряд свого клієнта Вацлава Вільгорського, однак перемогу здобув ставленик Яна Замоїського Самуель Горностай [2, с. 420]. Додамо, що перемога Горностая також зумовлена тим, що переважна більшість київської шляхти остерігалася бачити на цій важливій посаді людину Острозького, оскільки в перспективі це могло призвести до багатьох судових процесів у земельному питанні.

Ще меншими успіхами може похвалитися Острозький у просування волинської шляхти на дрібніші земські та городські уряди. Серед 15 земських урядів, бачимо тільки кількох представників волинської шляхти – Матуш Воронецький у 1592-1613 р. був київським стольником [7, с. 205]. Київським ловчим у 1584-1595 рр. був Лаврін Бережецький. Київським військими у зазначений період були волиняни Микола Ружинський (1591-1592 рр.) та Федір Курцевич (1593 р.) [7, с. 206]. А серед городських урядів представників волинської шляхти не зустрічаємо. Додамо, що Матуш Воронецький отримав посаду стольника після перебуванні у вищому статусі воєводського намісника.

Таким чином, аналіз призначень волинської шляхти на різні посади в Київському воєводстві за каденції В-К.Острозького свідчить, що якщо у призначенні на сенаторські посади Острозький зміг досягти певного успіху для своїх кадрів, то в справі активнішого впливу на місцеві справи, помітних успіхів не було. Непотизм волинської шляхти зводився тільки до виконання певних посадових обов'язків самого воєводи, але пустити глибше коріння в київському середовищі волинська діаспора не змогла.

Джерела та література:

1. Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386 – 1795. – Krakow, 1885. – 202 s.
2. Ульяновський В.І. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків і нащадків. – К., 2012. -1370 с.
3. Російський державний архів давніх актів в м. Москва. Ф. 389. Литовська метрика. Привілей Михайлу Вишневецькому на каштелянію київську. 15 березня 1581 р. – Оп. 1.– Од. зб. 216. – Арк. 235 – 236 зв.
4. Російський державний архів давніх актів в м. Москва. Ф. 389. Литовська метрика. Доживотне Івану Чапличу-Шпановському на каштелянію київську. Лютий 1585 р. – Оп. 1.– Од. зб. 216. – Арк. 338 зв. – 339 зв.
5. Володимирський городський суд. Подокументні описи. – К.,

2002.– Вип. 1. (1566–1570). – 225 с.

6. Chodynecki K. Czaplicz-Szpanowski Jan // Polski słownik biograficzny. – Krakow. – 1938. – Т. 4. – Zesz. 3 – S. 813.

7. Litwin H. Napływ szlсhty polskiej na Ukrainę 1569 – 1648. – Warszawa, 2000. – 224 s.

8. Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) відп. ред. В. В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1991. – 344 с.

Анотації

Ростислав Сегеда. Волинська шляхта в оточенні в Київського воєводи князя В-К. Острозького у 1569-1608 рр.

В розвідці розглядається вплив волинської шляхти на політичний процес в Київському воєводстві за часів князя В-К.Острозького в умовах тогочасної Речі Посполитої.

Adnotacje

Rościsław Segieda. Szlachta wołyńska w otoczeniu Wojewody Kijowskiego księcia W. K. Ostroгskiego w latach 1569-1608.

W pracy został omówiony wpływ szlachty wołyńskiej na politykę w województwie kijowskim за часів księcia W. K. Ostroгskiego, w granicach ówczesnej Rzeczypospolitej.

Андрій Войнаровський
(м.Київ)

ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ В ЧАСИ КНЯЗЮВАННЯ КОРІАТОВИЧІВ (1362 – 1393 рр.)

Поділля – історична область України, яка протягом багатьох віків відігравала вагомую роль як в економічному так і в політичному та культурному житті українського суспільства. Наприкінці XIV – на початку XV ст. дана територія була буферною зоною трьох цивілізацій і кордоном Заходу між Сходом. Внаслідок різних політичних перепетій на півдні Центрально-Східної Європи на землі прикордоння відбувається приплив різного етнічного людю. Саме ці процеси проникнення і проживання прийшлого населення та їхні відносини з місцевими управліннями є важливим і нині. Актуальність питання обумовлена необхідністю прослідкувати вплив етнічних груп Поділля на розвиток цього регіону.

Деякі вчені минулого і сучасного зверталися до розкриття цього питання, але лише в контексті більш масштабних проблем. До цих авторів можна віднести Я. Дашкевича [2], [3], Ю. Сіцінського [7], Ф. Шабульдо [8], О. Білецьку [1], В. Михайловського [6] та інші.

У другій половині XIV ст. територія, що знаходиться в межах річки Дністра та Південного Бугу, здобула нового власника. Ним стало Велике князівство Литовське, а саме князі Коріатовичі з роду Гедимінівичів. Ця земля була змучена перебуванням татар, а литовці почали активно відновлювати міста і економічне становище, тобто упорядковувати князівство. Етнічна спільнота на території Поділля почала формуватися ще з часів Київської Русі, а особливо цей процес прослідковується в 60 – 90-х рр. XIV ст., що стало проявом діяльності нових управителів Подільської землі. Зрозуміло, що першою і найбільш чисельною етнічною спільнотою місцевості над Бугом і Дністром були русини. Це було місцеве населення, яке проживало тут з давніх часів і здобуло землі в період розширення Галицько-Волинського князівства, однак коли на її околицях з'явилися татарські орди, місцеве населення погодилося перейти під їх юрисдикцію і почало сплачувати їм данину. Взаємні ординці не вмішувалися у їх внутрішнє життя, однак забороняли їм будувати фортеці, замки, взагалі будь-які укріплення по містах [4]. З 1362 р. ситуація на прикордонні змінилася у кращу сторону, так як Коріатовичі надавали місцевому населенню більше волі у веденні власних справ. Так, за грамотою 1374 р., виданою Юрієм та Олександром Коріатовичами, міщанам у вільне володіння на 20 років без плати податків надавалася земля у розмірі 200 ланів, після цього терміну вони

мали платити 20 грошей. Крім цього, вони отримали Магдебурзьке право [7, с. 22-23]. Яскравим прикладом розподілу населення за етнічним принципом є привілей польської королеви Ядвіги міщанам Львова від 1387 р., за яким право складати сіль та інші товари надається всім руським, вірменським, східним (сарацинським) та єврейським купцям («...Ruthenos, Armenos, Saracenos et Judeos »). Безсумнівно, мешканці Поділля йменувалися так само [1, с. 89].

Поруч з українським населення в Подільському князівстві, як видно з попередньої грамоти, проживали представники різних народностей – вірмени, євреї, греки, поляки, литовці, німці, а також татари, які асимілювалися з місцевим людом. Проте, час появи кожного з них залишається не відомим, хоча можемо припустити, що цей процес мав пік розвитку у середині 70-х рр. XIV ст., коли Олександр Коріатович надав місту Кракову право на вільну торгівлю з Поділлям [7, с. 32]. Це в свою чергу збільшило інтерес до цієї території.

У XIV ст. на Поділлі проживали вірмени. Перша згадка про цей народ сягає ще XI ст. У XIII ст. відбулася друга хвиля переселення вірменів, що була пов'язана із нашествиям монголів і падінням вірменського Кілікійського царства. Галицький князь Лев Данилович використовував їх для посилення військ на східному кордоні. Після несення служби вони розселилися на цих землях. Велика кількість вірменів оселилася в Кам'янці і поблизу нього. Вони заснували свою сільськогосподарську колонію відому під назвою Малі та Великі Вірмени (нині Мало- і Великозалісся) [5]. В часи управління на Поділлі Коріатовичів це вже було третє значне переселення вірмен до українських земель. В Кам'янці вони утвердилися за литовських князів і оселилися в південно-східній частині Старого міста, біля ринку, який було названо Вірменським. На південному боці майдану містився будинок вірменської ратуші, пізніше у цьому районі вірмени побудували житлові будинки, торгові контори, храми, адміністративні споруди. Оселившись в столиці Подільського князівства, вірмени знайшли чудові умови для розвитку торгівлі і ремесел. Торгівельною артерією була річка Дністер, яка дозволяла вести торгівлю із Західною Європою. Коріатовичі надавали право вірменській спільноті мати крамниці, торгові доми, склади товарів, вести торгівлю килимами, шовками, зброєю та іншим [5].

Наприкінці XIV ст. вірмени мали в Кам'янці свою вірмено-григоріанську церкву, побудовану Синаном, сином Котлубая, де зберігались вірменські служебники, різноманітні вірменські знаки, печатка, міські хоругви, привілеї і королівські грамоти [7, с. 44]. Представниками цього етносу було складено вірменською мовою так звану «Кам'янецьку хроніку» [1, с. 90].

Литовський етнос на Поділлі був представлений самими князями Коріатовичами – онуками Великого князя литовського Ольгерда, їхню спільноту складали і той люд, який прийшов разом із братами [1, с. 89]. Польський етнос був представлений більш широко, це пов'язувалося із тим, що Польська корона прагнула підпорядкувати ці прикордонні землі під свою юрисдикцію. До них належали представники князівського оточення. Так, свідками грамот братів Коріатовичів виступають такі особи польського люду як: Адамко зі Сверчковець, Бедришко (Бедрих), Буслович Пашко, Мешковський Бернат, Скепецький Якушко та іншими. Також до них можна віднести і краківських купців, яким литовські князі видали дві грамоти на вільну торгівлю у 1375, 1385 рр. [6, с. 30, 41 – 47].

Про татар, що проживали на Поділлі, у зазначений період збереглося не так і багато відомостей. Для них була характерна різноконфесійність, що відрізняло їх від інших етнічних груп. Частина з них сповідувала іслам, частина – залишалася язичниками. Відомо, що окремі групи татар емігрували в цей регіон, щоб уникнути ісламізації [1, с. 91].

Таким чином, етнічний склад населення Подільського князівства в другій половині XIV ст. був строкатим. Кількість прийшлого люду залишається невідомою, однак їх присутність стала відчутною відразу. Саме князі Коріатовичі сприяли тому, щоб заселити цей регіон, це підтверджують їхні грамоти. Наявність церковних храмів різних конфесій пояснює полікультурне розшарування місцевості. Це феноменальний історичний регіон, у якому співіснували, а в майбутньому повністю асимілювалися представники місцевого населення – русини та прибульці із заходу та сходу – татари, литовці, поляки, німці, вірмени та інші.

Джерела та література:

1. Білецька О. Поділлі на зламі XIV – XV ст.: до витоків формування історичної області. – Одеса: «Астропринт», 2004. – 416 с.
2. Дашкевич Я. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV-XV ст. // Архіви України. – 1970. – № 5. – С. 34-39.
3. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV – XVIII ст.) // ЗНТШ. – 1991. – Т. 221. – С. 28 – 44.
4. Дорошенко Д. Про минулі часи на Поділлі (Коротка історія краю). – Хотин: «Буковина», 1992. – 40 с. – Режим доступу: http://www.tovtry.km.ua/ru/history/book/pro_mynuli_chasy_na_podillju.html
5. Мазурик Є. Вірменська община у Кам'янці-Подільському в XI-XVI ст. і її шпиталь для бідних // «Подільнин», 31 січня 1997 року. – Режим доступу: http://www.tovtry.km.ua/ua/history/statti/virmenska_obschina.html

6. Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. – К.: Темпора, 2012. – 450 с.

7. Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви / Упор. Ващук Д., Мошак М. – Кам'янець – Подільський, 2009. – 160 с.

8. Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – 183 с.

Анотації

Андрій Войнаровський. Етнічний склад населення Поділля в часи князювання Кориатовичів (1362 – 1393).

Досліджуються етнічні процеси на Поділлі у другій половині XIV ст, зокрема проникнення і проживання в регіоні прийшлого люду, його стосунки з місцевими урядниками в умовах Великого Князівства Литовського.

Adnotacje

Andrzej Wojnarowski. Etniczny skład ludności Podola za czasów książąt Koriatowiczów (1362-1392).

W artykule Autor bada etniczne procesy na Podolu w drugiej połowie XIV wieku, w szczególności, przenikanie i pobyt w regionie przyszłego narodu, jego stosunki z lokalnymi urzędnikami w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego.

ВЕРХОВСЬКІ ЗЕМЛІ ЯК ОБ'ЄКТ ІДЕОЛОГІЧНОГО ПРОТИСТОЯННЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО І МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Впродовж другої половини XV ст. у Східній Європі відбувалося активне розмежування політичних впливів нових суб'єктів міжнародної політики. Це передусім пояснюється зростанням Московської держави, яка почала створювати серйозну конкуренцію Великому князівству Литовському у проведенні політики інкорпорації сусідніх земель. В цей час з'явився ще один гравець у зовнішніх зносинах – Кримське ханство, яке в різні періоди було союзником тої чи іншої держави. Українські, в ті часи руські землі, постали в центрі цих міждержавних інтересів, що обумовлюється близькістю даної історичної ситуації із проблемами української сучасності та визначає її актуальність.

Трактування ідеологічного та військового протистояння між цими державами завжди цікавило істориків. Це сприяло зародженню полярних позицій, передусім серед українських, російських та білоруських представників. Нині привертають особливу увагу роботи О. Русиної [4], [5], А. Тараса [6], М. Крома [2], О. Широкограда [7].

Одним з центральних питань у відносинах між ВКЛ і Московським князівством на середину XV ст. були так звані Верховські землі, які лежать в верхів'ї річки Ока (звідси назва). У науковій літературі князів, що володіли цими територіями називають українськими, традиційно вказуючи серед них як Гедиміновичів (Бельські, Трубецькі), так і Рюриковичів – нащадків чернігівських, смоленських та московських князів. Верховські князі мали між собою династичні зв'язки, але всі відносили себе до нащадків князя Михайла Всеволодовича Чернігівського, який помер в 1246 р. в Орді [2, с. 45]. Відносини в цьому регіоні у попередні часи склалися наступним чином. Верхнє Пооччя – це передусім, володіння князів Новосильських, від яких відійшли Воротинські, Одоєвські та Бельовські. Їхні зносини з Москвою й Литвою визначалися договором Василя II й Казимира IV 1449 р. та низкою інших угод, згідно з якими ці князі за певних умов мали право покинути литовську службу, тобто адміністративно вони не були закріплені за певною країною. У середині 1480-х рр. цим правом скористалися деякі з князів Одоєвських. Князь Іван Воротинський перейшовши на службу до Івана III [3, с. 87]. Це викликало різкий протест з боку Казимира, котрий відмовився відпустити князів з-під свого підпорядкування. Наведені факти свідчать, що Іван III став на

захист своїх підлеглих, які не порушуючи закон, перейшли до нього, проте переходи на службу здійснювали не всі представники династії, а певні особи з своїми «отчинами» і в подальшому збройним шляхом змушували перейти своїх рідних до Москви. Так Казимир ставав на захист своїх підлеглих, на яких вчинявся тиск.

Збільшення політичного впливу Московської держави в регіоні розпочалося з приєднанням Новгородського (1478 р.), Тверського (1485 р.) князівств та знищенням орди хана Ахмета (1480 р.). Фактично ці події сприяли експансіоністським настроям у середині Московської держави Івана III. Натомість у ВКЛ була дещо інша ситуація. За Казимира IV посилювався вплив на владу з боку шляхти та магнатів, проте його держава була доволі сильним суперником на східних територіях. Зміни відбулися в 1492 р., коли польський престол посів Ян Альбрехт, який згідно попередніх унійних актів мав стати і великим князем Литовським. Литовські магнати виступили проти і проголосили князем Олександра Казимировича. Це призвело до послаблення позицій ВКЛ, яке на міжнародному рівні представлялося як окремий від Польщі суб'єкт. Фактично це дало поштовх до рішучих дій з боку Івана III [6 с. 155].

Серед істориків немає єдиної позиції щодо причин прикордонної війни 1486 – 1492 рр., однак більшість дослідників сходяться у тому, що так званого релігійного тиску з боку ВКЛ не відбувалося, а це передусім мотив московського двору. О. Русина як причину наводить економічну зацікавленість в регіоні, передусім в торгівлі. З інкорпорацією до складу Московської держави Новгорода та Твері було частково вирішено завдання виходу до північних і західних торговельних шляхів; що ж до південного напрямку, то тут принципову роль і далі відігравав дніпровський шлях, який вів у Крим та в країни Сходу. Про зацікавленість «русинів великого князя московського» в розвитку цієї торгівлі в 70-х рр. XV ст. інформували свою метрополію Генуя кафінські купці [3, с. 87].

В червні 1472 р. Іван III одружився з донькою останнього візантійського імператора Костянтина XI Палеолога Софією. Цей шлюб дав змогу говорити Москві про спадок Константинополя, оскільки Софія була прямим спадкоємцем і називала себе «царевной царьградской великой княгиней московской Софьей великого князя московского». Старий герб із зображенням Георгія був замінений на двоголового орла, що традиційно символізував Римську імперію [7, с. 247].

Наслідком зростання Московської держави була зміна у титулатурі великого князя Московського, що з'являється у другій половині 80-х рр. XV ст. У дипломатичній переписці більш раннього

періоду знаходимо підписку «от великого князя Ивана Васильевича», а вже в 90-х рр. грамоти, які він підписував, розпочинались із слів «Иоанн, божьего милостию государь всея Руси и великий князь Владимирский, и Московский, и Новгородский, и Псковский, и Тверской, и Югорский, и Болгарский, и иных» [6, с. 156]. Фактично, ці зміни у міжнародному статусі мали важливе значення, передусім тому, що Московська держава замахнулася на правонаступництво земель Київської Русі, які в переважній більшості в даний час належали ВКЛ. Так було обґрунтовано теорію про патримоніальне право у вирішенні міжнародних питань, яке дещо раніше застосовувалося як спосіб приєднання Новгороду. Занепокоєння у Олександра, який займав доволі пасивну позицію по відношенню до московського двору, викликало твердження Івана III про те, що «вся Русская земля, Киев, и Смоленск, и иные города, которые он за собою держит к Литовской земле, з Божьею волею, из старини, от наших прародителей наша отчина, а их отчина — Лятская земля да Литовская» [5, с. 62]. Отже, московськими політиками було вироблено ідеологічне підґрунтя до захоплень не лише Верховських земель, а й інших, які також входили до Литовської держави.

Таким чином, міжнародні відносини у Східній Європі наприкінці XV ст. зазнали суттєвих змін. Фактично, відбулася зміна паритету сил в регіоні на користь Московської держави. Велике князівство Литовське, натомість, не становило собою сильної централізованої держави, тому і стало об'єктом агресії східного сусіда. Маючи перевагу, московський двір перейшов до ідеологічного обґрунтування майбутнього протистояння, що привело до появи твердження про правонаступництво руських земель на основі зв'язків з київськими князями та необхідність релігійного захисту. Ця теза є досить важливою, тому що була основною не лише під час прикордонних конфліктів 1486 – 1494 рр. за Верховські землі, а і наступних війнах першої половини XVI ст.

Джерела та літератури

1. Хроника Быховца. – М.: Наука, 1966. – 154 с.
2. Кром М. Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV - первой трети XVI в. – М., 2010. – 320 с.
3. Нариси з історії дипломатії України // під ред. В. Смолія. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – 736 с.
4. Русина О. Україна під татарами і Литвою. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 320 с.
5. Русина О. Українські землі у московській зовнішній та внутрішній політиці кінця XV – початку XVII ст. // УІЖ. – 1996. – № 4. – С.62 – 75.

6. Тарас А. Войны Московской Руси с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой в XIV–XVII вв. – М.: Харвест, 2006. – 800 с.

7. Широкоград А. Русь и Литва – М.: Вече, 2008. – 400 с.

8. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2006. – 584 с.

Анотації

Павло Бірюк. **Верховські землі як об'єкт ідеологічного протистояння Великого князівства Литовського і Московської держави**

Досліджуються територіальні суперечки між Великим князівством Литовський та Московською державою у XV ст., зокрема становище території у верхів'ї річки Ока, так звані Верховські землі.

Adnotacje

Paweł Biriuk. **Ziemie Wierchowskie jako obiekt ideologicznej konfrontacji Wielkiego Księstwa Litewskiego i państwa Moskiewskiego.**

W tekście przedstawiono terytorialne spory pomiędzy Wielkim Księstwem Litewskim a państwem Moskiewskim w XV wieku, w szczególności, co do położonego w górnej części rzeki Oka terytorium, tzw. Wierchowskich ziem.

Анна Коваленко

(м. Київ)

БУДІВНИЦТВО ЦЕРКОВНИХ СПОРУД ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНУВАННЯ І. МАЗЕПИ

Культура України кінця XVII – початку XVIII ст. – явище унікальне, багатогранне, неповторне. Феномен цієї доби формувався завдяки багатьом факторам. Головним же чинником якісних змін у культурницькому житті стала стабілізація суспільно-політичною становища в Гетьманщині наприкінці правління гетьмана І.Самойловича, а потім за його наступника – І. Мазепи. Міцніли засади гетьманського правління, з'являлися більші можливості для вираження засобами мистецтва ознак старшинської влади, возвеличення її сили та впливовості у різних формах меценатства та доброчинності. Незважаючи на дискусійні моменти в історіографії досліджень діяльності гетьмана, його заслуги в культурницькій та меценатській сферах розвитку українського суспільства є безсумнівними. Метою даної роботи є з'ясування впливу гетьмана на духовне життя в Україні періоду його правління та позиція гетьмана у церковно-духовних, культурницьких процесах.

В історіографії дана проблема завжди перебувала в центрі уваги, оскільки саме в період 1687 – 1708 рр. були побудовані або зазнали істотної реставрації численні церковні споруди. Досить великий перелік меценатських добродіянь І. Мазепи наводить у 1798 – 1799 рр. у своїй праці «Історія міста Києва» М. Берлінський [1, с.23]. Але він, як і Ф.Прокопович, аргументував діяння гетьмана лише його хитрістю. Відомий церковний дослідник митрополит Є. Болховітінов не дає негативних оцінок І. Мазепі – у своїх виданих працях «Опис Києво-Софійського собору» (1825 р.) та «Опис Києво-Печерської лаври» (1826 р.) він чесно перелічує відомі йому з наявних джерел факти сприяння зверхника України тодішнім церковним ієрархам, його вклад у новобудови [2;с.98-99]. Д. Антонович окреслив добу гетьманування Мазепи як «другу золоту добу українського мистецтва» після великодержавної доби Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Також він підкреслив, що будівлі, фундовані Мазепою, носили на своїх фасадах не тільки герби гетьмана, а й ознаки «мазепинського» стилю [3;с.56].

В сучасній Україні з'явилося багато розвідок про окремі пам'ятки доби І. Мазепи. Слід відзначити в цьому плані книги Т. Кілессо «Братський Богоявленський монастир і Києво-Могилянська академія» (2002 р.), «Києво-Печерська лавра» (2003р.), «Втрачені об'єкти

архітектурної спадщини України» (2002р.), «Спадщина містобудування України» (2003р.). Всі ці роботи стали добрим орієнтиром при розгляді того чи іншого явища культури доби І. Мазепи.

Масштаби діяльності гетьмана І. Мазепи щодо відновлення та відбудови православних монастирських комплексів вражаючі. Досить зазначити, що опубліковані джерела містять згадки про 220 церков, збудованих у 1687—1709 рр. Реальна ж цифра їх спорудження у ту добу, очевидно, у двічі-тричі вища. Відомо, що сам гетьман патрунував зведення, реставрацію 43 храмів[4;с.194] .

Активне будівництво монастирів розпочинається у 1690-х роках, коли гетьман уже утвердився на своїй посаді, віднайшов дотичні моменти порозуміння зі зверхниками української православної ієрархії, а з деякими з них навіть мав утаємничені стосунки, пов'язані зі ставленням до Москви. Цьому сприяла й співпраця нового митрополита В. Ясинського з І. Мазепою. Отримання значних коштів для відновлення, реставрації давніх храмів, відбудову занедбаних і побудову нових здійснювалось двома найголовнішими шляхами: збільшенням маєтностей, підлеглих обителям та перерозподілом прибутків Гетьманщини від різноманітних податкових зборів на користь церкви. Не дивно, що справжніми шедеврами архітектури є українські споруди — Софійський та Свято-Михайлівський Золотоверхий собори в Києві, Хрестоздвиженський у Полтаві (1709 р.), Покровський у Харкові (1689 р.), Спасо-Преображенський в Ізюмі (1684 р.), Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві (1696—1701 рр.), церква Всіх святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври (1696—1698 рр.), церква св. Катерини в Чернігові (1716 р.), Преображенська церква у Великих Сорочинцях (1732 р.), собор св. Юра у Львові (1747—1762 рр.), Успенський собор Почаївської лаври (60—70-ті рр. XVIII ст.) та ін.[5;с.128-129].

За роки правління І. Мазепи більшість монастирів отримали у володіння додаткові села, інші впорядкували-узаконили свої попередні подання. Причому останні фактично повернули у своє розпорядження ті маєтності, якими за попередніх гетьманів розпоряджалася на свій розсуд військова влада. Це сприяло зростанню достатків обителів, а відтак і будівництву, реставрації церков, монастирських приміщень.

Отже, доба Мазепи - це час енергійної відбудови, відновлення монастирів, які демонстрували розквіт православної церкви, зміцнення її інституцій.

Джерела та література:

1. Берлінський М. Історія міста Києва. - К., 1991.
2. Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва. – К., 1995.

3. Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К., 2003.
4. Мищик Ю., Бажан О. Історія України. – К., 2008.
5. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005.

Анотації

Анна Коваленко. **Будівництво церковних споруд за часів гетьманування І. Мазепи**

Висвітлюється діяльність гетьмана Івана Мазепи у церковно-духовній та культурницькій сферах українського суспільства.

Adnotacje

Anna Kowalenko. **Tworzenie struktur kościelnych za czasów hetmana I. Mazepy.**

W artykule ukazano działalność hetmana Iwana Mazepy w kościelno-duchownej i kulturalnej sferze ukraińskiego społeczeństwa.

Микола Новик
(м. Житомир)

РІЧПОСПОЛИТСЬКА КОНСТИТУЦІЯ 3 ТРАВНЯ 1791 РОКУ ЯК НОВИЙ ЕТАП У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМІ

Однією з найбільших суспільних цінностей сьогодення є конституція як Основний Закон держави, оскільки вона вважається основним правовим регулятором суспільних відносин. На сьогодні у світі діє більше 200 конституцій і з-поміж них перша наднаціональна – Конституція Європейського Союзу прийнята у 2004 році.

Термін «конституція» первинно вживався у заголовках офіційних документів Стародавнього Риму часів Принципату та Домінанту і поступово з дієслова «встановлює» трансформувався в іменник «встановлення, устрій». Однією з перших і найбільш відомих була «Антична конституція» Арістотеля, відома як «Конституція Афін». Термін «конституція» також застосовувався у давньоримському праві при кодифікації тогочасного законодавства [2, С. 54].

Сучасного значення термін почав набувати лише з XVII ст., коли ця категорія збагатилася теоретично-правовими поглядами мислителів Г. Гроція, Х. Вольфа, Д. Локка, В. Блекстоуна, Ж. Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Т. Пейна та інших. Здобутки цих мислителів знайшли свої відображення в перших конституціях: «Пактах і Конституціях ...» П. Орлика 1710 р., Конституції США 1787 р. та Конституції Франції 1791 р. Ці юридичні акти збагатили конституціоналізм новими правовими та гуманітарними ідеями. Все ж найбільш виразно, на наш погляд, новизна ідей прозвучала у творців першої Річпосполитської Конституції 3 травня 1791 р. У її преамбулі наголошено на тому, що потрібно «цінити вище життя, вище зовнішню незалежність і внутрішню свободу народу». Тільки цим можливо «заслужити благословення і вдячність нині живущих і майбутніх поколінь» (1, с. 3).

Ці норми Річпосполитського конституціоналізму і понині звучать актуально. Вони і сьогодні як і в той далекий час закликають політиків, державних діячів цінити існування державності, незалежності та свободи народу вище особистого благополуччя. Ці норми Конституції Речі Посполитої 1791 р. засвідчують про настання нового розуміння об'єктивно змістовного етапу конституційного процесу.

Згадаймо, що Перша Річпосполитська Конституція побачила світ у складний для цієї держави час, якими були останні десятиріччя XVIII століття. Здавалося б її зміст за плином літ припав давниною і її цінність втратила сенс. Але, як на наш погляд вона може стати добрим

вказівником у сьогоденні і не для однієї держави. Варто лише з розумінням справи її перерахувати та проаналізувати і вона може стати цінним путівником у розумінні теперішніх проблем розвитку українського конституціоналізму, оскільки він зіткнувся з негативними проявами для подальшого існування Української держави.

Зважаючи на зміст Конституції 1791 р., можна перекоонатися, що вона стала, скоріше, не еволюційним актом, а відчайдушним кроком польської шляхти (тодішньої еліти суспільства) задля спасіння державності перед небезпекою її загибелі через поглинання Росією.

Щоби перекоонатися у вірності такого припущення, варто згадати гасло, під яким приймалася перша Річпосполитська Конституція. Це гасло мало таке звучання: «Для спасіння Батьківщини необхідно відкласти всі формальності в бік». Польська еліта в лиху годину зрозуміла, що вона і вся польська людність можуть втратити Батьківщину. Вона не стала рахувати голоси, а вчинила загальне схвалення.

За умов, коли в часи небезпеки еліта суспільства згуртовується, а не манівами розбігається, це є добрий урок історії і він заслуговує підтримки і наслідування. Ще краще зрозуміємо цей урок, коли згадаємо як українська еліта у 2012 році боролася з провладним законом про використання в Україні російської мови як другої державної під маскою регіональної. Серед важливих тогочасних інновацій варто назвати державно-правову норму, яка зводилася до того, що «всі інші правові акти повинні їй відповідати», вони не могли суперечити її змісту та сутності або «духові» [1, с.2].

Зазначена нами вище конституційна норма «інші правові акти повинні їй відповідати» була зафіксована в документах вищої юридичної сили серед держав Європи вперше. До цього такої важливої норми європейський конституціоналізм не знав. Її не було і в так званій Конституції Пилипа Орлика 1710 р. Перший прецедент невідповідності федерального закону конституції стався у 1803 р. в США по справі Мербера. Норма 1791 р. в Європейських конституціях знайшла відтворення в кінці XIX в Данії, Норвегії, Франції та Швейцарії [2, с.54].

Для становлення і розвитку конституціоналізму вагоме значення мала норма, за якою внесення поправок до Конституції можливе через 25 років і лише задля «вдосконалення конституції». Ця норма засвідчує, що «часті», «зміни ради змін» не є бажаними, вони є небезпечними для суспільства та держави. Творці конституції 1791 р. вважали, що вона має певний час «попрацювати», варто спочатку побачити її ефективність, корисність, виявити недоречності.

Зважаючи на цей урок, ми не можемо констатувати, що він був по-

державницькому оцінений в сучасній Українській державі її керівниками та й елітою взагалі.

Гортаючи сторінки конституції 1791 р. помітимо, що в ній вжито надто важливі юридичні поняття, як то: «гарантуємо», «визнаємо рівність між собою усіх шляхтичів», «особиста свобода», «право земельної і рухомої власності» тощо, оскільки вони одвічно служили кожному. У ній селянство визнається «самою могутньою силою держави», а «жалувані грамоти чи договори» між поміщиками і селянами» мають бути загальним і взаємним обов'язком» і взяті під охорону закону і держаної влади [1, С. 3-4]. Кожен мав право вільно селитися в місті чи в селі, жити в Польщі чи виїхати в за кордон у будь-яку іншу державу, попередньо виконавши громадянські обов'язки, що добровільно взяв на себе.

За змістом сучасного конституціоналізму виписано у п'ятому розділі норму, яка звучить так: «всяка влада в людському суспільстві бере свій початок з волі народу». Сама ж влада польського народу мала складатися із трьох влад: законодавчої влади (як влади об'єднаних станів), виконавчої влади (влади короля і міністрів), влади судової [1, С. 4].

За Конституцією законодавча влада реалізовувалася через двопалатний сейм: палату послів і палату секретарів. Перша із них розглядала законопроекти, а друга схвалювала і оприлюднювала їх, тобто давала їм «силу і святість». Конституція фіксувала, що «щастя народу залежить від наявності справедливих законів».

Творці першої Річпосполитької Конституції наголошували, що «без дієвої виконавчої влади не може існувати... жоден найдосконаліший уряд», а народний добробут залежить не тільки від наявності «справедливих законів», а й від їх виконання». Виконавча влада зобов'язана точно дотримуватись і виконувати закони. Це урок як для законодавчої, так і виконавчої влади.

З цього погляду доречно, для порівняння, звернути увагу на роботу шостої каденції Верховної Ради України. За 5 річний період вона зареєструвала 6455 законопроектів, з яких тільки 1484 було прийнято в цілому, 119 – в першому читанні або направлено на доопрацювання. Відхилено та знято з розгляду 3771 законопроект, що складає 66 процентів [3]. Якщо зануритись у причини такої «ефективності», то на перший план постає проблема несприйняття законопроектів запропонованих з порушенням Конституції України, Закону України, «Про регламент Верховної Ради України». Більше того, виконавча влада, самі народні депутати не мають права встановлювати або тлумачити закони [3]. З огляду на це, вищезгадана норма Конституції 1791 р.

актуальна й сьогодні. Щодо короля, як глави держави, Конституція 1791 р. стверджувала, що «він повинен бути не самодержавцем, а батьком і главою народу, і таким його визнає і зобов'язує бути ця Конституція» [5].

Підводячи підсумок відзначимо, що норми Річпосполитської Конституція 3 травня 1791 року дійсно були якісно новим кроком у розвитку європейського конституціоналізму, її конституційні положення не втратили свого значення для сьогодення.

Джерела та література:

1. Правительственный закон или Конституция 3 мая 1791. – Перемышль: Эхо из-за Сяна, 1885. – 20 с.
2. Погорілко В., Федоренко В. Конституційне право України / В. Погорілко, В. Федоренко. – Київ: Прецедент, 209. – 244 с.
3. Литвин В. Виступ Голови Верховної Ради України на заключному засіданні Верховної Ради України шостого скликання // Голос України – 7 грудня 2012 р. – №233.
4. Якименко О. Спроба правового аналізу першої польської конституції // Право України. – 2011. – № 11-12. – С. 427 – 428.
5. Ustawa Rządowa (3 Maja 1791 r.) // http://www.trybunal.gov.pl/wszechnica/akty/ustawa_rzadowa.htm

Анотації

Микола Новик. Річпосполитська Конституція 3 травня 1791 року як овий етап у європейському конституціоналізмі.

У статті аналізуються правові норми Конституції 3 Травня 1791 р. Речі Посполитої, звернуто увагу на юридичні новації, котрі містила ця Конституція. Висвітлено її значення, роль та місце в історії європейського конституційного процесу, проведені аналогії із нинішньою Конституцією України.

Adnotacje

Mikołaj Nowik. Polska Konstytucja 3 maja 1791 r. jako nowy etap w europejskim konstytucjonalizmie.

Artykuł analizuje normy prawne w polskiej Konstytucji 3 maja 1791 r. Szczególną uwagę zwrócono na prawne innowacje, które zawierała ta konstytucja. Ukazano jej znaczenie, rolę i miejsce w europejskim procesie konstytucyjnym, ukazano analogie z aktualną Konstytucją Ukrainy.

Богдан Ярмошик
(м. Житомир)

ПОДІЇ РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1792 р. НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ

У другій половині XVIII ст. Річ Посполита переживала глибоку політичну кризу, якою у першу чергу скористалися сусідні держави – Прусія, Австрія та Росія, котрі здійснили поділи Речі Посполитої, що призвело до зникнення з політичної карти Європи польської держави на багато років. Це була безпрецедентна подія в європейській історії, уроки якої потрібно осмислювати в тому числі й із сучасних позицій українського державотворення.

Певні кроки для зміцнення королівської влади в Речі Посполитій були зроблені в часи роботи чотирьохлітнього сейму (1788 – 1792 рр.), рішеннями якого планувалося перетворити владу короля на спадкову, та намічені інші заходи по зміцненню внутрішньополітичного становища у Речі Посполитій. Найбільшим досягненням роботи цього сейму вважається прийняття Конституції 3 Травня 1791 р., де й були конкретизовані положення спрямовані на реформування політичної системи Речі Посполитої. Такі плани викликали спротив з одної сторони царського уряду в Росії з іншої – потужної опозиції в середині країни. Це були замисли Ксаверія Браніцького, Щенсни Потоцького, Северина Ржевуського, які енергійно виступили за збереження старих порядків «золотої вольності» шляхти.

На думку польського історика Б. Павловського, безпосередньою причиною, яка прискорила оголошення Росією війни Польщі стало прийняття Конституції 3 Травня, яка гірко вразила Катерину II. Розв'язанню війни сприяли й самі поляки. Три активних діячі опозиції – К.Браніцький, Щ.Потоцький, С.Ржевуський – безпосередньо звернулися до цариці за допомогою навести лад у Речі Посполитій [1, с. 7]. Автор підкреслює, що ці замисли загрожували безпеці усієї держави, російський уряд отримав привід для військового втручання у польські справи.

Головним театром своїх дій обрали саме територію Волинського воєводства, де почали вести активну підіривну діяльність. У першу чергу розпускали слухи про селянське повстання, яке ніби-то тут готується. Чутки про заворушення серед волинського селянства почали надходити до Варшави уже навесні 1789 р. Цим опозиція хотіла викликати невдоволення шляхти політикою королівського уряду та виступити проти рішень чотирирічного сейму.

Навесні 1792 року російські війська перейшла в наступ на

Польщу, бойові дії відбувалися на українській землі. Від Києва наступала 12-тисячна армія російського генерал-аншефа Михайла Каховського. Польськими військами командував племінник короля Юзеф Понятовський. Т. Костюшко зі своєю тритисячною дивізією, яка входила до складу корпусу Ю. Понятовського, вмілим маневром відволік значні сили агресорів в район Любара – Чорторії (на території сучасної Житомирщини). Цими діями він посприяв цілому корпусу Ю.Понятовського сконцентруватися під містечком Полонне. Тут заздалегідь було визначено розміщення базового табору польського війська.

Ці події описані у мемуарах Северина Букара [2; 3], уродженця Житомирщини, який був учасником цих бойових дій та у спогадах Юзефа Понятовського [4], який командував польськими військами на Україні.

Мемуари Юзефа Понятовського є помітно меншими за обсягом, але досить цінними з огляду на ті події, про які у них йдеться. Вони віддзеркалюють думки командувача польськими військами на Україні у війні 1792 р. і містять такі відомості, які були недоступні простому офіцеру.

Найбільш важливою для вивчення минулого Волині є та частина мемуарного твору С.Букара, у якій йдеться про військові події російсько-польської війни 1792 року. По закінченні навчання у кадетському коледжі у Варшаві, С. Букар отримав направлення на військову службу у бригаду під командуванням Т. Костюшко, яка була розквартирована на Волині. Автор дає високу оцінку своєму командирові, називає його «улюбленим начальником», «мій улюблений генерал» [3, s. 10, 68]. Т. Костюшко теж відповідав повагою до свого підлеглого. Це засвідчує комплімент, з яким генерал відгукнувся про нього, перевіряючи бойові позиції артилерійського підрозділу під командуванням С.Букара біля Острога [3, s. 78]. Високу оцінку військовим талантам Т.Костюшко та генерала Міхала Вельгорського дав у своєму творі і Ю.Понятовський. Він зазначив що саме здібності цих генералів дали йому впевненість у можливості опору росіянам [4, s.7] .

Сам Ю.Понятовський, який до цього перебував на службі у австрійського цісаря, не був впевненим у власних можливостях керувати великим військом. Через це просив короля призначити головнокомандувачем когось із іноземних генералів, а він із задоволенням служитиме під його зверхністю. Однак Станіслав Август не змінив свого рішення [4, s.5].

Бригада, де служив С. Букар і якою командував Т. Костюшко, входила до складу військового корпусу князя Ю. Понятовського.

Спогади С.Букара та Ю. Понятовського проливають додаткове світло на подробиці перебігу російсько–польського військового конфлікту 1792 р на теренах України. Напередодні воєнних дій Ю.Понятовський виїхав до Варшави і фактично командування корпусом перебувало певний час у руках Т. Костюшка. Він налагодив широку розвідувальну діяльність для стеження за пересуваннями російських військ, укріплював позиції польських загонів. С. Букару він доручив підготувати мапу розташування російських угруповань на кордоні з Річчю Посполитою.

У мемуарах відображені тривожні настрої місцевої людності, яка побоювалася за можливі наслідки військових дій у регіоні. Це помітно в епізоді зустрічі та перемовин батька С. Букара із Ю. Понятовським у Любарі на початку 1792 р. Намагаючись заспокоїти обивателів краю, Ю. Понятовський повідомив співбесіднику, що польським військам заборонено атакувати росіян, а лише захищатися і затруднювати, наскільки можливо, їм просування уперед. Стратегічний план поляків передбачав відступати до визначеного пункту на Волині, де корпус мав з'єднатися із литовським військом генерал-лейтенанта Юдицького і лише після того планувалося розпочати військові операції повною мірою [3, s. 73].

Очевидно, такий намір ведення бойових дій показував не лише слабкість польських збройних сил на Волині, але й у тогочасній польській державі загалом. Як видно із мемуарів Ю.Понятовського, цей план був вироблений на нараді у короля напередодні війни, неминучість якої добре відчували урядові кола тодішньої Речі Посполитої. Зважаючи на незначну чисельність армії, польські генерали разом із королем вирішили не займатися частковою і неможливою обороною кордонів із Росією, а зібрати розрізнені сили у визначеному місці, перед цим створивши у Волинському воєводстві опорні пункти для підтримки армії [4, s. 5 – 6].

Сучасний український дослідник П. Усенко у своїй монографії про Т. Костюшка стверджує, що у польському війську панувала низька дисципліна, офіцери за потуранням самого Ю. Понятовського частіше проводили час на банкетах, ніж займалися військовими приготуваннями. Т. Костюшко участі в таких банкетах не брав, засуджував таке ставлення Ю. Понятовського до військових справ [5, с. 11 – 12]. Мемуари таких гучних бенкетів не засвідчують, але у них є згадки про неналежне ставлення до своїх обов'язків окремих офіцерів.

У мемуарах відображені перші сутички із загонами російських військ під с. Борушківці (недалеко від Любара на Житомирщині), під Полонним. Одною із причин поразок польських вояків С. Букар називає погано налагоджену розвідку місцевості, відсутність легкої кінноти, яка

б детально вивчала місцевість та стежила за пересуванням сил противника. Сутичку під Борушківцями, яка відбулася 15 червня згадує і Ю. Понятовський. Очевидно, ця поразка під невеличким волинським селом була дуже болючою для польського генерала. У цій частині спогадів він висловився про причини військових невдач поляків. Серед них, на його думку, найважливішими були: внутрішній безлад у країні, слабкість і дезорганізація війська, яке фактично лише напередодні війни було сформоване. Важливим недоліком Ю. Понятовський вважав і низьку військово-професійну підготовленість офіцерів [4, с. 4 , 8].

З-під Полонного польське військо рушило на Заслав, а звідти на Острог. Їх постійно переслідували російські війська. С. Букар зазначає, що відступаючи, поляки наносили удари по росіянам, які були успішними, за винятком сутички під Борушківцями. Більших масштабів бої між загоном Т.Костюшка та російськими військами відбулися неподалік Шепетівки та Грицева, де полякам вдалося зупинити авангардні частини росіян.

Найбільш відомою сутичкою цієї військової кампанії стала битва під селом Зеленці недалеко від Заслава. Про неї детально оповідає Ю. Понятовський. Польський генерал вважає, що його жовніри показали тут найкращі свої військові уміння, організованість і мужність. Незважаючи на чисельну перевагу і військову майстерність російських солдатів, вони змушені були відступити. Поляки хоч і вийшли переможцями, все ж продовжили відступ у глибоку Волині. Причиною цього була суттєва кількісна перевага росіян, які наступали на територію Речі Посполитої трьома колонами, кожна з яких за чисельністю переважала усе польське військо. Тому головною турботою Ю. Понятовського було намагання уникнути повного розгрому своєї армії [4, с. 8 – 9].

У польській воєнно-історичній науці звертається увага на той факт, що перемога під Зеленцями була першою переможною битвою польського війська від часів короля Яна III Собеського (1674 – 1696). Першим таку оцінку перемозі дав сам король Станіслав Август. Він же на честь цієї перемоги запровадив новий військовий орден «*Virtuti Militari*». Першими його кавалерами стали Ю. Понятовський і Т. Костюшко. Серед нагороджених був і С. Букар.

У запеклих боях із росіянами бригада під командуванням Т. Костюшко забезпечила відхід польських військ через Волинь і їх переправу через річку Західний Буг. Ю.Понятовський у своїх мемуарах пише, що шеститисячний загін Т. Костюшко 13 липня вів нерівну битву із 17-ти тисячним військом росіян, які намагалися переправитися через Буг. Помилкою польського генерала було те, що він не забезпечив охорону мостів через ріку, захват яких дав тактичну перевагу

російському війську. 18 липня Т.Костюшко мужньо стримував атаки російського полку у битві під Дубенкою (між містом Володимир і Холм). За відвагу, проявлену у цих бойових діях на Волині та Поділлі, Т. Костюшко окрім бойового ордену, отримав підвищення до генерал-лейтенанта. Він став дуже популярним серед патріотичних кіл тогочасної Польщі, що забезпечило йому чільне місце у національно-визвольному повстанні 1794 р.

Головною проблемою, із якою постійно стикався Ю. Понятовський під час ведення кампанії 1792 р., було недостатнє постачання продовольством, фуражем, боєприпасами, відсутність фінансування. Він згадує, що після битви під Зеленцями, де з найкращого боку показала себе артилерія, залишилося лише по 12 ядер на кожну гармату [4, с. 10]. Через це він не зміг належним чином використати бойові можливості цього виду зброї у наступних битвах. Зазначимо, що нещодавно вийшло спеціальне дослідження битв цієї російсько-польської війни на території Волині польського історика Петра Дердея [6].

Головною подією, яка остаточно підірвала дух польського війська стала звістка про те, що король приєднався до Тарговицької конфедерації. Як зазначає Ю. Понятовський, це викликало дикий розпач серед офіцерів і він сам не хотів йняти віри цьому [4, с. 14]. Такий поступок короля викликав обурення Ю. Понятовського. У мемуарах він навів витяги із свого листа до Станіслава Августа, у якому він підкреслив що армія зберігає вірність Речі Посполитій, жовніри повні мужності, готові ліпше загинути в боях, аніж покоритися [4, с. 14 – 15].

Рішення короля приєднатися до Тарговицької конфедерації визначило дальшу долю армії Ю.Понятовського. Він особисто, не бажаючи визнавати владу завойовників, подав у відставку, хоч король умовляв його залишитися на службі. Приклад свого командира наслідували й інші – Т. Костюшко, М. Вельгорський та більшість офіцерів корпусу. У мемуарах Ю.Понятовський пише, що так безславно закінчилися бойові дії війська, яке хоч і не потерпіло поразки, але через зраду верхів, через амбіції осіб, підтриманих іноземною силою, змушене було скласти зброю [4, с. 18 – 19].

Волинським подіям в ході російсько-польської війни спеціально присвячена стаття Броніслава Павловського, опублікована на шпальтах «Rocznika Wolyńskiego» [1]. Історик використав листування Ю. Понятовського з королем під час військової кампанії 1792 р., урядові рішення, які стосуються цих подій. Це дозволило йому глибше представити розвиток російсько–польського військового конфлікту в контексті міжнародної політики Росії та на фоні загальноєвропейських тогочасних стосунків. Він наголосив, що від вступу на престол

Станіслава Августа, Польща постійно була в залежності від Росії. Король завдячував Катерині II трон і навіть не намагався звільнитися з-під її впливу.

Окрім дій опозиціонерів певний вплив на розв'язання Росією війни проти Польщі мали й амбітні плани Г. Потьомкіна, який для себе хотів створити на захоплених Росією землях окрему Чорноморську державу, куди, окрім відвойованих у Туреччини територій, мали увійти й південні польські воєводства – Київське, Брацлавське та Подільське. Такі плани не були підтримані Катериною II і, можливо, стали причиною смерті Г.Потьомкіна у 1791 р.

Із дослідження Б. Павловського видно, що Волинь у цих політичних комбінаціях розглядалася як основний театр діянь, регіон виявився у центрі внутрішніх суперечок польських можновладців, тут пройшли головні військові дії кампанії 1792 р. Історик детально простежує їх перебіг, з'ясовує причини невдач військ Ю. Понятовського. Головну провину за поразку він покладає на короля та його оточення. Армія Речі Посполитої виявилася повністю неготовою до ведення бойових дій, не було плану кампанії, не була проведена мобілізація військ. Єдиний наказ, що його отримав Понятовський полягав у тому, щоб утруднювати й перешкоджати просування російських військ. Члени королівського уряду не володіли інформацією про стан справ, не мали уявлень про наміри росіян у цих діях, це призводило до неконкретних рішень та суперечливих і запізнених вказівок. Серед оточення короля було небагато людей, які розуміли серйозність ситуації [1, s. 15].

Історик загалом високо оцінив керівництво військами Ю. Понятовським, якому постійно загрожувало оточення та розгром від переважаючих кількісно російських військ. Молодому полководцю доводилося вести бойові дії без будь-якої допомоги з Польщі, не вистачало зброї, продовольства, фуражу. Б. Павловський теж звернув увагу на відсутність належного вишколу та бойового досвіду серед офіцерського корпусу. Немаловажною перешкодою, із якою зіткнувся Ю. Понятовський, була антикоролівська пропаганда членів Тарговицької конфедерації. Це призвело до того, що частина офіцерів перейшла на сторону ворога. Через цю ж агітацію, як вважає Б. Павловський, місцеве населення, селяни та шляхта, недоброзичливо ставилися до польського війська, а охочіше надавали підтримку росіянам [1, s. 28].

Зважаючи на такі труднощі, Ю. Понятовський намагався укласти з росіянами перемир'я, з метою використати цю передишку для зміцнення своєї армії. Він просив і короля клопотатися про укладення такого замирення. Однак росіяни відкидали усі подібні пропозиції. Відмітимо, що у мемуарах Ю.Понятовський про свої намагання укласти тимчасовий

мир не згадує. Головною заслугою Ю. Понятовського, історик вважає те, що йому вдалося зберегти корпус, вивести його з-під оточення, до того ж отримати ряд перемог над загонами російських військ. Перемогу під Зеленцями історик назвав променем світла у цій трагічній кампанії [1, s. 50].

Все ж мужність окремих польських воїнів не врятувала Річ Посполиту від другого її поділу між Прусією та Росією, який відбувся 23 січня 1793 р. Частина земель Правобережної України, які раніше належали до Речі Посполитої відійшли під владу російського царизму.

Джерела та література:

1. Pawłowski B. Wojna polsko – rosyjska w r. 1792 na Wołyńiu / Bronisław Pawłowski. // Rocznik Wołyński. – T. VIII. – Równe: nakładem Wołyńskiego zarządu okręgowego związku nauczycielstwa Polskiego, 1939. – S. 1 – 51.

2. Из записок Северина Букара // Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского с рукописей, после него оставшихся, переписанные и изданные И.Крашевским. – Т. 2. – Спб., 1874. – С. 164 – 230.

3. Bukar S. Pamiętniki / Seweryn Bukar. // Biblioteka pamiętników i podróży po dawniej Polsce. – Dreżno: drukiem i nakładem J.I.Kraszewskiego, 1871. – T. V. Pamiętniki Seweryna Bukara. – VIII, 224 s.

4. [Poniatowski J.] Moje wspomnienia z kampanji 1792 przez księcia Józefa Poniatowskiego (tłumaczone z francuzkiego). // Biblioteka pamiętników i podróży po dawniej Polsce. – Dreżno: drukiem i nakładem J.I.Kraszewskiego, 1871. – T. VI. Pamiętniki wojenne 1792 – 1812. – S. 3 – 19.

5. Усенко П. Тадей Косцюшко й Україна: наш земляк – найславніший поляк. – К.:Нора-Друк, 2004. – 94 с.

6. Derdej P. Zieleńce – Mir – Dubienka, 1792 / Piotr Derdej. – Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 2008. – 172 s.

Анотації

Богдан Ярмошик. Події російсько-польської війни 1792 р на території Волині.

У статті висвітлюється перебіг подій російсько-польської війни 1792 року, котрі відбувалися переважно на території Волині, визначені причини, наслідки війни для населення Правобережної України.

Adnotacje

Bogdan Jarmoszyk. Wydarzenia rosyjsko-polskiej wojny 1792 r. na terytorium Wołynia.

Tekst ukazuje przebieg wydarzeń związanych z rosyjsko-polską wojną 1791 r., które miały miejsce przeważnie na terytorium Wołynia, przedstawiono przyczyny i następstwa wojny dla ludności Prawobrzeżnej Ukrainy.

Олександр Буравський
(м. Житомир)

ПОЛЬСЬКА ШЛЯХТА ТА РИМО-КАТОЛИЦЬКЕ ДУХОВЕНСТВО ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПОЛЬСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ В 30-х рр. ХІХ ст.

Участь польської шляхти та римо-католицького духовенства в польському національно-визвольному русі на Правобережній Україні в 30-х рр. ХІХ ст. знайшла своє відображення в працях українських та зарубіжних науковців. У дослідженнях Г. Марахова [1], Л. Баженова [2], Ю. Хитровської [3] фрагментарно розкрито роль римо-католицького духовенства в польських таємних організаціях в регіоні. У польській історіографії заслуговує на увагу праця Б. Лопушанського [4], в якій висвітлено діяльність польської шляхти й римо-католицьких священників у «Товаристві польського народу» та «Колі студентському».

Після придушення польського повстання 1830-1831 рр. Микола І вирішив покарати його учасників. Найпершими кроками в цьому напрямку була низка законодавчих актів, дискримінаційних стосовно Римо-Католицької Церкви: указ від 10 червня 1830 р. «Про заборону особам греко-російського та уніатського віросповідання наймитувати при католицьких монастирях», який змусив римо-католицьке духовенство здавати свої маєтки в оренду світським особам [5, с. 303]; указ від 15 червня 1830 р. «Про заходи для запобігання самостійних від'їздів римо-католицьких ченців із Росії в Царство Польське»; указ від 10 вересня 1830 р. «Про заборону духовенству римо-католицького віросповідання наvertати осіб православного віросповідання у свою віру» [3, с. 166].

Акції царизму були спрямовані на закриття тих римо-католицьких монастирів, ченці яких брали участь у збройному виступі. Ще під час повстання в Правобережній Україні були закриті Овруцький, Летичівський домініканські та Дубровицький піарський монастирі. Мосток останнього – Стрільський ключ у Рівненському повіті (1103 душі) й капітали (1000 червінців і 9039 крб. сріблом) – передався в державну казну [6, арк. 412].

Важливе місце в розробці політичних заходів самодержавства належало Комітету в справах Західних губерній, створеного 14 вересня 1831 р. за вказівкою Миколи І. Його очолив виходець із України князь В.П. Кочубей [7, с. 92-98]. 3 грудня 1831 р. Комітет затвердив правила конфіскації майна католицьких монастирів. Було визначено три категорії

орденів, монастирське майно яких підлягало конфіскації: 1) релігійні ордени, які взяли участь у повстанні; 2) ордени, які мали кріпаків-некатоликів; 3) ордени, монастирі яких не мали мінімальної, встановленої канонічними правилами кількості ченців [5, с. 299].

19 липня 1832 р. було опубліковано царський указ «Про закриття деяких римо-католицьких монастирів». Обґрунтовуючи цей захід, уряд посилався на буллу папи Бенедикта XIV від 1744 р., в якій доручалося греко-уніатському митрополиту ліквідувати всі некомплектні монастирі (тобто ті, в яких було менше восьми ченців). У буллі роз'яснювалося, що чимало польських монастирів перебувають у надзвичайній скруті, ледве мають можливість утримувати двох або трьох монахів. Такі монастирі, згідно з канонічними правилами, потрібно об'єднувати, у них мало бути 10 або навіть 8 монахів [8, арк. 26]. На Правобережній Україні до 1830 р. було чимало римо-католицьких монастирів, в яких перебувало всього по 2-3 монахи. Тому Римська курія не заперечувала цій акції, а навпаки публічно схвалювала дії російського уряду, вказуючи на їх користь для Римо-Католицької Церкви [7, с. 95].

Указом від 19 липня 1832 р. також передбачалося: 1) ліквідувати ті некомплектні монастирі, які знаходилися серед населення переважно православного та уніатського віросповідань; 2) монахів із ліквідованих монастирів перевести в обитель ордену, до якого вони належали; 3) закриті монастирі з дозволу міністра внутрішніх справ перетворити у приходські (православні – прим. автора) церкви, а їхні нерухомі маєтки та іншу власність (фільварки, орну землю, луки, лісові угіддя, поселення з селянами та капітали) передати в управління казни для того, щоб ці доходи були спрямовані на відкриття приходських училищ; 4) будинки монастирів, за винятком приміщення для православних священиків, передати до загальнокорисних установ, залишивши в кожній єпархії один монастир для утримання пристарілих та хворих священиків; 5) у зв'язку з посиленням нагляду за чернечим духовенством передати всю повноту влади над монастирями єпархіальним єпископам, покласти на них відповідальність за управлінням фондушами тих монастирів, які не були закриті [8, арк. 27-30].

Отже, вищезазначеним указом істотно обмежувалася власність чернечого римо-католицького духовенства, помітно скорочувалася чисельність монастирів, значно збільшувалася кількість православних церков та приходських училищ, що забезпечувало домінування Православної церкви на Правобережній Україні. У західних губерніях було закрито 191 із 305 раніше діючих католицьких та уніатських монастирів. Майже третина з них (61) припадала на Правобережжя: на Волині – 35, Поділлі – 19, Київщині – 7 монастирів. Залишалися

діючими 25 монастирів (у Волинській губернії – 18, у Подільській – 5, у Київській – 2) [6, арк. 412]. Державна казна поповнилася монастирськими капіталами на суму 1 млн. 106 тис. 765 крб. сріблом. У маєтках монастирів, які передбачалося закрити в західних губерніях, налічувалося 13098 ревських душ кріпаків [8, арк. 29]. На Правобережній Україні в державну казну перейшли маєтки зі 4317 ревськими душами селян, а саме: на Волині – 2339, на Поділлі – 1251, на Київщині – 727 душ [9, арк. 2-5].

Костьоли закритих монастирів (тринітарських, домініканських, капуцинських, францисканських, августинських, маріанських, бернардинських, кармелітських, реформатських) зусиллями органів місцевої влади передавалися Православній церкві [10, с. 224]. У 1833 р. на Поділлі були закриті монастирі: домініканські – в Кременці, Смотричі, Шаровці, Вінниці, Барі, Тульчині, Сокольці, Солобковцях і Тиврові; домініканський жіночий – в Кременці; францисканський, кармелітський – в Купині; тринітарський – в Браїлові; бернардинські – в Ярмолинцях, Дунаївцях, Куні та Збрижі, тринітарський – в Кам'янці (1842 р.), домініканський – в Морафі (1850 р.). На Волині були ліквідовані Шумський францисканський монастир (1831 р.), Старокостянтинівський домініканський (1833 р.), Городищенський і Вишневецький кармелітські (1832, 1833 рр.) [3, с. 167-168]. На деякий час були закриті навіть духовні училища та відмінені католицькі свята Тіла Христового, Непорочного Зачаття, Йосафата [11, с. 105]. Такі репресивні заходи викликали обурення римо-католицького духовенства. Київський генерал-губернатор В. Левашов, якому були підвладні Подільська і Волинська губернії, 7 квітня 1833 р. надіслав шефу жандармів О. Бенкендорфу секретне повідомлення за № 593, в якому Подільський губернатор доповідав йому, що 18 березня 1833 р. у вірменському костьолі м. Кам'янець-Подільська ксьондз Замбріжський у проповіді різко засуджував політику самодержавства, назвавши її варварською, спрямованою на знищення монастирів, на приниження віри католиків. Він говорив про свободу, яка рано чи пізно прийде, про революцію (польське повстання 1830-1831 рр. – прим. автора), що вже пустила коріння свободи. На вимогу генерал-губернатора, за погодженням міністра внутрішніх справ, було прийнято рішення: тексти виголошуваних проповідей римо-католицьких священників віддавати цензурному перегляду [8, арк. 51, арк. 54-55].

Після заборони монастирям тримати православну прислугу аналогічного обмеження зазнало й біле духовенство (1836 р.), а в 1841 р. були позбавлені маєтків єпископат і монастирі. Селян, які перебували під владою католицького духовенства, зараховували до розряду

казенних. Навіть монахи були переведені на державне утримання. У 1843 р. прийнято рішення про передачу в казну маєтків парафіяльних церков. Внаслідок цих реформ Римо-Католицька Церква позбавлялась права на володіння 40 тис. селян-кріпаків [11, с. 105].

Незважаючи на урядові репресії, польські патріоти не припиняли боротьби за визволення Польщі. Основною формою стає діяльність конспіративних організацій. У лютому 1835 р. у Кракові виникла таємна організація «Товариство польського народу», яка ставила перед собою головну мету – домогтися незалежності Польщі [1, с. 87]. У серпні 1835 р. її діяльність була поширена в Галичині, зокрема в Перемишлі, Самборі, Саноку, Станіславі, Злочеві. Членом Товариства Каспаром Цеглевичем написана «Вказівка для вчителів руського народу», в якій зацентовано на обмеженій національній самосвідомості українського селянина. Польський історик Болеслав Лопушанський зазначає: «Хоч ця свідомість, мабуть, існувала, але не так ясно була виражена, як в освічених верств» [4, с. 164].

Поряд із «Товариством польського народу» на Правобережжі діяла польська патріотична організація «Коло руське». Її члени підтримували гасла таємної організації «Молода Польша», заснованої в Берні 1834 р. Вона взяла курс на підготовку нового повстання за визволення Польщі. Провідну роль у ній відігравав видатний польський історик та патріотичний діяч Йоахим Лелевель, який доручив підготовку польського повстання в Литві, Білорусії та Україні Шимону Конарському – учаснику повстання 1830-1831 рр. Ця організація у своїй програмі, під впливом масонської ідеології, висунула гасла: 1) рівність націй і релігій; 2) свобода, рівність і братерство народів; 3) республіканський лад; 4) участь у законодавстві всіх громадян тощо. Соціальні реформи мали бути здійснені після визволення Польщі [1, с. 88]. Потрібно зазначити, що Шимон Конарський створив на теренах Західного краю мережу підпільних організацій, в яких взяла участь близько 3 тис. польських патріотів. Мав він також зв'язки із російськими революційними колами. За спеціальним розпорядженням Миколи I, розпочалося справжнє полювання на Конарського, яке закінчилося його арештом у травні 1838 р. До того часу було розгромлено декілька таємних польських організацій у Варшаві, Києві та на Волині. У справі про «конарщину» було притягнуто до суду 215 чоловік. Конарський засуджений до розстрілу, інші – до каторжних робіт, ув'язнення у фортеці, заслання, віддані в солдати [12, с. 55].

Відмітимо, що вищезазначені товариства, очолювані польською шляхтою, були досить релігійними: в них брали участь римо-католицькі священники. Одим із головних діячів на Волині був настоятель костюлу в

містечку Локачі ксьондз Нарцис Яржина [4, с. 256]. Він син дворянина Волинської губернії. Отримав духовну освіту в головній семінарії при Віленському університеті. Після його закриття (1831 р.) повернувся в Луцьку єпархію і був висвячений у священники у Володимирському повіті. У 1836 р. у брата Леопольда Яржини, колишнього секретаря Володимирського повіту, познайомився з емісаром Шимоном Конарським, під псевдонімом Януш, який вразив його своєю промовою. Ксьондз, склавши присягу, був прийнятий Конарським у таємне філократичне «Товариство польського народу» [13, арк. 1]. Спершу Яржина виконував доручення Конарського з ведення таємної кореспонденції [14, арк. 15]. Згодом емісар познайомив його з Каспаром Мошковським – керівником таємного товариства «Віра, надія й любов», який прибув у Володимирський повіт для організації дій товариства. К. Мошковський доручив йому встановити контакти з луцьким духовенством. Щоб виконати це доручення, Яржина почав відвідувати духовні семінарії в Луцьку, Клевані та Олиці, де розповсюджував нелегальну літературу. Мошковський і Яржина втягнули в «Товариство польського народу» віце-ректора духовної семінарії в м. Луцьку Кароля Гааса, який чимало зробив для поширення патріотичних ідей серед римо-католицьких священників [4, с. 256]. Разом з Гаасом вони прийняли до товариства кліриків із Луцької семінарії Ієроніма Саковича та Івана Мрозовського [13, арк. 2]. Ш. Конарський у 1836 р. у с. Бутейки переконав вступити до організації ксьондза Тибурція Павловського, який ще в 1832 р. у м. Рівному оголосив себе довіреною особою Юрія Двірницького. Він розповсюдив 20 примірників твору під назвою «Повстання Двірницького на Волині». Т. Павловський взяв на себе обов'язок проводити патріотичну агітацію серед місцевих шляхтичів [15, арк. 3]. Значну роль у патріотичному русі на теренах Волині відігравав також настоятель костюлу в містечку Колки, що поблизу Луцька, ксьондз Юліан Зелінський. Він налагодив таємні контакти із ксьондзами К. Шалевічем, Б. Адаловічем, Т. Павловським, П. Грабовським, Г. Плоновським, Ю. Єрмоловичем та іншими, які поширювали паріотичні ідеї в краї [4, с. 256-257].

У зверненні до російського народу, написаному ксьондзом Слоневським, окреслювалися майбутні відносини з російським народом: «Ми не хочемо вічного розбрату з Росією, бо бідний російський народ є також мученик своїх царів. Ми хочемо вічної розлуки з царями» [4, с. 236]. Протягом 1838-1839 рр. «Товариство польського народу» було розкрито, поліція заарештувала ряд його членів, і, зрештою, воно припинило діяльність.

Варто зазначити, що в поглядах Нарциса Яржини

прослідковується вплив масонської ідеології. Це видно із матеріалів допитів І. Мрозовського, який визнавав: «...Яржина оголосив мені, що ксьондзи повинні проголошувати істину, справедливість, прикладати зусилля для виправлення моральності людей. Наголошував, що всі повинні любити Батьківщину. Доказував, що два слов'янських народи повинні об'єднатися в один, що зневага між нами повинна бути знищена взаємною любов'ю. І це просив проголошувати перед іншими: що довгі молитви це вимисел ксьондзів; що безшлюбність введена Папою, а не Ісусом Христом; що в релігії ніякої різниці не повинно бути; потрібно навчати, що польська і руська віра одне і теж» [16, арк. 9].

Під час допитів лише Нарцис Яржина зізнався у своїй участі в «Товаристві польського народу». Інші ж – не визнавали свого членства в цій організації й в усьому звинувачували ксьондза Яржину, який, за їхніми словами, «намагався втягнути їх в таємне товариство».

К. Гаас, доводячи свою «благодійність», свідчив, що не міг вступити в таємне товариство через свої релігійні переконання, адже «...будь-яка влада від Бога, й хто опирається їй, самому Богу опирається» [17, арк. 11]. Ксьондз Т. Павловський просив у царського уряду: «За цей змій злочин на колінах прошу Імператорську Величність про помилування» [15, арк. 10-11].

За вироком військового суду Н. Яржина був засуджений до смертної кари, але за конфрмацією київського генерал-губернатора в 1839 р. його зарахували до 2-го розряду злочинців з позбавленням дворянства та духовного сану й вислали на каторжні роботи строком на 20 років [13, арк. 9]. Відбував він каторгу в Східному Сибірі (Іркутська губернія). 31 серпня 1857 р. начальник Іркутської губернії повідомив, що Нарцис Яржина звільнений і виїхав із Сибіру до Житомира. 16 вересня 1857 р. волинський віце-губернатор інформував шефа жандармів, що колишньому ксьондзу за повелінням імператора було дозволено повернутися на батьківщину (Волинську губернію – прим. автора) [13, арк. 47-48].

Зелінський, Гаас і Павловський були позбавлені прав власності й духовного сану, заслані в Сибір з конфіскацією майна. Клірики Сакович і Мрозовський також позбавлялися прав майна і віддані в солдати в Кавказький корпус [18, арк. 2].

У грудні 1835 р. серед студентів-поляків Київського університету св.Володимира започаткована патріотична організація «Коло студентське», яка ідеологічно була пов'язана з «Товариством польського народу». В організації брала участь як польська, так і українська молодь. Керівником «Кола студентського» був ксьондз Владислав Гордон [4, с. 258-259]. Окрім нього, головну роль в організації відігравав ксьондз

Томаш Морозовський. Йому активно допомагали Станіслав Віницький, Антоній Янішевський, Арістарх Сосновський та ін. Восени 1837 р. відбувся перший відкритий виступ «Кола студентського» проти самодержавства. На стінах університету розвішано віршовані пасквілі на адресу царя Миколи I, що завітав до Києва. В акції протесту звинувачені і заарештовані студенти-поляки Юліан Буяльський, Павло Богданович та Станіслав Рутковський. Ксьондз Гордон спочатку переховувався від переслідування поліції в околицях Києва, а згодом втік до Франції. Діяльність організації була такою значною, що на початку 1839 р. 35 її представників було ув'язнено, частину відправлено на заслання. 17 березня 1839 р. Київський університет св. Володимира за розпорядженням імператора Миколи I був закритий [4, с. 260-261].

Серед прізвищ римо-католицьких священиків «конарщиків», засланих у Східний Сибір, були ксьондзи із Правобережної України: Нарцис Яржина, Кароль Гаас, Томаш Морозовський, Юліан Зелінський, Тибурцій Павловський та ін. [19, с. 344].

Відомою особистістю із групи «конарщиків» був Т. Павловський. У 1845 р. він звернувся до місцевої влади з проханням залишитися настоятелем Нерченського костюлу, але одержав відмову. Однак, він виконував обов'язки особистого капелана декабриста М.С. Луніна [19, с. 345].

Отже, після поразки повстання 1830-1831 рр. польська шляхта й римо-католицькі священики продовжили вести боротьбу за відродження Речі Посполитої, очолювали і брали активну участь в польських таємних організаціях, які діяли в 30-х рр. XIX ст. на Правобережній Україні. Поляки збиралися з новими силами, щоб знову підняти повстання за відновлення власної державності.

Джерела та література:

1. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине 20-40-е годы XIX века / Г.И. Марахов. – К.: Вища школа, 1979. – 151 с.
2. Баженов Л.В. Восстание 1830–1831 гг. на Правобережной Украине: дис. ... канд. ист. наук / Баженов Лев Васильевич. – К., 1973. – 220 с.
3. Хитровська Ю.В. Громадянсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середині XIX ст. (в контексті церковної політики самодержавства): дис. ... канд. іст. наук: 09. 00. 11 / Хитровська Юлія Валентинівна. – К., 2001. – 191 с.
4. Bolesław Łopuszański. Stowarzyszenie ludu polskiego (1835-1841). – Geneza i dzieje. – Wydawnictwo literackie Kraków, 1975. – 396 s.
5. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між

царизмом та українськими масами (1834–1863) / Д. Бовуа. – К.: Інтел, 1996. – 415 с.

6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 64, спр. 166 а, ч. 2.

7. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) / О.П. Крижанівський. – К., 1991. – 127 с.

8. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ), ф. 109, 1-а експедиція, оп. 7, спр. 384.

9. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 3621.

10. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні / О.П. Крижанівський, С.М. Плохій: Навч. посібник: У 3 кн. – Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX століття. – К.: Либідь, 1994. – 344 с.

11. Історія релігій в Україні: У 10 т. // Редкол.: А.Колодний (голова) та ін. – Т.4. Католицизм // За ред. П. Яроцького. – К.: Світ знань, 2001. – 598 с.

12. Павлов В.А. Польская политическая ссылка в Казанской губернии во второй половине XIX века.: дис. канд. ист. наук: 07. 00. 02 / – Павлов Вячеслав Анатольевич. – Чебоксары, 2004. – 178 с. Приложение 131 с.

13. ДАРФ, ф. 109, 1-а експедиція, оп. 11, спр. 76, ч. 27.

14. ЦДІАК України, ф. 470, оп.1, спр. 198.

15. Там само, спр. 121.

16. Там само, спр. 97.

17. Там само, спр. 37.

18. Державний архів Київської області (Держархів Київської обл.), ф. 2, оп. 3(ч. 12), спр. 6856.

19. Новински Ф. Польская политическая ссылка в Восточной Сибири 1831-1862гг.: дис... доктора ист. наук / Новински Франциск. – М., 1991. – 543 с.

Анотації

Олександр Буравський. **Польська шляхта та римо-католицьке духовенство Правобережної України в польському національно-визвольному русі в 30-х рр. XIX ст.**

На основі указів, розпоряджень російських урядових кід, автор аналізує політику царських властей до світського та чернечого католицького духовенства Подільської та Волинської губерній, котре було причетним до подій польського Листопадового повстання 1830 – 1831 рр. Висвітлюється діяльність польських конспіративних організацій

у 30-х роках XIX ст., котрі намагалися підняти нове повстання проти царизму, та участь у них католицького духовенства.

Adnotacje

Aleksander Burawski. **Polska szlachta i duchowieństwo rzymskokatolickie Prawobrzeżnej Ukrainy w polskim narodowo-wyzwoleńczym ruchu w latach 30-tych XIX w.**

Na podstawie uchwał i rozporządzeń rosyjskich kół urzędniczych, Autor analizuje politykę władz carskich odnośnie diecezjalnego i zakonnego rzymskokatolickiego duchowieństwa Podolskiej i Wołyńskiej Guberni, które brało udział w wydarzeniach polskiego Powstania Listopadowego 1830-1831 roku. Ukazuje działalność polskich konspiracyjnych organizacji w 30-tych latach XIX w., które próbowały wzniecić nowe powstania przeciwko caratowi, oraz udział w nich katolickiego duchowieństwa.

Анна Денисевич
(м. Житомир)

РИМО-КАТОЛИЦЬКА ДУХОВНА СЕМІНАРІЯ В ЖИТОМИРІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII – ПОЧАТКУ XX ст.

На Волині у першій половині XIX століття діяли католицькі семінарії у Луцьку, Житомирі, Олиці. Імператорським указом від 28 квітня 1798 року Павло I відав духовні семінарії під виняткову владу єпископату, на плечі якого було покладено обов'язок їхнього матеріального утримання. Навчання у семінаріях тривало три роки і охоплювало догматичну теологію, моральну теологію, вивчення Святого Письма, історію Церкви, канонічне право, катехетику, літургіку і низку світських предметів на першому році тощо [8, с. 218-219]. До кандидатів на священство висувалася вимога – закінчення чотирьох класів гімназії, або складання іспитів, відповідних четвертому класові. Час навчання в семінарії зріс до 4-6 років [9, с. 488].

Указом Миколи I від 19 листопада 1843 року усі семінарії на терені Російської імперії виводилися з-під опіки єпископів і переходили під владу державної адміністрації на місцях. Фінансові витрати на утримання викладачів та вихованців теж брала на себе держава. Усі церковні фонди, з яких фінансувалися семінарії, також переходили під контроль державної адміністрації. Встановлено прокурорський нагляд за процесом навчання [4, с. 287].

Одна з візитацій 1799 року свідчить, що в 1756-1757 роках єпископ-коадьютор Київської єпархії Каєтан Солтис (раніше – київський єпископ) спорудив в Житомирі великий новий будинок - оселю майбутньої семінарії. На посаді викладачів (за тодішньою термінологією-професорів) запросив з Варшави кількох священників ордену місіонерів Св. Віцента де Паулі. Окрім того потурбувався про влаштування їх побуту. Але 19 лютого 1759 року король Август III відкликав його для прийняття найпочеснішої посади архієпископа Краківського. 24 вересня його спадкоємцем став у Житомирі єпископ Йосип Залуський, відомий високим освітнім рівнем. Через складну політичну ситуацію фінансування семінарії припинилось і Залуський 8 років утримував її власним коштом [6, с.5].

Єпископ Каспер Цецішовський написав Положення для внутрішнього життя житомирської семінарії, яке було затверджене у 1785 році. Згідно цього статуту навчання тривало два роки і включало виклад Святого Письма, моральну теологію, догматику, історію Церкви, філософію. Власним коштом закупив підручники, необхідну літературу,

обладнання для нормальної роботи. Ще раніше відремонтував семінарійський будинок. На той час у семінарії нараховувалося лише шестеро вихованців. З часом процес навчання було розширено наступними предметами: канонічним правом, екзегетикою Святого Письма, гомілетикою, іноземними мовами, географією Палестини тощо. Єпископ К. Цецишовський, щоб остаточно забезпечити стабільне фінансування семінарії, власним коштом збудував та заселив у степу коло Фастова село Фастівку, дохід від якого повністю спрямував на потреби семінарії. У 1827 році в семінарії навчалося 10 вихованців, а 1832 року – 4. Скорочення кількості семінаристів пояснюється, передусім, скороченням рівня доходів з маєтку в с. Фастівка та наданням луцькій семінарії більшої ваги з боку керівництва дієцезії як базовому духовному навчальному закладові [4, с. 287].

Дисципліна в щоденному житті семінаристів опиралася на Регламент, який встановлював розклад дня. День у студентів семінарії розпочинався о п'ятій годині молитвою і медитацією, а закінчував також молитвою та іспитом совісті. Присутність на Службі Божій у розкладі дня була обов'язковою. Решту дня займала підготовка до занять разом з самими заняттям, іноді студенти мали вільний час, призначений на відпочинок. Заняття розпочинались о дев'ятій годині. Кожного дня студенти мали три лекції, за винятком четверга і п'ятниці [7, с.161]. В неділю та свята клерики були зобов'язані брати участь у парафіяльній службі Божій, на першій ранковій читаній Месі, а також до їх обов'язків входило проводити катехези парафіянам [1].

Для підготовки студентів Житомирської духовної семінарії до занять була закуплена бібліотека. Єпископ Каспер Цецишовський купив книги у Варшаві, бо вважав, що вони необхідні студентам так само як і викладачам [2]. Фонди бібліотеки семінарії були поділені на 13 відділів. Вона нараховувала близько 170 одиниць. Книги у бібліотеці були видані у кінці XVIII початку XIX століття [7, с.152].

Методи навчання в житомирській семінарії виглядали так, щоб підготувати студентів до майбутньої праці, і мали форму запам'ятовування [3]. Професор вибирав один з наукових трактатів, який стосувався моральної або догматичної теології, зрозуміло латинською мовою, а потім студенти перекладали його на польську і вчили напам'ять. Навчання латинської мови відбувалося таким чином, що студенти перекладали тексти з латини на польську і навпаки, навчаючись при цьому основ граматики. Навчання історії Церкви виглядало в такий спосіб: вибраний розділ історії Риму перекладався з латини на польську, а потім, за допомогою дякона, вчилися напам'ять слова і історії початків християнства [7, с.155].

Дві перші лекції тривали півтори години і склалися з трьох частин: *recitacio*, *discussio* і *explitacio*. В першій частині лекції студенти повторювали отримані з попередніх занять відомості, потім поглиблювали їх разом з усіма, у зв'язку з труднощами засвоєння матеріалу. Третя частина полягала на викладі матеріалу професором на латинській мові. Після заняття студенти залишалися в аудиторії і вчили напам'ять матеріал, який їм надав професор. Дві інші лекції, які проходили в той самий день, тривали 45 хвилин і мали практичний характер [7, с.156].

Екзамени в семінарії відбувалися два рази на рік в присутності священників з Києва. Перша сесія була в лютому, а друга під кінець начального року, тобто в липні. В той час, коли ректором в семінарії був Д. Чайковські (1827 (?)-1831), екзамени проводились перед Різдом, близько 22 грудня, для того щоб студенти могли відпочити під час свят [7, с.157].

Навчанням клериків в семінарії займалися священники-місіонери з ордену Святого Віцентія Палотті, а також дієцезіальні священники. Серед професорів були талановиті письменники. Францішек Волінські у період 1837 по 1840 рік виконував обов'язки викладача теологічних дисциплін і регента духовної семінарії в Житомирі. Він був відомий серед католицького письменства як автор об'ємних монографій «Пасторська проповідь про таїнство подружжя, що необхідна для попечителів і парафіяльних священників» та «Наука пасторської теології про зміст ритуалу або організація змістовності в одному соборі». Окрім того, Ф. Волінські є автором декількох статей пов'язаних з Житомиром, серед яких «Духовна промова під час погребіння Міхала Голенбійовського, каноніка житомирської катедри, що відбулася 25 квітня 1836 року» та «Промова, що відбулася під час погребіння ксьондза Марціна Крижановського, прелата і офіціала Луцько-Житомирської єпархії» [5, с. 551-552]. Теологічні студії у житомирській семінарії викладав о. Каспер Боровський (пізніше – луцько-житомирський єпископ). Серед професорів духовної семінарії був моголівський архієпископ Болеслав-Єронім Клопотовський [6, с.5].

Останній документ про життя семінарії в Житомирі датується квітнем 1919 року: 3-6 квітня частина семінаристів відправлено на канікули, а 7-го квітня приймають дияконські свячення 2 семінаристи. В середині квітня 1919 року, після встановлення в місті більшовицької влади, семінаристи на чолі з ректором та єпископом Годлевським були змушені переїхати до Олики [10].

Отже, у Житомирській духовній семінарії виховували плеяду священників, переважно з дворянського стану, які здобували основи

католицької віри серед населення краю. Навчальний процес здійснювали висококваліфіковані фахівці, які отримували вищу освіту та вчені звання в престижних європейських університетах. Фінансові витрати на утримання викладачів і вихованців семінарії переважно брала на себе держава. Установлювався також суворий нагляд за процесом навчання та виховання семінаристів.

Джерела та література:

1. Державний архів Житомирської області (ДАЖО), ф. 178, оп. 6, спр. 15.
2. ДАЖО ф. 178, оп. 51, спр. 9.
3. ДАЖО ф. 178, оп. 4, спр. 275.
4. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія: Історичний нарис / Ю. Білоусов. – Житомир, 2000. – 314 с.
5. Єршов В. Польська література Волині доби романтизму: генеалогія мемуарів стичності / В.О. Єршов. – Житомир: Полісся, 2008. – 624 с.
6. Липинський В. Житомирська римо-католицька духовна семінарія // *Gazeta Polska*. - 2007. - 26 травня. - № 21. - С. 5
7. Grabczak P. Seminaria duchowna Łucko-Żytomierskiej diecezji w latach 1798-1842 / P. Grabczak. - Biały Dunajec ; Ostróg : Wołanie z Wołynia, 2006. - 363 s.
8. Ks. Kumor B. Ustrój Kościoła katolickiego w zaborze rosyjskim (1772-1815) // *Historia Kościoła w Polsce*. – Poznań; Warszawa, 1979. – Т. II: 1764-1945. – Cz. 1: 1764-1918
9. Bp. Urban W. Dzieje ustroju Kościoła na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim // *Historia Kościoła w Polsce*. – Poznań; Warszawa, 1979. – Т. II: 1764-1945. – Cz. 1: 1764-1918
10. [Електронний ресурс] URL: <http://www.kyiv-zhytomyr.com.ua/nawczalni-zaklady/seminaria/277-2012-03-29-11-46-39.html>

Анотації

Анна Денисевич. **Римо-католицька духовна семінарія в Житомирі у другій половині XVIII - початку XX ст.**

У статті проаналізовано становище католицької духовної семінарії в Житомирі, звернуто увагу на особливості фінансування та утримання семінаристів, розглянуто головні напрями виховання та методи навчання в семінарії, охарактеризований викладацький склад.

Adnotacje

Anna Denisewicz. **Rzymskokatolickie Seminarium Duchowne w Żytomierzu w drugiej połowie XVIII i początku XX w.**

W artykule przeanalizowano położenie katolickiego Seminarium Duchownego w Żytomierzu, zwrócono uwagę na szczegóły finansowania i utrzymania seminarzystów, poddano ocenie główne kierunki wychowania i metody nauczania w seminarium, scharakteryzowano grono pedagogiczne.

Ярослава Мочернюк
(м. Київ)

ОРГАНІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСТВ ПОЛЬСЬКИХ ПОМІЩИКІВ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Аграрне питання завжди мало надзвичайну важливість для України. Доля кожної влади, що встановлювалася, значною мірою залежала від його розв'язання. Але, незважаючи на, численні намагання впорядкувати виробничі відносини на селі, до кінця XX ст. аграрне питання в Україні залишалося не вирішеним.

Новий етап реформування аграрних відносин розпочався в Україні з набуттям незалежності, але й досі «земельне питання» далеке від вирішення. Ми стикаємося із труднощами, зумовленими викривленим ставленням до землі як об'єкта власності. Звернення до минулого допоможе виявити прорахунки й недоліки нинішнього реформування українського села, знайти чимало повчального в цій галузі.

Питанням організації польських поміщицьких господарств досліджуваного періоду присвячені спеціальні статистичні матеріали та окремі дослідження. Певні аспекти управління маєтками, матеріально-технічна забезпеченість та залучення робочої сили висвітлені у працях вітчизняних істориків : М. Казьмирчук [1], Н.Р. Темірової [2], Л. Горенко [3], О. Лобко [4], С. Борисевич [5], Д. Бовуа [6].

До характерних ознак поміщицького землеволодіння на Правобережжі можна віднести домінування польського поміщицького землеволодіння до середини 1890-х рр., поступове поширення з кінця 1890-х рр. землеволодіння російського дворянства, збереження великих маєтків.

Губернаторські звіти за 1898 р. свідчать про незначне переважання російського землеволодіння над польським в Київській губернії. Воно було досягнуто, головним чином, шляхом забезпечення державою широкого доступу росіян до купівлі землі. Наприкінці XIX ст. росіянам на Київщині належало 1011142 дес., поляки ж володіли у Київській губернії 809876 дес. Польське дворянство докладало великих зусиль для збереження своєї нерухомості, однак процес мобілізації землі росіянами на початку XX ст. усе ж таки зачепив польські землеволодіння на Правобережжі [10, арк.27 – 28].

Аналіз правових актів Російської імперії щодо поміщицького землеволодіння свідчить, що починаючи від законодавства Катерини II і до середини 1890-х рр. законотворчий процес розвивався у напрямку цілеспрямованої асиміляції поляків, системного правового обмеження

суспільно-економічного життя колишньої польської шляхти (здебільшого це проявилось після Листопадового та Січневого повстань).

Земельне законодавство мало на меті обмежити права шляхти на проживання на Київщині, земельну власність, дворянство. Російське самодержавство здійснило цілий комплекс заходів, спрямованих на інтеграцію та підтримку у краю російських помісних власників, надаючи їм різноманітні пільги, переваги, грошові позики. Важливим напрямком, який посилював дії влади, були шлюби між заможною польською аристократією та впливовими російськими дворянами. Унаслідок цих шлюбів земельні володіння переходили до російської зони впливу, їхній подальший розвиток підтримувався урядом [5, с. 246].

Скасування кріпацтва зумовило серйозні зміни в становищі поміщицького господарства. Для ведення власного господарства поміщикам після реформи 1861 року необхідно було докладати значно більше зусиль ніж раніше: його необхідно було забезпечити робочими руками, досконалішим реманентом, робочою худобою, створювати капітал, розвивати вміння і досвід. Це стосувалося розмірів маєтку, методів господарювання, прибутковості. Результативність господарської діяльності зумовлювалася внутрішньою організацією маєтку.

Апарат управління поміщицькими господарствами цілком залежав від способу ведення господарства. Якщо земля здавалася в довгострокову оренду, то управлінський апарат був мінімальним. Як правило, за дотриманням угоди про оренду спостерігав управитель, або інший представник адміністрації маєтку. Поміщицькі господарства, які працювали на ринок і були організовані як справжні підприємства, потребували розгалуженої управлінської структури. Великі маєтки мали численну адміністрацію. Наприклад, Бородянський маєток графа Шембека (Київський повіт) займав площу 22 тис. дес. керівництво було покладено на управителя, його помічника, трьох завідувачів, шістьох прикажчиків, гуменного, п'ятьох конторських службовців. Маєток Хабний (Радомишльський повіт) обіймав 12 тис. дес. і керувався управителем, двома його помічниками, п'ятьма завідувачами, п'ятнадцятьма прикажчиками, п'ятьма гуменними [8, арк. 10 – 12].

Графиня Л. Потоцька брала безпосередню участь в управлінні маєтком Казаровичі, Глібовка і Ясногородка. Він мав головне управління та управління економіями (фільварками). До першого входили: уповноважений, контролер, касир, ревізор оренд, бухгалтер, архіваріус, роз'їзний контролер. Керівництво фільварками здійснювали управителі, економі, конторники, наглядачі за виконанням робіт [7, арк. 26 – 52].

Адміністрація середнього за розмірами маєтку Маковище (350 дес., Київський повіт) складалася з завідувача, його помічника, та двох прикажчиків. Великі маєтки дробилися на кілька самостійних господарських одиниць – економій. На чолі маєтку стояв безпосередньо помічник або управитель [9, арк. 3 – 4].

Управитель був центральною постаттю в поміщицьких господарствах і мав широкі повноваження. Він розв'язував всі поточні господарські проблеми: планування сільськогосподарських робіт та здійснення контролю за ними, найм робітників, збереження та реалізація продукції, облік прибутків і витрат, врегулювання трудових конфліктів. Періодично управитель надсилав поміщику особисто, або в головну контору його маєтків звіти про хід справ в господарстві. обов'язковим був фінансовий звіт. Решта звітів щодо інших сфер мали довільний характер. Часто управитель виступав і довіреною особою землевласника в цьому випадку йому надавалося право вирішувати навіть проблеми купівлі – продажу земель, звернення до урядових структур. Дуже часто спілкування управителів з власниками маєтків обмежувалося листуванням. Воно виступало важливою складовою управління поміщицькими маєтками. Листи торкалися практично всіх аспектів життєдіяльності маєтку. З отриманням широких повноважень в управителів могла виникнути спокуса потурбуватися про себе за рахунок економій. Тому випадкових людей на цю посаду не брали, тільки за рекомендаціями [1, с. 162].

Завдяки своїй праці і кваліфікації управлінський апарат мав достатньо високий рівень життя, але його становище було до певної міри хитким через повну залежність від власника. Внаслідок розвитку капіталізму наприкінці XIX ст. в Київській губернії було надто багато кваліфікованих управлінців. Проблема стала настільки гострою, що 1887 р. граф В. Браницький зі Ставища організував Товариство допомоги офіціалам (управлінцям), покликане займатися пошуками роботи для них у Росії, на Кавказі, чи на сході імперії [6, с. 282].

Внутрішня організація поміщицьких економій цілком залежала від характеру господарства. Із другої половини XIX ст. поступово почали змінюватись підходи до управління маєтками, у них з'являлись нові посади, необхідні для ведення спеціалізованого господарства. Управління маєтками набувало професіоналізації. Поступово формувався особливий прошарок спеціалістів у галузі управління. Усе це дозволяло вести великі підприємницькі господарства й одержувати більші прибутки [4, с. 150].

В маєтках велося господарське рахівництво і відповідна документація. Кожен маєток чи економія мали свою контору на чолі з

конторником. У відносно невеликих маєтках рахівництво велося самим власником.

Однією з ознак становлення нового способу виробництва було широке застосування вдосконалених знарядь праці, механізмів. Це дозволяло підвищити продуктивність та якість праці, вирішити проблему робочої сили, дефіцит якої гостро відчувався.

Із збільшенням розмірів маєтку збільшується зростання кількості реманенту. В Смілянському маєтку графів Бобринських вартість землеробських знарядь дорівнювала 325 тис. руб., 1911 р. – 608,9 тис. при цьому швидко зростала кількість складних механізмів : плугів, жниварок, польових молотарок. Цікаво, що сам власник граф О.О. Бобринський розробляв самостійні проекти, за якими створювалися оригінальні плуги [2, с. 138].

Поміщицьке господарство випереджало селянське у забезпеченості технікою для посіву та збирання врожаю, а також складними механізмами.

Успіхи поміщицьких господарств у галузі землеробства не варто ототожнювати винятково з механізацією, тому що вони впливали не стільки із застосування техніки, скільки з нових способів використання ґрунтів, ретельної оранки, ротації культур, яка одночасно націлювалася і на усунення пару, і на покращання тваринництва – джерела добрив, а, отже, засобу уникнення виснаження ґрунтів. Систему, яка характеризувалася цими рисами, в XIX ст. назвали «високим сільським господарством».

Серед робітників поміщицьких господарств виділялися річні, строкові, поденні, відрядні, ті, які працювали з частини продукту чи з половини. Річні робітники становили основу контингенту найманих робітників. Строкові наймалися переважно у великих господарствах. Відрядні роботи застосовувалися рідко. Поденні робітники доповнювали постійних службовців для виконання термінових робіт. Здоляна система надавала можливість збільшувати ріллю без затрат капіталу на обробку землі, придбання знарядь праці. У більшості поміщицьких господарств поєднувалися кілька способів залучення робочої сили, що зумовлювалося розмаїттям та сезонністю землеробства [3, с. 49].

Одним із шляхів забезпечення поміщицьких господарств робочими руками були відробітки. За користування поміщицькою землею під толоку і під посіви хліба селяни зобов'язувалися зорати, засіяти певну частину угідь, зібрати урожай, тощо. Відробітки припадали на селян, які жили по сусідству з маєтком. Поширеність відробітків зумовлювалася тяжким економічним становищем селян, які складали основну робочу силу поміщицьких господарств.

На межі XIX – початку XX ст. відробітки виступали формою взаємин роботодавця і робітника, які мали як позитивні, так і негативні риси для обох сторін. Селянинові вони надавали можливість отримати ділянку землі, якщо у нього не було грошей. На відміну від грошової оренди відробітки виступали своєрідним кредитом: ділянку отримували взимку, або на початку весни, а плату віддавали після збирання врожаю. Для поміщика відробітки теж були вигідними, якщо він не мав вільних грошових сум для купівлі реманенту, робочих коней і найму робітників. Вони зумовлювали вищу прибутковість ділянки порівняно з орендою та забезпеченість поміщицьких господарств робочою силою. До негативних рис можна віднести неякісну обробку землі, несвоєчасне збирання врожаю.

Найпоширенішими формами оплати праці були акордна (издельная), натуральна, поденна. Акордним способом оплачувалася значна кількість робіт. Натуральна форма передбачала оплату певною частиною натурального продукту. Нею користувалися господарі, які не мали оборотного капіталу, щоб розплатитися з робітником щоденно або щотижня.

Отже, організація виробничого процесу в польських поміщицьких маєтках свідчить про невинний процес відокремлення власників від засобів виробництва, тобто поміщиків від землі. Керівництво поміщицькими економіями все частіше переходило до спеціальної групи людей набуваючи професіоналізації. В результаті ці землевласники перетворювалися на капіталістів – вони ставали особами, які вклали капітали в певне підприємство, володіли засобами виробництва, які використовувались іншими. Це говорить про інтенсивний капіталістичний розвиток польських поміщицьких господарств.

Джерела та література:

1. Казьмирчук М. Соціально – економічний розвиток Київської губернії 1861 – 1917 рр. – К., 2011. – 399 с.
2. Темірова Н. Поміщики України 1861 – 1917 (соціально - економічна еволюція). – Донецьк, 2003. – 319 с.
3. Горенко А., Присяжнюк Ю. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в XIX ст. – Черкаси, 1996. – 91 с.
4. Лобко О. Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831–1917 (за матеріалами володінь графів Потоцьких). – Рукопис. – К., 2008р. – 19 с.
5. Борисевич С.О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793-1886). – К., 2002. – 25 с.
6. Бовта Д. Битва за землю в Україні 1863–1914, поляки в соціо-

етнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998. – 334 с.

7. Центральний державний історичний архів України м. Києва (далі – ЦДІАУК). – Ф. 442. – Оп. 691. – Спр. 237. Ч.1. – Арк. 43.

8. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 626. – Спр. 37. – Арк. 45.

9. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 99. – Спр. 243. – Арк. 547.

10. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 532. – Спр. 202. – Арк. 72.

Анотації

Ярослава Мочернюк. **Організація господарств польських поміщиків Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст.**

Досліджується модель управління поміщицькими маєтками у Київській губернії в пореформений період, стосунки між управлянцями та найманими працівниками, головну увагу приділено тим маєткам, котрі належали полякам.

Adnotacje

Jaroslawa Moczerniuk. **Organizacja gospodarstw polskich ziemian w Kijowskiej Guberni w drugiej połowie XIX - początku XX wieku.**

W tekście przebadano model administracyjny majątków ziemskich w Guberni Kijowskiej w okresie po reformie oraz stosunki pomiędzy właścicielami a pracownikami najemnymi. Szczególną uwagę poświęcono tym majątkom, które należały do Polaków.

РОЛЬ ПОЛЬСЬКОЇ МЕНШИНИ В ПРОМИСЛОВОМУ РОЗВИТКУ ТА ТОРГІВЛІ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Насьогодні польська національна меншина є досить численною в Україні. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., на її території проживає 144,1 тис. поляків, що складає 0,3% всього населення [10]. Спільна історія викликає посилений інтерес до польської меншини, разом з тим недостатня увага дослідників приділялася проблемі польського етносу Волинської губернії. Внесок поляків Волині у розвиток краю вилучався з контексту історичного розвитку, а такі суспільні стани, як магнати й шляхта, подавалися лише як експлуататори, гнобителі українського селянства.

Дана проблема знайшла своє часткове відображення у монографії Буравського О. та у публікаціях Павлюка В., а також в окремих інших виданнях. Тема є актуальною і потребує висвітлення всього комплексу необхідних даних про вплив польського етносу на соціально-економічний розвиток краю.

Необхідно зазначити, що Волинь другої половини XIX –початку XX ст. була аграрним краєм. Промисловість губернії спеціалізувалась в основному на переробці сільськогосподарської продукції, передусім рослинництва. Шляхта використовувала можливості капіталістичного прогресу для інтенсивного розвитку промислового виробництва. Провідне місце у фабрично-заводському виробництві посідали цукроваріння, винокуріння і борошномельне виробництво. Провідні позиції тут займали польські поміщики.

Цукрова промисловість посіла перше місце в губернії за обсягом виробництва і давала більше 52 % загального обсягу виробництва всіх фабрик і заводів губернії. Якщо в 1849 р., наприклад, 10 цукрових заводів виробляли продукції на суму 650 тис.крб., то в 1883 р. 12 заводів виготовили цукру на суму 6,7 млн. крб. Таким чином, обсяг виробництва цукрових заводів збільшився в 10 разів [6, с. 94]. Однак у 1884 р. цю галузь охопила криза, спричинена перевиробництвом. Тому провідні цукрозаводчики, щоб утримати високі ціни на товар і контролювати ринки збуту, заснували 28 квітня 1887 р. синдикат з виробництва цукру-піску, а 8 грудня 1891 р. – рафінаду. Ця монополія у Південно-Західному краї була однією з перших у Російській імперії. Вона об'єднувала 186 заводів, верховодили в ній лише 7 осіб, середних

волинські «королі» цукру – графи Потоцькі і Браницькі, які мали по 7 заводів [8, с.55-60]. У 1896 р. газета «Волянь» констатувала, що цукрове виробництво в губернії було монополізоване. Варто відзначити, що у галузі цукрового виробництва польські промисловці проявили себе досить активно. У 1914 р. з 147 цукрових заводів України поляки володіли 60, на яких вироблялось 50 % цукру, і вони були членами десяти акціонерних товариств [3]. Одночасно з утворенням синдикату цукрозаводчики підписали умови вивезення цукру за кордон, що становило 25 % загального обсягу виробництва. Припинити експорт цукру могли тільки тоді, коли ціна на нього на Київській біржі досягне 4 крб. 50 коп. за пуд 8. За кожен пуд вивезеного за кордон цукру контрагент повинен був заплатити неустойку в таких розмірах: за 1 тиждень затримки – 5 коп. за пуд, за 2 тижні – 15 коп., за 4 - 50 коп., за 6 – 1 крб. 20 коп., за 8 – 2 крб. 50 коп. Таким чином заводчики намагалися будь-якою ціною позбутися зайвого цукру і добитися підвищення цін на нього на внутрішньому ринку/

В 90-х роках цукрове виробництво знову переживало період піднесення. Польські цукрові магнати Браницькі, Потоцькі, Собанські, Манковські, Ярошинські та інші експортували свою продукцію на англійські, італійські ринки, а також у Хіву, Бухару, Персію, Афганістан, Китай [2, с. 245].

Цукрова промисловість відігравала провідну роль у розвитку економіки Волині, сприяла посиленню впливу польського етносу на соціально-економічний розвиток краю. Польським магнатам належала більшість цукроварень на Волині. Наймогутнішим серед них був граф Й. Потоцький. Він володів цукровими заводами у Шепетівці, Кременчуках, Клембівці Заславського повіту і в Корці Новоград-Волинського повіту, на яких працювало у 1913 р. 1769 робітників та вироблялося продукції на 2,6 млн крб [9, с. 105].

Польські магнати перебудовували поміщицькі мануфактури на капіталістичні. З метою отримання максимальних прибутків вони вкладали кошти в удосконалення техніки і технології виробництва. Й. Потоцький одержав кредити під заставу маєтку у Товариства взаємного поземельного кредиту, яке взяло з 1 липня 1887 р. терміном на 56 років 24,9 тис. дес. землі у Заславському повіті за довгостроковий кредит у 102 тис.крб. Зростали капітали польських магнатів також і за рахунок викупних платежів від селян. Внаслідок цього у 70–80-х рр. XIX ст. збільшилась кількість дифузорних апаратів для добування цукрового соку з буряків, продуктивність яких була втричі вища від пресів. Тому останні у цей період швидко замінювались

такими апаратами, що давало можливість значно збільшити виробництво цукру. На початку 80-х рр. Широко впроваджувалися у виробництво прилади системи Годека для збирання сиропу і соку, механічні фільтри для очищення соку, механізми для видобування цукру з патоки; механічні мішалки, насоси. У цукровій галузі майже повністю була витіснена ручна праця. Таким чином, за рівнем технічного оснащення з цукроварінням не могла зрівнятись жодна галузь промислового виробництва Волині [1, с. 83].

Аналіз стану цукрового виробництва у розглядуваний період свідчить, що поляки проявили свою підприємливість та енергійність у його розвитку. Польські магнати перетворили свої мануфактури на рентабельні капіталістичні підприємства шляхом удосконалення техніки і технології виробництва, широкого використання найманої праці.

Важливою галуззю промислового виробництва, джерелом зростання прибутків поміщиків Волині було також гуральництво. Продукція цієї галузі збувалась по шинках, що належали, як і гуральні, тим же поміщикам, перепродувалась відкупщикам або вивозилась в інші губернії. У 1860 р. на Правобережній Україні налічувалось 967 гуралень, а у Волинській губернії – 328. У гонитві за прибутками власники корчм, шинків намагалися збільшити ввезення вина і горілки з сусідніх губерній, де вони коштували дешевше, ніж на Волині. Разом з тим набирали розмаху безпатентний продаж низькосортного вина і контрабанда австрійського спирту. Це призводило до скорочення власного виробництва горілчаних товарів. Так, у 1876 р. кількість винокурних заводів на Волині скоротилася на 36 (25 %), залишилося 150. Також у другій половині ХІХ ст. відбувається концентрація винокурного виробництва зростають потужності заводів [9, с.106].

Тенденція до скорочення виробництва на винокурнях спостерігалася і в 1877 р. За цей рік у казну надійшло 1 272 340 крб. прибутку, тобто на 12 827 крб. менше, ніж 1876 р. [15, с.58]. Адаже дрібним виробникам стало не вигідно займатися винокурінням через дороговизну робочих рук, палива і головне – хліба.

Вже наприкінці 70-х років на Волині діяли 108 винокурень. Процес розорення дрібних винокурних підприємств, їх технічна переоснащеність (встановлення перегонного апарату системи Пісторіуса) привели до того, що, хоч кількість заводів зменшилася, загальний обсяг виробленої продукції збільшився, і в 1879 р. у казну надійшло 3 464 990 крб. 14,5 коп. Стан цієї галузі залежав від економічних заходів уряду, а також від погодних умов. У 1891 р. спостерігалось скорочення виробництва алкогольних напоїв внаслідок

зростання ціни на хліб, викликаного неврожаєм у деяких губерніях імперії, і введення в дію з 1 липня 1891 р. закону про сільськогосподарське винокуріння від 4 червня 1890 р. Він дав можливість нарощувати виробництво на промислових винокурнях, які належали, як правило, представникам магнатерії. Російський уряд розробив нові умови винокуріння, які були вигідні великим власникам. Надходження від реалізації алкогольних виробів стало одним з найважливіших джерел прибутків держави. Це відкривало широкі перспективи для розвитку винокуріння. І вже всередині 90-х років виникла криза перевиробництва. Щоб не допустити її поглиблення, в 1894 р. у Москві скликано з'їзд 500 власників великих промислових винокурень.

Для попередження банкрутства у 1896 р. держава ввела монополію на продаж спиртних напоїв і навіть відшкодувала втрату магнатами старовинного права пронімації. У містах право на реалізацію алкоголю викуплялось, а в селах – добре оплачувалося. Дії уряду сприяли зростанню виробництва і постійних прибутків виробників алкогольної продукції. В результаті таких заходів протягом 1897–1911 рр. заводчики Правобережжя отримали 41,5 млн крб. Зокрема, графиня Тишкевич у Бердичівському повіті одержала 330 тис. крб., князь Любомирський від шинків під Рівне – 249 тис. [2, с. 242].

Горілчана продукція стала важливою статтею експорту краю. У 1900 р. вивіз спирту з Волинської губернії за кордон становив 90 % його загальноросійського експорту. Отже, використовуючи природні багатства краю, дешеву робочу силу, удосконалюючи винокурне виробництво, польські магнати і в цій галузі займали провідне місце.

Важливе місце у фабрично-заводському виробництві краю посідала борошномельна промисловість, яка за кількістю підприємств займала перше місце в губернії. Із завершенням технічного перевороту у борошномельному виробництві, хоча і повільно, але почали запроваджуватись парові машини. Якщо 1875 р. у губернії з 2993 млинів лише в 29 використовувались парові машини, а 1910 були водяними, 1038 – вітряними, 16 приводились у рух кіньми, то 1879 р. діяло 33 парових млинів, 1768 водяних, 960 вітряних, 38 кінних[5, с.120]. Треба підкреслити, що в цій галузі польські промисловці відігравали провідну роль. У 80-х рр. XIX ст. 40 найбільших власників млинів входили до Сільськогосподарського товариства, серед них було багато поляків, у тому числі волинські магнати Потоцькі, Сангушки, Чацькі, Браницькі та ін. У січні 1890 р. великі борошномели зібралися у Києві на з'їзді, де з доповіддю виступив поляк Ю. Чарновський. Учасники з'їзду прийняли рішення: створити центр для підготовки

кваліфікованих мельників, яких бракувало у даному виробництві. Як і винокуріння, борошномельне виробництво на Волині перебувало в основному в руках польських магнатів. Серед них виділялась родина Потоцьких, яка мала млини у Заславському і Новоград-Волинському повітах. На початку 90-х рр. XIX ст. лише графу Й. Потоцькому належало 37 млинів, річний прибуток яких становив 48,7 тис. крб. [1, с.86-87].

Торговими хлібними центрами Волині залишалися Житомир, Луцьк, Острог, Корець, Устилуг. Наприкінці XIX – на початку XX ст. з Луцька щороку вивозилося 1 504 пуди хліба. Продаж-купівля хліба відбувалась на ярмарках і базарах, залізничних станціях, річкових пристанях, у морських портах, а також безпосередньо на місцях його виробництва.

Отже, борошномельне виробництво у краї перебувало в хазайновитих руках польської пореформеної доби і вміло використовуючи їх, модернізували цю галузь, отримуючи від неї великі прибутки.

У другій половині XIX ст. третє місце після виробництва цукру і винокуріння на Волині посідало виробництво сукна. У дореформений період у суконній промисловості Правобережної України переважали поміщицькі мануфактури. Їх розквіт припадав на першу третину XIX ст. Однак у 40–50-х рр. XIX ст. вони витісняються купецькими заводами, які відрізнялися від поміщицьких використанням вільнонайманої робочої сили, вищим рівнем техніки, застосуванням передових на той час технологій, тісним зв'язком з ринком. У Волинській губернії з десяти поміщицьких сукновалень, що існували 1832 р. на 1861 р. залишилось лише дві. Місцеве сукновиробництво не витримувало конкуренції з іноземними товарами, навіть фабрика в м. Славуті князя Р. Сангушка, якій належала першість у цій галузі, значно скоротила випуск продукції. Причиною занепаду було позбавлення власників дешевої робочої сили, пільг і гарантованих поставок сукна у казну, нестача сировини. У нових умовах капіталістичної конкуренції, спеціалізації окремих районів виявилася цілковита безперспективність поміщицького суконного виробництва. Майже всі робітники наймалися на фабрики на невизначений термін. Середній заробіток за день складав: чоловіків – 60 коп., жінок – 27 коп., підлітків – 22 коп. і малолітніх – 15 коп. У 1913 р. обсяг середньорічного виробництва Славутської фабрики становив 50 тис.крб., у с. Сивках – 50 тис.крб., а в с. Михлі – 20 тис. крб. На Славутській фабриці поряд з виробництвом сукна виготовляли шарфи, ковдри, хустки тощо [9, с.110].

Значного розвитку у губернії набуло паперове виробництво.

Частина виробництва паперу на Волині була зосереджена в руках поляків. У Заславському повіті на початку XIX ст. князем Р. Сангушком засновано дві папірні у м. Славуті, які у 50-х рр. XIX ст. були обладнані папероробними машинами, що виготовляли переважно папір для пакування цукру. У 80–90-х рр. вони перейшли на виробництво цигаркового паперу і входили до складу Дитятківського акціонерного товариства. Фабрики товариства відповідали рівню тодішніх технічних вимог, вирізнялись світлими і просторими приміщеннями, були оснащені машинами, що виробляли папір високої якості. На Славутській фабриці працювали робітники майже всіх національностей, що проживали у Волинській губернії, – росіяни, поляки, євреї, німці, чехи, українці (останні ж були, як відзначалось у місцевій пресі, значно русифіковані, тому що у спілкуванні вживали переважно російську мову). Адміністрація фабрики створювала для робітників сприятливі умови для сімейного життя та ведення власного господарства. Вони мали постійну зарплату, город, де вирощували переважно картоплю та городину, можливість тримати корову, поросля курей, що поліпшувало їх матеріальне становище [4].

У 1902 р. в губернії діяло 11 паперових фабрик, на яких працювало 857 робітників, що виробляли продукції на суму 1,5 млн. крб. Кілька з них належали польським підприємцям, зокрема в с. Моквині Рівненського повіту – графу Б. Понінському-Валевському та в с. Мирополі Новоград – Волинського повіту – графу С. Чацькому [1, с. 89-90].

Таким чином, використовуючи нові умови капіталістичного виробництва, польські магнати зробили помітний внесок у розвиток паперової промисловості. Крім того, набули розвитку такі галузі фабрично – заводського виробництва, як пивоварне, чавунно-ливарне, шкіряне лісообробне. На початку XX ст. у губернії налічувалось 23 пивоварних, 12 чавунно-ливарних, 35 лісопильних заводів, 53 смоляних і 175 шкіряних фабрик. У цих галузях поляки також виявляли значну активність. У звіті волинського губернатора за 1880 р. відзначалось, що лісовопромисловість краю перебувала в руках євреїв. Проте роль поляків у цій галузі була також досить помітною. Як свідчать статистичні дані, завод із переробки лісу у м. Славуті та с. Цветосі Заславського повіту належали князю Р. Сангушці, а у с. Цумані Луцького повіту – князю Ф. Радзивілле. У маєтках великих польських землевласників, крім сільськогосподарського виробництва, значна увага приділялася розробці лісу. Великими лісовими масивами вирізнялись господарства графа Й. Потоцького і князя Р. Сангушки, які приносили їм значні прибутки. Так, від реалізації лісів

Шепетівському маєтку граф Й. Потоцький за 10 років отримав прибутку розмірі 191 тис. крб.

У досліджуваний період велике значення в економічному житті Волинської губернії мало кустарне виробництво. Як свідчать документи, поряд з рільництвом поляки на Волині займалися також промислами, ремеслами і торгівлею. Крім цього, в багатьох повітах губернії були польські двори, які обирали тільки такий вид господарської діяльності (с. Коростова Старокостянтинівського повіту, Грибовиця, Заболотці, Яневичі Володимир-Волинського повіту та ін.). Найбільше тут був поширений шкіряний промисел, виробництво виробів із сукна, що існували здебільшого в містечках, з дерева, яке давало заробіток переважно сільському населенню. Досить відомим ще з давніх часів був ковальський та гончарний промисли. Потрібно зазначити, що ці види виробництва в другій половині XIX – на початку XX ст. набули помітного розвитку в повітах компактного проживання польського населення, зокрема в Житомирському, Новоград-Волинському, Рівненському та Луцькому повітах. [6, с.95-98]. Варто зазначити, що кустарне виробництво зростало до кінця XIX ст., однак в умовах капіталістичної конкуренції на початку XX ст. воно поступово витіснялось фабрично-заводським.

Соціально-економічні зміни, що відбувалися в 60–90-х роках, зумовили розвиток внутрішньої торгівлі, в якій важливу роль відігравали магнатські господарства краю. Саме великі землевласники, серед яких виділялися князі Сангушки, Радзивілли, Любомирські, графи Потоцькі, Браницькі, Грохольські, втягувались у капіталістичні ринкові відносини, їх господарства, по суті, перетворювалися на капіталістичні економії і виробляли продукцію лише для ринку, яка реалізувалася через ярмарково-базарну мережу.

У пореформений час і до 1914 р. важливе місце в економічному житті відігравала також стаціонарна (постійна) торгівля. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у стаціонарну торгівлю губернії активно проникав польський капітал і відкривав тут свої представництва (зокрема, 1904 р. у Житомирі представництво люблінських механічних заводів «С. Пляте і Т.Ляскевич» запропонувало промисловцям краю повне обладнання для винокурних, рафінадних, крохмальних цукрових заводів). Поляки, як свідчать документи, мали значні прибутки від продажу лісу. Ця торгівля перебувала під контролем волинського губернатора, який надсилав повітовим справникам розпорядження щодо збору інформації про торгівлю лісом у повітах губернії. Рівненський повітовий справник у звіті за 1877 р. повідомив губернатора про кількість вирубаного лісу і про його ціну.

Товарний ліс експортувався переважно за кордон, у тому числі в міста Данциг, Мемель, Кенігсберг та ін. Чимало його вивозилось до Одеси, а звідти – до Англії.

Важливе місце в експорті губернії посідала вовна, отримувана з тонкорунних овець іспанської породи, яких розводили переважно польські поміщики. На цей товар припадало майже 15% загальноторгового обігу Волині, що надходив на місцеві суконні фабрики і вивозився на австрійські ринки. З маєтків Сангушків Браницьких, Потоцьких, Любомирських та інших вивозили чистокровних арабських скакунів, які були відомі у всій Європі [6, с.89].

Підсумовуючи викладене вище, необхідно зробити такі висновки: з другої половини XIX ст. царатом були здійснені репресивні заходи, що обмежували польських землевласників у Південно-Західному краї. Однак витіснити їх з цього регіону не вдалося, що пояснювалося, по-перше, значними розмірами польського землеволодіння (його господарем була польська магнатерія), а по-друге, тим, що поляки показували приклад господарювання. Тому російські урядовці змушені були не тільки визнати передові методиведення господарства, але й запозичувати їх досвід [7, с.243]. Польські селяни активно займалися ремеслами та промислами. У багатьох повітах губернії були польські двори, що обирали саме той чи інший рід господарської діяльності. Головна діяльність – сільськогосподарське виробництво, зокрема рільництво. Земські установи, у яких етнічно переважали поляки, відігравали значну роль у піднесенні сільськогосподарського виробництва і добробуту населення краю.

У кустарному виробництві польське населення розвивало ті його види, які культивувались ще за давніх часів, зокрема гончарство та ковальство. Вагомим був внесок поляків у розвиток торгівлі. Вони здебільшого торгували цукром, зерновими, спиртними напоями, вовною, лісом, папером. Продукція їх підприємств виходила далеко за межі губернії і успішно конкурувала на європейських та азійських ринках. Волинська губернія була економічним регіоном з досить розвинутими ринковими відносинами, про що також свідчить висока частка багатонаціонального торгового населення, що становило за переписом 1887 р. 5,82%, серед якого поляки посідали четверте місце після євреїв, українців, росіян.

Джерела і література:

1. Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст./ О. Буравський – Житомир. – Вид. ЖДУ, 2004. – 168 с.

2. Бовуа Д. Битва за землю в Україні (1863 – 1914). Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – Київ.: Критика, 1998. – 334 с.
3. Волинь. – 1896. – № 133.
4. Волинь. – 1896. – № 178.
5. Жам О. Торгівля зерном і продуктами його переробки на Правобережній Україні у XIX столітті // Краєзнавство. – 2008. – № 4. – С.117 – 125.
6. Забелин А. Военно – статистическое обозрение Волынской губернии/ А. Забелин. – К., 1887. – 328 с.
7. Олешко П. Аграрна політика царського уряду на Волині у II пол. XIX на початку XX століття. / П. Олешко // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей. – Чернівці, 1999. – С. 241–247.
8. Павлюк В. Шляхетські родини Сангушків і Потоцьких в контексті економічного розвитку краю другої половини XIX ст./ В. В. Павлюк. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С.102 – 123.
9. Павлюк В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. / В. Павлюк. // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 104–112.
10. Урядовий кур'єр. – 2002. – № 45.

Анотації

Віталія Василенко. Роль польської меншини в промисловому розвитку та торгівлі Волинської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Висвітлюється внесок польського етносу у соціально-економічний поступ Волинської губернії у другій половині XIX ст, зокрема у становленні та розвитку таких галузей промисловості як цукрова, гуральна, борошномельна, суконна, паперова, торгівлі.

Adnotacje

Witalia Wasylenko. Rola polskiej mniejszości w przemysłowym rozwoju i kupiectwie Guberni Wołyńskiej w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku.

Ukazano wkład polskiego etosu w socjalno-ekonomiczny postęp Guberni Wołyńskiej w drugiej połowie XIX w., a szczególnie w formowaniu i rozwoju takich gałęzi przemysłu jak: cukrownicza, metalurgiczna, sukiennicza, papirnicza i handlowa.

Олександр Потильчак
(м. Київ)

РАДЯНСЬКІ ТАБОРИ ДЛЯ ІНТЕРНОВАНИХ ПОЛЯКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У 1939 – 1941 рр.

Макроісторичний зріз трагічної долі десятків тисяч інтернованих у вересні 1939 р. до радянських таборів польських військовиків і цивільних громадян сьогодні вже достатньо вивчений. З оприлюдненням частини документів розвіялась облуда фальсифікації, правонаступники тієї держави, принаймні публічно, визнали вину особисто Й. Сталіна та його найближчого оточення за організацію та здійснення масових страт поляків у Катині, Харкові, інших місцях. Тим не менше порушена проблема залишає низку малодосліджених аспектів, породжує чимало запитань. Одне з них стосується утримання тисяч інтернованих польських військовослужбовців різних національностей та цивільних осіб у таборах для військовополонених на території Української РСР у період з вересня 1939-го до кінця червня 1941 рр. Окреслена проблема частково знаходила своє висвітлення у працях А.С. Чайковського [19], в статтях, монографії та докторській дисертації автора цього дослідження [15-17], проте в окремий предмет студіювання не виділялася. Останнє зумовлює її наукову актуальність та прикладне значення в контексті історичного дискурсу питань організації та діяльності радянських таборів для інтернованих поляків в Українській РСР у 1939-1941 рр. Суспільна важливість порушеного питання знаходиться в сфері історичної пам'яті та визначається необхідністю її відновлення і збереження.

Автор пропонованої статті поставив за мету здійснити історично-документальну реконструкцію організаційно-структурної складової системи радянського військового полону в Українській РСР у 1939-1941 рр., зокрема проаналізувати особливості створення, розбудови та функціонування мережі стаціонарних таборів НКВС СРСР для військовополонених, в яких у визначений хронологічний період утримувалися інтерновані польські військовики, державні чиновники та цивільні громадяни. Основу джерельної бази дослідження склали архівні документи з фондів: 45 (Накази, розпорядження НКВС, МОГП, МВС СРСР) Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВС України); 16 (Документи секретного та несекретного діловодства КДБ СРСР) Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБ України). Автором використані окремі документи з фонду 9401 (Секретаріат НКВС(МВС) СРСР) Державного архіву Російської Федерації.

За задумом вищого керівництва СРСР з початком запланованого на 17 вересня 1939 р. вторгнення Червоної Армії на територію західнобілоруських та західноукраїнських земель усі без виключення польські військовики, поліцейські, співробітники прикордонної варті, розвідувальних і контррозвідувальних органів Польщі, цивільні особи окремих категорій мали бути ізольовані в спеціально створених для цього таборах військовополонених. Підготовка до реалізації цього завдання почалася ще 15 вересня 1939 р., коли Генеральний штаб РСЧА віддав розпорядження про організацію в смузі перетворених на фронті військових округів 7-ми пунктів для прийому військовополонених. Для Українського фронту створювали 4 ФПП (на залізничних станціях Ірша, Погребищі, Хирівка та Хоробичі). Згідно цього ж розпорядження військове відомство створювало і власний табір-розподільник для прийому бранців у Путивлі (зона Київського особливого військового округу). Для Білоруського особливого військового округу (Білоруського фронту) пункти прийому військовополонених влаштовувалися на станціях Друть, Хлостіно, Жлобин, а табір-розподільник – у Козельську (Калузька область РРФСР) [14, с. 40]. Проте вже 17-19 вересня 1939 р., стало зрозумілим – така кількість приймальних пунктів військовополонених є явно замалою, щоб забезпечити прийом зростаючої кількості польських бранців, а тому НКВС за домовленістю з Генеральним штабом РСЧА вже 20 вересня 1939 р. почав розгортання нових ППВ на території Білорусії і України. Всього на додаток до вже існуючих було створено 11 таких пунктів, із них в Українській РСР – 6 (залізничні станції Олевськ, Шепетівка, Прикордонна, Волочиськ, Ярмолинці, Кам'янець-Подільський) [6, арк. 25-27]. Як відомо, ні Польща, ні Радянський Союз війни одна одному не оголошували, а тому утримання польських громадян у таборах на території СРСР саме в якості військовополонених було позбавлене будь-яких правових підстав. Одним із перших на цю міжнародно-правову колізію звернув увагу російський військовий історик Ю. Зоря [14, с. 47].

19 вересня 1939 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія підписує наказ № 0308 «Про організацію таборів військовополонених», яким створюється Управління у справах військовополонених при НКВС СРСР (УПВ НКВС СРСР). Начальником цього структурного підрозділу НКВС СРСР було призначено українця, майора державної безпеки П. Сопруненка, а його заступниками лейтенанта держбезпеки І. Хохлова та майора І. Полухіна. Комісаром управління Л. Берія призначив полкового комісара С. Нехорошева [3, арк. 30-35].

Поряд із загальними організаційними питаннями у наказі наркома

йшлося й про створення таборів для військовополонених. Із восьми утворених стаціонарних таборів три облаштовувалися на території Української РСР – у Путивлі, Козельщині та Старобільську [3, арк. 30-31]. Путивльський табір (Сумська область) створювався на місці колишнього Софронівського монастиря та торфодобування поблизу ст. Тіткино, Московсько-Київської залізниці. Начальником табору Л. Берія призначив майора М. Смірнова, комісаром – батальйонного комісара С. Васягіна. Із самого початку табір мав прийняти 7000 бранців, а на 29 вересня 1939 р. їх кількість планувалося довести до 10000 осіб. Табір у Старобільську (Ворошиловградська область) облаштовували також на місці ліквідованого монастиря. Початковий контингент в'язнів у ньому встановлювався у 5000 осіб та до 1 жовтня мав бути збільшений ще на 3000 військовополонених. Начальником табору призначався капітан держбезпеки А. Бережков, а комісаром – батальйонний комісар М. Кіршин. Під територію табору в околицях селища Козельщина на Полтавщині, також відвели колишнє монастирське обійстя. Спочатку в ньому планували розмістити 5000 осіб, а до 1 жовтня розрахункова лімітна кількість утримуваного тут контингенту мала скласти 10000 військовополонених. Начальником табору керівництво НКВС призначило старшого лейтенанта держбезпеки В. Соколова, а комісаром капітана Ф. Акуленка [3, арк. 32-33].

За офіційними даними РСЧА, станом на 27 вересня 1939 р. через приймальні пункти на території Української РСР пройшло 44216 осіб. Із цієї кількості полонених 9064 бранці була відправлені до Путивльського, а 7235 осіб – до Старобільського табору [14, с. 41]. Встановити точну кількість в'язнів у конкретному таборі на певний момент важко, адже вони знаходилися в постійному русі.

Таблиця 1. Контингент бранців таборів НКВС СРСР для військовополонених на території Української РСР, станом на 8 жовтня 1939 р. [9, с. 148]

№ п/п	Дислокація табору	Категорії контингенту					Всього
		Генерали, офіцери, державні чиновники	Розвідники, жандарми, поліцейські, тюремники	Рядові (українці та білоруси за походженням)	Рядові (етнічні поляки)	Цивільні особи (біженці)	
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Старобільськ	559	125	1809	4789	70	7352
2.	Путивль	1462	490	1219	3149	1056	7376
3.	Козельщина	1206	1331	1573	2080	-	6190
	Разом	3227	1946	4601	10018	1126	20918

19 жовтня 1939 р. із Старобільського табору було звільнено 1783 уродженці західних регіонів України та Білорусі – солдатів і молодших командирів польської армії, 2329 відправлено до інших таборів. Відтак у таборі залишилося 4824 особи [14, с. 41]. Як виглядала реальність табірнього побуту польських бранців у 1939-1940 рр. видно на прикладі Старобільського табору. Сама установа розташовувалася за три кілометри від залізничної станції на території колишнього жіночого монастиря. Табору належало також два будинки у місті. У будинку по вул. Володарського утримувалися інтерновані генерали польської армії, а в будинку по вул. Кірова – полковники та підполковники. Основна територія табору (площею в 40 000 м²), де утримувалась більшість в'язнів – офіцерів, молодших командирів, рядових вояків – була оточена кам'яною стіною і триметровою попереджувальною зоною обнесеною колючим дротом. Табір охороняли 10 зовнішніх постів 228-го конвойного полку НКВС, а вночі ще й додаткові дозори з вартовими собаками [18]. Під житлові приміщення в його зоні були пристосовані 2 церкви, 10 кам'яних і 7 дерев'яних бараків, обладнаних двохярусними суцільними нарами. Приміщення для генералів мали ліжка, столи, стули і шафи, а кімнати полковників і підполковників були обставлені двохярусними ліжками. У звіті начальника табору А. Бережкова (жовтень 1939 р.) повідомлялося про те, що загальна корисна площа табірних приміщень становила 5200 м². Таким чином на одного військовополоненого припадало близько 1,35 м² цієї площі [3, арк. 45-47]. Колишній бранець табору в Старобільську Ю. Чапський згадував, що умови для тутешніх в'язнів були незрівнянно кращими тих, що були створені сталінським режимом для політичних каторжан. «[...] Якщо говорити про приміщення – найгірше було у церкві. [...] Мешкало в ній близько тисячі людей. Лави встановлювалися в п'ять поверхів і скупченість була жахливою. Крім того, можна було лише сподіватися на чудо, аби не впасти... У таборі була маленька бібліотека лише з російськими книжками. Не відповідала вона навіть сотій частці вимог. ... Однією солдатською ковдрою вкривалися втрюх. Зима 1939-1940 рр. була особливою, дуже лютою. Дійшло до того, що для укриття використовували паперове сміття. Заїдали воші, можна було лише сидіти на голій підлозі. Ні лазні, ні дезінфекції [...]» [18]. Навесні 1940 р. ситуація з матеріально-побутовим забезпеченням польських бранців у Старобільську змінилася на краще. «Були організовані [...] лазня, пральня і т. д. Демонстрували кінофільми. Нам доставляли газети, можна було користуватися бібліотекою, щоправда бідненькою. Дозволяли листуватися з сім'ями, проте обмежено [...]» [18].

В інших таборах, створених пізніше на території України, теж

відбувалися значні переміщення контингентів бранців. Так, ще 25 вересня 1939 р. Л. Берія підписав наказ № 0315 «Про будівництво автошляху Новоград-Волинський-Рівне-Дубно-Львів», у якому серед іншого йшлося про створення стаціонарного виробничого табору для військовополонених з лімітом у 25000 осіб [18]. Ще на початку жовтня 1939 р. для укомплектування робочою силою табору «Будівництва № 1» (так у документах НКВС називали цей об'єкт) із таборів і приймальних пунктів було передано 23681 бранця [9, с. 148]. Станом на 19 жовтня 1939 р. у Рівненському таборі нараховувалося 23163 особи – найбільший контингент військовополонених котрі підлягали звільненню як мешканці територій західних України та Білорусі. В інших таборах, на той час, таких нараховувалося лише 518 осіб [14, с. 41].

14 жовтня 1939 р. РНК СРСР прийняла постанову про обмін польськими військовополоненими з Німеччиною. Керуючись політичними рішеннями радянського керівництва провело у таборах широкомасштабну акцію по фільтрації бранців. Плануючи в перспективі звільнити військовополонених мешканців територій, що відійшли до СРСР, режим водночас вже традиційно перевіряв таких бранців «на політичну благонадійність». Наказ НКВС СРСР № 001177 від 3 жовтня 1939 р. вимагав тих бранців, батьківщина яких знаходилася у частині Польщі, окупованій Німеччиною, «до особливих вказівок» зосередити у Путивльському таборі. Військовополонених генералів, офіцерів, державних чиновників, поліцейських було передбачено зібрати у Старобільську. Разом із тим, як вже згадувалося вище, 25000 військовополонених рядового та молодшого командного складу – українців і білорусів за походженням не поспішали звільняти, а передбачали використати для будівництва автошляху Новоград-Волинський-Корець-Львів, першу чергу якого планувалося завершити на кінець грудня 1939 р. [1, арк. 218-220]. Проте досвід ГУТАБу штовхав керівництво НКВС на більш широке використання робочих рук в'язнів, а тому невдовзі прийняли рішення про початок будівництва другої черги цієї стратегічної автомагістралі, що мала пролягти від Проскурова через Тернопіль, Львів, Яворів до державного кордону. Військовополонені, що працювали на її будівництві утримувалися у Львівському таборі аж до початку німецької агресії проти СРСР.

Робочі руки інтернованих поляків використовувалися також на підприємствах вугільної та металургійної промисловості в Українській РСР. Відомо, що станом на 19 жовтня 1939 р. на підприємствах наркомату чорної металургії працювало 5267 польських бранців [14, с. 41]. 26 лютого 1940 р. з'явився наказ Наркома внутрішніх справ СРСР «Про заходи щодо упорядкування праці військовополонених на

підприємствах Наркомчермету СРСР». У документі йшлося про проведення чергової фільтрації бранців за регіонально-етнічною ознакою (українців і білорусів), уродженців західних регіонів України та Білорусі, і концентрацію їх для використання на підприємствах гірничої та металургійної промисловості. В Україні це були гірничі трести «Дзержинськруд», «Жовтеньруд», Криворізький залізрудний басейн, Нікопольський марганцевий басейн, металургійний комбінат «Запоріжсталь» тощо. Наказ вимагав організувати на цих підприємствах окремі виробничі табори для військовополонених (невдовзі з'являються Запорізький, Криворізький, Оленівський і Каракубський стаціонарні виробничі табори). Встановлювалася заробітна плата та норми харчового постачання працюючих в'язнів, причому вони залежали виключно від виконання останніми виробничих норм та продуктивності їх праці [9, с. 533-534]. Всього на підприємствах Наркомату чорної металургії СРСР на території України у 1940-1941 рр. працювало близько 10000 польських бранців [9, с. 154].

Експлуатація праці польських військовополонених на території Української РСР тривала до початку війни з Німеччиною. Так ще у червні 1941 р. понад 14000 в'язнів Львівського табору військовополонених працювали на будівництві автошляху Рівне-Львів [13, с. 52-53]. Загалом протягом 1941 р., НКВС СРСР планував побудувати руками інтернованих на території Львівської та Дрогобицької областей 11 військових літовищ. Проте ні достатньої кількості робочих рук, а як виявилось згодом, і часу для реалізації цього масштабного і амбітного проекту не залишилося. Не допомогло навіть зняття 10000 військовополонених із будівництва згадуваної вище автомагістралі Проскурів-Львів-Яворів-державний кордон. До початку вторгнення нацистської Німеччини вдалося розпочати лише підготовчі роботи на п'яти об'єктах [19, с. 339].

Якою ж була подальша доля польських військовополонених, зібраних на початку 1940 р. у Старобільському таборі? Відповісти на це питання можна лише частково, адже залучені до наукового обігу архівні документи не дають повної картини того, що відбулося протягом весни 1940 – літа 1941 рр. з інтернованими до СРСР поляками в таборах на території України. Із довідок УПВІ НКВС СРСР довідуємось, що у кінці лютого 1940 р. частину хворих, літніх людей та інвалідів із числа військовополонених-поляків Старобільського табору було звільнено. Відпустили також офіцерів запасу колишньої польської армії (українців і білорусів за походженням) попередньо перевіrivши їх «на благонадійність». Що стосується офіцерів – етнічних поляків із 2-го відділу Головного штабу польської армії, «Корпусу охорони

прикордонної», заарештованих й утримуваних у таборі суддів, прокурорів, помічників, активістів польських національних партій, поліцейських, то ці категорії інтернованих підлягали суду «Особливої наради НКВС» [17, с. 41].

У доповідній комісара УПВІ НКВС СРСР С. Нехорошева заступникові Наркома внутрішніх справ В. Меркулову, датованій 22 квітня 1940 р., повідомляється про те, що лише з 5 по 22 квітня 1940 р. із Старобільського табору були вивезені 1717 полонених польських офіцерів і генералів [13, с. 54]. Куди – з документу невідомо? Луганський дослідник В. Снегірьов стверджує, що згадані військовополонені були доправлені до Харкова, де й розстріляні НКВС. Трупів жертв ховали в котловані поблизу с. П'ятихатки у передмісті першої радянської столиці України [11]. За даними, що їх наводить у своїй книзі «Харьковская Катынь» С.М. Заворотнов, у квітні-травні 1940 р. в лісопарковій зоні Харкова (квартал № 6) було розстріляно 4302 польських військовополонених, вивезених із Старобільського табору. Їхні останки виявлені в результаті пошукових робіт 1991-1996 рр. на території нинішнього Комсомольського парку міста [12, с. 134-136].

Виявлені в колишньому Особливому архіві Головного архівного управління при РМ СРСР та опубліковані ще у 1990 р. офіційні документи НКВС СРСР свідчать, що на кінець липня 1940 р. у Старобільському таборі, а також у Путивлі, не залишилося жодного бранця [13, с. 53]. У жовтні 1940 р. всі облікові справи, справи-формуляри, картотека, довідки на військовополонених, алфавітні книги обліку, запитальні листи, табірні накази, книги реєстрації, фотографії та інші документи, на більше ніж 4000 польських військовополонених Старобільського табору, за наказом керівництва НКВС СРСР було знищено [13, с. 53].

По закінченні війни з Фінляндією та в умовах відсутності скільки-небудь значних контингентів військовополонених відпала потреба в окремих приймальних пунктах і таборах, а тому наказом № 00421 від 7 квітня 1940 р. Путивльський табір для військовополонених було ліквідовано [4, арк. 116]. Проте невдовзі виявилось, що ліквідовані табори стануть у нагоді для розміщення інтернованих на території Литви поляків, а тому наказом № 00831 від 13 липня 1940 р., НКВС СРСР відновив табори в Козельщині та Путивлі [5, арк. 11]. 29 листопада 1940 р. Москва прийняла рішення про розміщення інтернованих у Литві поляків у Козельщинському таборі для військовополонених [5, арк. 120], а в Старобільську ув'язнили етнічних латишів [11].

Частина військовополонених у 1940-1941 рр. продовжувала залишатися у виробничих таборах. Крім згадуваних уже таборів

підприємств вугільної і металургійної промисловості, а також Львівського, 14599 військовополонених утримувалися у Рівненському таборі працюючи на будівництві автошляху Рівне-Львів [13, с. 53].

Таблиця 2. Стаціонарні табори для військовополонених та інтернованих на території Української РСР у 1939-1941 рр. [1, арк. 218-220; 2, арк. 124-127; 3, арк. 30-35, 42-43; 4, арк. 80-82; 13, с. 52-53]

№ пп	Місце дислокації	Лімітна чисельність контингенту	Організовано	Ліквідовано
1	2	3	4	5
1.	м. Путивль, Сумської обл.	10000 (4000)	19.09.1939	1940
2.	сел. Козельщина, Полтавської обл.	10000	19.09.1939	1941
3.	м. Старобільськ, Ворошиловградської обл.	8000	19.09.1939	1941
4.	м. Рівне	25000	25.09.1939	1940
5.	м. Кривий Ріг, Дніпропетровської обл.	7000	26.02.1940	1941
6.	м. Запоріжжя	2000	26.02.1940	1941
7.	сел. Оленівка, Сталінської обл.	2000	26.02.1940	1941
7.1.	Табірна діляниця – сел. Ново-Троїцьке, Сталінської обл.	-	26.02.1940	1941
8.	сел. Каракуб, Сталінської обл.	2000	26.02.1940	1941
9.	м. Львів	15000	12.1939	24.06.1941

У 1941 р. польські бранці продовжували використовуватись на будівництві цієї дороги, але тепер вони утримувалися у Львівському таборі. З початком війни з Німеччиною НКВС СРСР було прийнято рішення про їх евакуацію у тил. 24 червня 1941 р. 14135 військовополонених із Львівського табору було етаповано до Старобільська, а звідти згодом їх передали на формування польських військових частин у радянському тилу. Під час евакуації частина полонених загинула. За даними НКВС ці втрати склали 1834 особи [13, с. 52].

Таким чином, у вересні 1939-го – лютому 1940 р. за вказівкою вишого радянського керівництва Управління у справах військовополонених НКВС СРСР організувало на території Української РСР 9 стаціонарних приймально-пересильних і виробничих таборів для військовополонених. У них розмістили десятки тисяч інтернованих або заарештованих в ході військової операції на території західних регіонів України польських військовиків, прикордонників, державних чиновників, поліцейських, працівників розвідувальних органів, жандармерії, суду і прокуратури, а також цивільних осіб, значна частина

яких розглядалася сталінським режимом як «ворожий антирадянський елемент» і була знищена навесні 1940 р. Інша частина бранців (переважно колишні рядові військовики польської армії) практично до червня 1941 р. продовжували використовуватися як робоча сила для виконання низки військово-стратегічних та економічних проєктів (будівництво важливих шляхів, військових об'єктів, металургійна, гірничодобувна промисловість тощо).

Джерела та література

1. Накази НКВС СРСР за 1939 рік з № 00935 по № 001299 (13 серпня 1939 р. – 27 жовтня 1939 р.) // Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ГДА МВС України). – Ф. 45. – Накази, розпорядження НКВС, МОГП, МВС СРСР. – Оп. 1. – Спр. 50. – 259 арк.

2. Накази НКВС СРСР за 1939 рік з № 001301 по № 001569 (27 жовтня 1939 р. – 31 грудня 1939 р.) // ГДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 51. – 268 арк.

3. Накази НКВС СРСР за 1939 рік з № 0295 по № 0443 (13 вересня 1939 р. – 31 грудня 1939 р.) // ГДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 54. – 196 арк.

4. Накази НКВС СРСР за 1940 рік з № 0014 по № 00787 (4 січня 1940 р. – 1 липня 1940 р.) // ГДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 73. – 184 арк.

5. Накази НКВС СРСР за 1940 рік з № 00817 по № 001618, № 001359 за 1939 р. (9 липня 1940 р. – 30 грудня 1940 р.) // ГДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 75. – 193 арк.

6. Директива наркома внутрішніх дел СССР Л. Берія относительно организации новых пунктов приема военнопленных (20 сентября 1939 г.) // Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 16. – Фонд документів секретного та несекретного діловодства КДБ СРСР. – Оп. 32. – 1951 р. – Спр. 33. – Арк. 25-27.

7. Телефонограма наркома внутрішніх справ СРСР Берії на адресу заступника наркома внутрішніх справ СРСР Меркулова та наркома внутрішніх справ УРСР Серова «Про табори військовополонених колишньої Польської армії» (3 жовтня 1939 р.) // ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 33. – Арк. 97-99.

8. Директива Наркома внутрішніх справ СРСР Берії начальнику будівництва дороги Новоград-Волинський-Львів та заступнику Наркома внутрішніх справ УРСР Горлинському про укомплектування табору військовополонених для будівництва дороги Новоград-Волинський-Львів (4 жовтня 1939 р.) // ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 42. – Арк.

57-58.

9. Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы / Сост. М.М.Загоруйко, С.Г.Сидоров, Т.В. Царевская / Под. ред. проф. М.М. Загоруйко. – М.: Логос, 2000. – 1120 с.

10. Русский архив: Великая Отечественная война. Иностранцы военнопленные второй мировой войны в СССР. Т. 24 (13) / Под общ. ред. В.А. Золотарева. – М.: ТЕРРА, 1996. – 560 с.: ил.

11. Бублик М. Бранці Старобільського монастиря / М. Бублик // Україна молода. – 2003. – 16 вересня.

12. Заворотнов С.М. Харьковская Катынь / С.М. Заворотнов. – Харьков: Консум, 2004. – 140 с.

13. Зоря Ю.Н. Нюрнбергский бумеранг / Ю.Н. Зоря // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 6. – С. 47-57.

14. Осипов С.Н. Осень 1939 года: к вопросу о польских военнопленных / С.Н. Осипов // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 3. – С. 38-42.

15. Потильчак О.В. Польські вояки в радянських таборах для військовополонених (До підсумків історичного вивчення «Катинської справи») / О.В. Потильчак // Визвольний шлях. – 2002. – Кн. 7. – С. 68-77.

16. Потильчак О.В. Польські військовослужбовці в радянських таборах для військовополонених (1939-1940 рр.) / О.В.Потильчак // Історія в школі. – 2002. – № 7. – С. 9-13.

17. Потильчак О.В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939-1954): Монографія / О.В. Потильчак. – К.: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2004. – 482 с.

18. Снегирёв В.В. Это было в Старобельске. Эхо Катынской трагедии: Свидетели и документы рассказывают В.В. Снегирёв // На сайте: Журнал «Самиздат» [Электронный ресурс]; Режим доступа: http://samlib.ru/s/snegirew_w_w/snegirev001.shtml

19. Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.): Монография / А.С. Чайковский. – К.: Парламентское издательство, 2002. – 503 с.

Анотації

Олександр Потильчак. Табори для інтернованих поляків в Українській РСР у 1939-1941 рр.

Досліджуються долі інтернованих до радянських таборів упродовж вересня 1939 – початку червня 1941 рр. польських військовослужбовців, державних чиновників II Речі Посполитої, представників інтелігенції. Головна увага приділена таборах, котрі були розташовані на території Української РСР, та зокрема на Житомирщині.

Adnotacje

Aleksander Potylczak. **Obozy dla internowanych Polaków w Ukraińskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej (USRR) w latach 1939-1941.**

Prezentowano losy internowanych w radzieckich obozach w okresie od września 1939 do czerwca 1941 r., polskich wojskowych, urzędników państwowych II Rzeczypospolitej i przedstawicieli inteligencji. Szczególną uwagę poświęcono obozom, które znajdowały się na terenie Ukraińskiej SRR, a zwłaszcza na Żytomierszczyźnie.

Дмитро Ніколайчук
(м Київ)

ДЕПОРТАЦІЯ ДО НІМЕЧЧИНИ РОБОЧОЇ СИЛИ З РІВНЕНЩИНИ (1942-1943 РР.)

З давніх-давен Волинь виявляла свій щирий український характер, а в пору найважчого лихоліття завжди ставала для наших предків затишною хатою, щоб потім з неї знову творити соборне відродження. Щедрі багаті волинські землі особливо привертали увагу Третього рейху. Більшість місцевих істориків-краєзнавців вважають, що для цього було декілька причин.

Детальний фактологічний опис саме регіональної специфіки вивезення робочої сили до Німеччини, з Волині здійснено в дисертаціях С. Гальчака й Т. Лапан. Важливими є публікації Т.Пастешенко у розумінні загальних процесів, які протікають у вирі подій регіону. Краєзнавчі дослідження представлені у аналізі усних свідчень, що підкріплюються архівними даними.

Ми спробуємо розкрити основні особливості депортації до Німеччини робочої сили з Рівненщини через аналіз літератури, усної історії та архівних джерел. Показати причини, що спонукали залучати населення Рівненщини у депортаційних процесах. Проаналізувати способи та масштаби даного явища та реакцію на таку політику населення.

По-перше, територія Рівненщина перед Другою світовою війною це аграрний край. Промислове виробництво було вкрай слабе. Уряд Польщі проводив політику перетворення на аграрно-сировинний придаток своєї держави. Тому селяни становили понад 80 відсотків населення Рівненщини. З підприємств працювали лише каменоломні кар'єри, миловарні, цегельні, смоляні, маслоробні, млини та ін. по переробці продуктів, де робітники складали всього один відсоток від загальної кількості населення [1, с. 32-33]. В результаті проведення владою парцеляції та комасації землі, більша її частина стала належати польським осадникам, а також чехам і німцям.

По-друге, на Волині майже сто років вже існувала і діяла німецька община – понад 200 тис. чоловік. Близько 140 колоній у різних районах цього краю привертали увагу як односельчан, так і новоприбулих німців, добротними садибами, підсобними господарствами, високими і стабільними врожайми, нарешті, досить толерантною і поміркованою поведінкою волинських фольксдойч (Volksdeutsche) [2, с. 4].

По-третє, в силу історичних причин, національна свідомість українців Волині, значно поступалась сусідній Галичині. Української

інтелігенції в краї було обмаль, більшість шкіл були польськими або двомовними. Діяльність національно-патріотичних організацій, зокрема «Просвіти», відчували постійні утиски і не розвивались. З цього нацисти робили висновок, що духовний опір окупантові буде незначний.

Після утворення рейхскомісаріату «Україна» Рівненщина входить до його складу, а м. Рівне стало осідком Еріха Коха. Прихід окупантів на терени краю супроводжувався кривавим терором та масовими репресіями. За короткий час Рівненщина вкрилася цілою низкою місць насильного утримання громадян: таборів, в'язниць та єврейських гетто, останніх серед них було найбільше [3, с. 195].

Перші заклики до виїзду на роботи в Німеччину прозвучали вже влітку 1941р. у пресі, через спеціальні відозви-плакати, шляхом усного запрошення, де на всі лади розмальовували «райське життя» іноземних робітників у Третньому Рейсі. Нацистські листівки-звернення були доведені буквально до кожного села Рівненщини [4, арк. 4].

Одна з таких агіток того часу писала: «Українці! Німеччина дає вам нагоду отримати корисну і добре оплачену роботу. В січні 1942 р. до Рейху вирушатиме перший поїзд з українцями. Запрошуємо тих, хто має фах, а також тих, хто його не має, їхати до Німеччини. Зголошуйтесь до бірж праці у Рівному, Костополі, Дубні, щоденно від 8 до 15 год. Ми чекаємо, що ви негайно зголоситесь». Газета «Костопільські вісті» згодом подала ще більш патетичний заклик: «Ті, хто поїдуть до Німеччини, отримуватимуть: вистачаюче харчування з додатковим приділом для тяжко працюючих, безплатне і хороше мешкання, гарний заробіток, частину якого ви зможете зложити на conto ощадності. За ці гроші після війни ви зможете купити на батьківщині землю і побудувати дім. За час вашого перебування в Німеччині ваші сім'ї отримуватимуть по 130 крб. щомісячно. Ви будете мати змогу побачити, яка гарна Німеччина під час прогулянок в околиці» [5].

Для виконання розпорядження про вивіз робочої сили з нашого краю у м.Рівне та інших містечках було створено біржі праці, куди мали звертатися охочі поїхати на роботу. Припускаючи можливість відсутності бажаючих, загарбники зобов'язали місцеву владу зареєструвати проживаюче працездатне населення з проведенням обліку віку та спеціальності. Так після опису вісімнадцятирічних у Корецькій управі, що підлягають реєстрації та обов'язковій праці, було не внесено в списки жіночого – 93, чоловічого – 55 населення [6, арк. 5]. В результаті до Німеччини на примусові роботи було вивезено близько 500 юнаків і дівчат з управи за 1942 рік [7, арк. 154].

Злиденне життя більшості українського населення краю та труднощі з працевлаштуванням вдома, на перших порах штовхнули

деяких молодих юнаків і дівчат згодитись на заробітки. Іноді, молодь змушена була втікати від настирних місцевих поліцаїв, які ставши на службу до окупантів, починали зводити особисті рахунки, шляхом доносів та наклепів. Житель м. Сарн, який одним із перших виїхав на роботу до Рейху, так пояснює мотиви свого вчинку: «В сім'ї нас було дев'ятеро. Мені йшов двадцятий рік. Неодружений. З дитинства батракував у німця-колоніста. За «перших визволителів» записався до колгоспу. Доглядав худобу. Став комсомольцем. Голова обіцяв, що я буду зав. фермою. Але так і не став, бо прийшли німці. Спочатку говорили, що колгоспи розпустять, землю і худобу роздадуть людям, але через пару місяців його перетворили в лігенштафт. Трохи попрацював там, але якось наш сільський поліцай Василь натякнув мені, що пам'ятає про мою комсомольську активність. А тут я прочитав я, що йде набір до Німеччини. Хоч батьки були проти, я тим не менше вирішив по-своєму. Поїду. Матиму професію, зароблю грошей, не буду батракувати» [8, с. 6].

Ми можемо прослідкувати характер та потреби Рейху до вивозу робітників на роботи. У першу чергу надії нацистських функціонерів покладалися на мільйонну армію радянських військовополонених. Насправді виявилось, що наприкінці осені 1941 р. у військових таборах залишилося небагато працездатних. Масштабну компанію вербування робочої сили на Сході німецькі установи розпочали на початку 1942 року коли план блискавичної війни був зірваний, а затяжні облоги і продовольче питання поставало гостро зимою 1942 р.

Сорок третій рік позначився для жителів України новою акцією, тепер вже мобілізації працездатних 1923 - 1925 років народження. Про добровільність навіть у пропагандистських оголошеннях не було й мови. Тепер це був обов'язок. Змінюється соціальний склад вивезеної робочої сили: збільшується кількість жінок, дітей та людей похилого віку [9, с. 172].

Своїми діями і заборонами націонал-соціалісти довели, що вони ніколи не погодяться надати Україні суверенності і державності. Зважаючи на вказане, не дивно, що серед населення Рівненщини посилились ухильницькі настрої. На початку 1942 р. окупаційній владі все важче стало відправляти з краю ешелони з людьми до Німеччини [10, с. 22].

Проте тотальна мобілізація для продовження війни, змушувала фашистів різко збільшити приплив робітників зі Сходу. Для якнайшвидшого вирішення даного питання 21 березня 1942 р. було створено «Імперське бюро з використання робочої сили» – спеціальну установу, яка мала прискорити наповнення німецького трудового ринку

східною робочою силою. На чолі бюро призначили Ф.Заукеля, головним кредом якого було: « Примусове залучення до трудової повинності в рейху є залізним законом » [11, с. 213].

Отже, з весни 1942 року вивіз людей на роботу до Німеччини став примусовим. Ширма добровільності була відкинута. Нова влада встановила чіткі норми щоденного вивозу людей з окупованих територій. Для рейхскомісаріату «Україна», куди входила Рівненщина, ці норми були наступними: до 1 квітня 1942 р. – 1000 чоловік щоденно, а з 1 квітня ця кількість мала бути збільшена у два рази [12, с. 6].

Для забезпечення трудових донорів окупаційна адміністрація Рівненщини привела в рух гігантський репресивний апарат: гебітскомісаріати, окружні, міські та районні управи, жандармерію, охоронні війська, підрозділи СС. У кожне місто, містечко, село, навіть хутір було доведено план відправки людей до Рейху. На великих залізничних станціях Здолбунів і Сарни були створені спеціальні пересильні табори, а в Острозі, Дубні, Костополі, Дубровиці та інших містечках краю – збірні пункти. Ешелони з «живим товаром» відправлялися щотижня, а іноді й частіше. Про вербування вже ніхто не говорив. Методи фашистських окупантів були наступні: прямий примус; тотальні облави і пастки у місцях масового зібрання людей; система «заручництва»; спалювання і вигнання цілих сіл; примусова евакуація (в зв'язку з наближенням лінії фронту).

Населення Рівненщини масово саботувало відправку до Німеччини. Люди навмисне себе калічили, самозаражалися різними інфекційними хворобами. Але найбільш ефективною формою в краї була втеча у ліси. Саме наявність сприятливого природного фактору дала можливість врятуватись від каторжних робіт великій кількості людей. З літа 1942 року все працездатне населення, особливо молодь, майже не ночувало у домівках, бо кожної ночі можна було чекати облави. Вдень за селом чергувала «сторожа». Досить було з'явитись на обрії військового автомобілю чи мотоциклу, як за сигналом сторожових всі тікали до лісу.

З другої половини 1942 року ліс став не тільки тимчасовим прихистком, а й основною базою перебування сотень, а згодом тисяч молодих волинян і поліщуків. Уникаючи німецької неволі, вони поповнювали спочатку загони «Поліської Січі» та більшовицькі партизанські загони, що на той час опанували північно-східні терени краю, а згодом перші боївки УПА.

Сорок третій рік для Рівненщини став особливо важким. У щоденнику священника Максима Федорчука, якого він вів від самого початку фашистської окупації, зроблено наступний запис: «Нічого доброго для українського народу 1943 рік не обіцяє. Через радіо німці

передають, що на цей рік треба буде відправити до Рейху 500000 українських робітників. Німці так загосподарювалися на наших землях, що збоку видається, ніби українців тут зовсім немає... Нарешті, німці додумалися до того, що вивозять з лісів цілі українські села!» [13, с. 132-133].

17 травня 1943 року мав відбутися черговий вивіз людей до Німеччини. Акція готувалася ґрунтовно. Виїзду на примусові роботи підлягали юнаки та дівчата 1922–1926 року народження. По селах було розіслано тисячі агітаційних і водночас лякаючих листівок. Через сільських старост виклики на роботу отримали 2500 осіб. Всі вони були попереджені, що у випадку неявки на збірний пункт, покарання понесуть їхні рідні та близькі. І тим не менше на комісію прибуло аж ... 210 чол. За допомогою місцевих медиків ще 80 з них були визнані непридатними до праці. Ешелон не вирушив. Акція була зірвана [14, с. 10].

Велику допомогу населенню, яке не бажало їхати на роботи надавали воїни УПА. Де боївки УПА отримували інформацію про те, що окупанти готують облаву, вони або приймали втікачів до себе або давали збройну відсіч карателям [15, с. 926].

В кінці війни німці хотіли насильно депортувати населення краю під приводом евакуації від більшовиків. Проте, завдяки інформуванню населення вояками УПА та партизанами, місцеві жителі в більшості переховались у лісах до приходу військ Червоної Армії. Майже три роки з Рівненщини йшли ешелони з «живим ясиром» до Німеччини. Примусово на каторжні роботи було вигнано близько 22 272 громадяни області [16, с. 552].

Автор вважає, що Рівненщина входила в загальноприйняту лінію Третього Рейху, щодо депортаційної і протікала у його руслі. Але разом з цим ми можемо виділити певні регіональні особливості. Так, краю притаманна масовість депортацій, які припадають на весну-осінь 1942 року; акції відправлення молодого населення до Німеччини не виконувалися через саботажі, втечі, ігнорування населенням викликів прибути на пункти збору. А методами вербування на роботи до Рейху стають: прямий примус; тотальні облави і пастки у місцях масового зібрання людей; система «заручництва»; спалювання і вигнання цілих сіл; примусова евакуація (в зв'язку з наближенням лінії фронту).

Джерела та літератури:

1. Історія міст і сіл Української РСР. Рівненська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. – 657 с.
2. Остербайтери / Серія книг «Реабілітовані історією» / – Рівне, Азалия, 1996. – 154 с.
3. Тхор В. І., Сніцаревич В. М., Процюк В. К. Історія нашого краю.

Навчальний посібник для 7 – 11 кл. – Рівне, Волинські обереги, 2001. – 152 с.

4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.2077 – Оп. – 1. – Спр.4.

5. Фонди Рівненському краєзнавчого музею

6. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф.48. – Оп.1. – Спр.49.

7. Держархів Рівненської області, ф.р-534, оп.1, спр.3.

8. Остербайтери / Серія книг « Реабілітовані історією» / – Рівне, Азалія, 1996. – 154 с.

9. Пастушенко Т. Українські примусові робітники нацистської Німеччини: депортація, примусова праця, репатріація / Джерела пам'яті: історико-краєзнавчий альманах. Остарбайтери: жива правда – живий біль – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 457 с.

10. Ровенщина в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941 – 1945.: Документы и материалы. – Львов, «Каменяр», 1983. – 293 с.

11. Безсмерття. Книга пам'яті України. 1941 – 1945: Наук.-публ. видання / Гол. редколегії І. О. Герасимов. – К., 2000. – 944 с.

12. Остербайтери / Серія книг « Реабілітовані історією» / - Рівне, Азалія, 1996. – 154 с.

13. Сергійчук Володимир. Український здвиг: Волинь. 1939 – 1955. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.

14. Остербайтери / Серія книг « Реабілітовані історією» / – Рівне, Азалія, 1996. – 154 с.

15. Марунчак М. У боротьбі за українську державу. – Львів, «Меморіал», 1992. – 1303 с.

16. Безсмерття. Книга пам'яті України. 1941 – 1945: Наук.-публ. видання / Гол. редколегії І. О. Герасимов. – К., 2000. – 944 с.

Анотації

Дмитро Ніколайчук. Депортація до Німеччини робочої сили з Рівненщини (1942-1943 рр.)

У статті розкриваються особливості процесу депортації до Німеччини робочої сили із Рівненщини, показані причини, що спонукали залучення колишніх громадян II Речі Посполитої до депортаційних процесів, проаналізовані способи й масштаби цього явища та реакція на нього місцевого населення.

Adnotacje

Dymitr Nikolaiejczuk. Deportacje na roboty przymusowe do Niemiec z terenów Rówieńszczyzny (1942-1943).

Artykuł pokazuje specyfikę procesu deportacji ludności na

przymusowe roboty do Niemiec z terenów Rówieńszczyzny, ukazano przyczyny, które spowodowały zaangażowanie byłych obywateli II Rzeczypospolitej w proces deportacji, przeanalizowano sposoby i zakres tego zjawiska oraz reakcję na niego miejscowej ludności.

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

KOMMISSYA HADIACKA.

(друкується за виданням: Kommissya Hadiacka // Volumina Legum. – T. 4. – Petersburg: nakładem J. Ohryzki, 1860. – S. 297 – 307.

W Imię Pańskie Amen.

Ku wieczney pamięci teraz y na potym będącym zawždy.

I. Kommissya między Stanami Korony Polskiej, y W. X. Lit. z iedney, a Wielmożnym Hetmanem y woyskiem Zaporowskim, z drugiey strony; przez Wielmożnych, Stanisława Kazimierza Bieniewskiego Wołyńskiego. Kazimierza Ludwika Iewłaszewskiego Smoleńskiego, Kasztellanow, z Seymu od Nayiaśnieyszego Iana Kazimierza z Bożey łaski Króla Polskiego, y Szwedzkiego, Wielkiego Xiążęcia Litewskiego, Ruskiego, Pruskiego, Mazowieckiego, Zmudzkiego, Inflantskiego, Smoleńskiego, a Gotskiego, Wandalskiego dziedzicznego Króla, y wszystkich Stanów Koronnych, y W. X. Lit. naznaczonych Kommissarzow, z Wielmożnym Ianem Wychowskim Hetmanem, y wszystkim Woyskiem Zaporoskim w obozie pod Hadiaczem, dnia 16 Septembris roku Pańskiego 1658 day Boże szczęśliwie, y wiecznie trwale skończona. Na którym mieyscu Wielmożny Hetman Zaporoski, z woyskiem swym Nas Kommissarzow, iako należy przystoynie y wdzięcznie przyiąwszy, y moc zupełną Kommissarską, Nam od iego Krolewskiej Mci Pana naszego Miłościwego, y Stanów Koronnych, y W. X. Lit. powagą Seymową daną uważywszy deklarował się ze wszystkim woyskiem. Iż iako nie po dobrej woli, ale z musu woysko Zaporoskie przyciśnione różnemi oprsessyami do obrony swojey przystąpiło. Tak gdy lego Królewska Mć. P. N. Miłciwy Oycowskim sercem przepominając wszystkiego, co się w zamieszaniu stało, wzywa do iedności, nie pogardzając łaską iego Krolewsk: Mści. Pańską, dobrotliwego Pana klemencyą pokornie przyjmując do tey kommissyi przystępuią, potym do spolney namowy postanowienia zgody, szczyrości, y zobopolney miłości, biorąc na świadectwo strasznych Zastępów Boga, to, co się stanowi, szczerze, prawdziwie, y wiecznie ma byćdź trzymano. Pokoy wieczny, y nigdy nie rozerwany, zastanowiliśmy tym sposobem.

Religia Grecka starożytna, ta y taka z iaką starożytna Ruś do Korony Polskiej przystąpiła, aby przy swoich praerogatywach, y wolnym używaniu nabożeństwa zostawała, póki ięzyk narodu Ruskiego zasięga, we wszystkich miastach y miasteczkach, wsiach, tak w Koronie Polskiej, iako y w W. X. Lit. także na Seymach, woyskach, Trybunałach, nietylko w cerkwiach, ale publicznie w processyach, w wizytowaniu chorych, *cum Sacra Synaxi*, chowaniu umarłych; y we wszystkim zgoła, tak iako nabożeństwa swego, *libere et publice* zażywa *ritus Romanus*.

Teyże religii Greckiey, daie się moc wolnego erygowania cerkwi zakonów, monastyrów nowych, iako y starych ponawiania, y naprawienia. Co się tknie cerkiew y dóbr, z dawna na cerkwie religii Greckiey, starożytney fundowanych, przy tych zostawać mają Grecy starożytni, prawosławni, które cerkwie, *post praestitum publicum iuramentum fidelitatis*, przez Pułkowników y inną starsząnę wojska Zaporoskiego *in spatio dimidij amii* podane będą przez Kommissarzow *ab utringue* naznaczonych. Tey zasie wiary, która iest przeciwko wierze Greckiey Prawosławney, y która dyssensyą między Rzymskim, y Staro-Greckim narodem mnoży, żaden z duchownego, y świeckiego, Senatorskiego, y szlacheckiego stanów, cerkwi, monastyrów, funduszow fundować, erygować, y pomnażać, tak w dobrach duchownych, iako Iego Krolew. Mci, y własnych dziedzicznych iakimkolwiek sposobem, nie ma, y *vigore* tey kommissyi nie będzie powinien, wiecznymi czasy. *Romanae* zasie *fidei*, w Woiewodztwach, Kiiowskim, Brasławskim, Czerniechowskim, *liberum exercitium conceditur*. Panowie zaś święcy, tak dziedziczni, iako y Urzędnicy Iego Krolew: Mci religii Rzymskiey żadney iurysdykcji mieć nie będą nad duchownymi świeckimi, y zakonnikami religii Greckiey, prócz należytego pasterza.

A że w spolney oyczyźnie spolne praerogatywy, y ozdoby wzajemnie należeć *utringue ritui* mają. Tedy Ociec Metropolita Kiiowski, teraz y na potym będący, ze czteroma Władkami, Łuckim, Lwowskim, Przemyślskim, Chelmskim, y piątym z W. X. Lit. Mścislawskim, według ich porządku własnego w Senacie zasiadać ma: z taką praerogatywą y *liberae vocis usu*, iako w Senacie zasiadaia Iasnie Wielebni Ich MM. duchowni *ritus Romani*. Mieysce iednak IMci Oycu Metropolicie po IMci X. Arcy-Biskupie Lwowskim, a Władkom po Biskupach Powiatów swych naznacza się.

W Woiewodztwie Kiiowskim dygnitarstwa Senatorskie, nie mają byćdż dawane tylko szlachcie *ritus Graeci, capacibus* tych Urzędów. W Woiewodztwach zaś Brasławskim, Czerniechowskim też praeminencye Senatorskie, alternatą konferowane byćdż mają: tak iż *post decessum* Senatora *ritus Graeci*, ma *succedere* Senator *ritus Romani*, we wszystkich iednak trzech tych Woiewodztwach, *natis, et bene possessionatis* urzędy konferowane byćdż mają, *salvo jure* terażniejszych possessorow.

Więc też aby miłość zobopolna krzewiła się, w miastach Koronnych y W. X. L. gdziekolwiek cerkwie *ritus Graeci* zasiągły, zarówno mieszczenie tak Rzymscy, iako y religii Greckiey, spolnych wolności, swobód, zażywać mają,, y żadnemu religia Grecka do Magistratu przeszkodą byćdż nie ma.

Akademiją w Kiiowie pozwala Iego Krolew: Mć y Stany Koronne erygować, która takiemi praerogatywami y wolnościami ma *gaudere*, iako Akademia Krakowska, tą iednak kondycją, aby w tey Akademii, żadnych sekt Aryańskiey, Ka-wińskiej, Luterskiey, Professorow, mistrzów y studentów nie

było. Więc aby między studentami y żakami, żadney okazyi do zwady nie było, wszystkie insze szkoły, które przedtym w Kiiowie były, gdzie indziej Iego Krolew: Mć przenieść rozkaże.

Drugą także Akademią pozwala Iego Krolew: Mć Pan nasz Młciwy, y Stany Koronne, y W. X. L. tam gdzie ie y mieysce sposobne upatrzą, która takich iako y Kiiowska zażywać będzie praw y wolności, lecz taką iaką y w Kiiowie ma być erygowana kondycją, aby w niej sekty Aryańskiej, Kalwińskiej y Luterskiej Professorow, Mistrzów, y studentów nie było. A gdziekolwiek ta Akademia stanie, już tam żadne insze szkoły wiecznemi czasy erygowane nie będą.

Gymnazyja, Kollegia, szkoły y drukarnie, ile ich potrzebować będą, bez trudności stawić będzie wolno, y *libere* nauki odprawować, y książki drukować wszelakie *in controversijs religionum, sine laesione tamen Majestatis Regiae et absque scomatibus* na Króla IMści.

A ponieważ Wielmoż: Hetman z woyskiem Zaporoskim od Rzeczyposp: oderwanym z miłości przeciwko Iego Krolew: Mci Panu swemu Młciwemu y własney oyczyźnie, wszelakich odstępuiąc postronnych protekcyi powraca: tedy I. K. Mć Pan nasz Mciwy, y wszystkie Stany Koronne, y W. X. Lit. to cokolwiek Pan Bog na obie strony dopuścił, Maiestatowi iego S. za grzechy spoinę ofiarowawszy, wieczną amnistyą, to iest, zapomnieniem wiecznym pokrywa, assekuruiąc wszelkiej kondycyi ludzie od naymniejszego do naywiększego, nikogo nie wyimuiąc, tak z pośrodku woyska Zaporoskiego, iako też stanu szlacheckiego urzędników, iako y prywatnych ludzi będących, tych zgolą wszystkich, ktorzykolwiek iakim sposobem, przy Wielm: Hetmanach tak zeszłym, iako y terażnieyezim zostawali, y zostaią, żadney zemsty, ani Maiestat Pański, ani Senat, ani wszystkie Rzeczyposp: naostatek ani żaden z prywatnych przeciwko nim, y każdemu z osobna od naywiększych do naymniejszych, nie będzie pretendował, y owszem wszystkie niesmaki y to wszystko cokolwiek, pod czas wojen działo się całe sercem Chrześcianańskim, pod świadectwem strasznego Boga zobopolnie, *bona fide* sobie podarowawszy, żadney ieden na drugiego, ani iawney, ani potajemney nie ma knować pomsty, y praktyki: nie dając się uwodzić, ani żadney absolucyi, ieśliby chcieli czynić dowcipy skrótnie uwalniając z przysięgi.

Nad to kaduki wszystkie, tak pod tymi którzy są *e corpore* woyska Zaporoskiego, iako pod szlachtą, która przy Wielm: Hetmanie y woysku Zaporoskim, y przy Szwedach wiązała się: od kogokolwiek uproszone, y od zaczęcia wojny dane, nic *penitus* nie excypuiąc ogółem wszystkie, y każdy z osobna *cassantur*, y *legę publica cassabuntur*: tak aby one niczyiemu, ani honorowi, ani własności dóbr nie szkodziły, które gdziebykolwiek znajdowały się *pro cussatis*, y z xiąg *eliminatis habentur*, y tych dóbr

własnym possessorom wolna *conceditur apprehensio*, ani iey kadukami bronić mają, *sub poena infamiae*. A iako rzecz sama tak y imię samey amnystyi powinno być *sanetum*: y iako *in pristinum statum res et personae* wszelkicy kondycyi ludzi *restituuntur*, y do teyże iedności, y zgody, miłości, prawa, pana, iako było przed wojną powracają. Tak *praecavetur* iż ktobykolwiek rwać to świątobliwe ziednoczenie ważył się, *publice* lubo *privatim*, w posiedzeniu komu *perduellionem exprobrare* śmiał, takowy iako *violator pactorum poeins* ma *subjacere*. W czym iesliby się iaka trafiała okazyja dla uchronienia potwarzy, pilna czyniona ma być inquizycya z obu rąk. Wszytka Rzeczyposp: narodu Polskiego, y W. X. L. y Ruskiego, y Prowincyi do nich należących *restituatur in integrum*, tak iako była przed wojną, to iest, aby te narody w granicach swoich, y swobodach zostawały nie naruszone, iako były przed wojną, y wedle praw opisanych, w radach, w sądach y wolney elekcyi Panów swoich Krolow Polskich, y Wielkich X. Lit: y Ruskich. A iesli *necessitate belli*, z postronnemi Pany na uymę granic, abo wolności tych narodów stanęło co, to *pro irrita et inani* być ma, a przy swobodach swoich narody wyżey pomienione stawać mają, *bona fide* iako iedno ciało, iedney y nierozdzielney Rzeczyposp: nie czyniąc między sobą różnice o wiary, ale iako kto *profitebatur et profitetur religionem Cliristianam, Romanam et Graecam*, wszytkieh, przy pokoju, wolności zostawują. Luboby iakie prawa abo dekreta, tak z oczywistej kontrowersyi, iako *in contumaciam* przewody prawne były ferowane przed wojną, y *tempore belli*. Woyska Zaporoskiego liczba trzydzieści tysięcy być ma, abo iako Wielmożny Hetman Zaporoski na rejestrze poda.

Zaciągowego zasię woyska dziesięć tysięcy, które także iako y Zaporoskie pod władzą tego Hetmana zostawać ma, y z podatków na Seymie uchwalonych, w Woiewodztwach, Ki-iowskim, Braclawskim, y Czerniechowskim y innych od Rzeczyposp: mają się na tegoż żołnierza obracać.

Konsistencya woysku Zaporoskiemu, w tych Woiewodztwach y dobrach naznacza się, w których przed wojną zostawali, któremu to woysku wszelakie wolności przywilejami Nayiaśnieyszych Krolow Polskich nadane konfirmuie: zachowując ich przy starodawnych wolnościach, y zwyczajach ich: y onym nie tylko nic nie ubliżając, ale owszem wszelaką one potwierdzając powagą. Nad to żaden dzierzawca dobr Iego K. Mści y Starosta, ani pan dziedziczny y dożywotny, ani ich Podstarościowie, Urzędnicy, y insi wszelacy słudzy żadnych podatków z futorów Kozackich, wsi, miasteczek, y domów wyciągać, żadnym pretextem nie będą, ale iako ludzie rycerscy, wolni od wszystkich, naywiększych y najmnieyszych ciężarów, także od cel, i myt, po wszytkiej Koronie y W. X. Lit: być mają. Także y od Sądów wszelakich, Starostów, dzierzawców, panów, y ich

namiestników mają zostawać wolni, ale tylko pod samego Hetmana woysk Ruskich zostawać iurysdykcyą. Przytym wszelakie napoje, łowy, polowe y rzeczne, y insze Kozaków pożytki, według starych zwyczajów, przy Kozakach wolne zostawać mają.

Zosobna zaś dla dalszego do usług Iego K. M. przychęcenia, którychkolwiek Wielm: Hetman woysk Ruskich, presentować będzie Iego K. M. godnych kleynotu szlacheckiego, tych wszystkich bez trudności potka nobilitacya, z nadaniem wszelakich wolności szlacheckich, tak iednak miarkując, żeby z każdego pułku sto byź mogło nobilitowanych.

Woysk żadnych Polskich Litewskich, abo cudzoziemskich nikt prowadzić nie ma, w Woiewodztwo Kiiowskie, Braclawskie, Czerniechowskie, woyska iednak pieniężne, pod władzą Hetmana woysk Ruskich będące z dóbr Królewskich y duchownych wpomienionych Woiewodztwach, za ordynansem tegoż Hetmana Ruskiego chleb wybierać będą. A gdyby woyna iako byź miała, od granic Ruskich y potrzeba posilków Koronnych przystąpiła, w ten czas te posilki mają byź pod regimentem Hetmana woysk Ruskich.

Dla tym lepszego tych pakt utwierdzenia, y pewności Hetman woysk Ruskich *ad extrema vitae suae tempora* Hetmanem Ruskim y pierwszym w Woiewodztwach Kiiowskim, Braclawskim Czerniechowskim Senatorem *pro hac vice*, a *post fata* iego ma byź wolne obieranie Hetmana, to iest czterech elektów obiorą *status* Woiewodztw Kiiowskiego, Czerniechowskiego, z których iednemu Krol Iego Mść konferować będzie, nie oddalając od tego Urzędu rodzoną Wielmożnego Hetmana Ruskiego bracią.

Mennica dla bicia wszelakich pieniędzy, w Kiiowie abo gdzie *commodius* będzie się zdało, otworzona byź ma wedle iedney ligi, y z osobą Królewską.

Spólna rada, y spolne siły byź mają tych narodów przeciw każdemu nieprzyjacielowi.

Starać się mają te trzy narody spoinę, wszelkiemi sposobami, aby wolna była nawigacja na Czarne morze Rzpltey.

Jeżeli Car Iego Mść Moskiewski Prowincyi Rzpltey przywrócić nie zechce, y na Rzpltą następować będzie, tedy wszystkie siły tak Koronne iako Wiel. X. Lit. iako y woyska Ruskie Zaporoskie pod regimentem Hetmana swego łączyć się, y wojować będą.

Dobra leżące y ruchome, Krolewsczyny, także y summy pieniężne, obywatelów Ruskiey Ziemie, którzy się lubo przy woysku Zaporoskim wiązali, y teraz do oyczyzny powracają konfiskowane, przywrócone byź mają, y zasługi ich w woysku Koronnym y W. X. Lit. rowno z zasługami woysk Koronnych y W. X. Lit. kompensowane, y zapłacone.

A iuż od tego czasu Hetman z woyskiem Zaporoskim teraz y na potym

będący, odstąpiwszy wszelakich protekcyi, więcey się do nich wiązać nie ma, y owszem w wierności y poddaństwie posłuszeństwie, Nayaśnieyszego Maiestatu Królestwa Polskiego, y Następców iego, także wszystkiew Rzpltey ma y mają, będzie y będą, wiecznymi czasy, nie deroguiąc iednak nic, braterstwu z Hanem Iego M. Krymskim zawartemu.

Legacyi żadnych od postronnych przyimowao nie ma, y ieśliby się iakie trafiły, one do Iego Kroi: Mści odsyłać będzie, także ani woysk postronnych wprowadzać, ani żadnego z postronnemi porozumienia mieć nie będzie, na szkodę Rzpltey, chyba z dokładem Iego Krol: Mci.

Privatis wszystkim z oboiey strony tak duchownym *ritus Romani* w Woiewodztwach Kiiowskim, Brasławskim, Czerniechowskim, Podolskim, także w W. X. Lit. y na Białey Rusi, w Siewierszczyźnie do Biskupstw, Probostw, Kanonyi, Plebany y dóbr do nich należących, także zakonnikom wszystkim do kościołów klasztorów dóbr, fundacyi, tudzież świeckim z oboiey strony do dóbr dziedzicznych, Starostw, dzierżaw, y własności swoich dożywotnych zastawnych, y inszemi kontraktami należących, w tych że Woiewodztwach pomimionych y W. X. Lit. na Białey Rusi y w Siewierzu zostaiących, bezpieczny powrót y reindukcyja otwiera się. Czas iednak powrotu y reindukcyi Iego Krol. Mśc zniószy się z Wielm: Hetmanem Zaporoskim naznaczyć ma, sposób zasię reindukcyi ten ma być zachowany, aby żaden do swoiey własności nie powracał, iedno za uniwersalami Iego K. Mści y Wielm: Hetmana woysk Zaporoskich, w czym ma być wzajemna z obu stron konferencya, a dla rozsądzienia różnych spraw tak kryminalnych iako y potocznych mają mieć w tych trzech Woiewodztwach swoy osobliwy Trybunał według takiego porządku, iaki sami sobie uformuią, prócz tego Owrućkie y Żytomierskie zosobna Starostwa Sądowe być mają. A dla lepszey pewności, ponieważ Hetman z woyskiem Zaporoskim y Woiewodztwa oderwane wszystkie iusze postronnych narodów protekcyę odrzuca, a dobrowolnie iako wolni do wolnych, równi do równych, y zacni do zacnych powra-caią. Przeto dla pewniejszego dotrzymania tego terażnieyszego postanowienia, pozwala temuż narodowi Ruskemu Iego K. Mśc y Rzplta wolnych Pieczętarzow, Marszałków y Podskarbach *cum dignitate Senatoria* y inne urzędy narodu Ruskiego, którzy według rot y Urzędników Koronnych przysięgę wykonać mają, przydawszy ten punkt, iż przeciwnego terażnieyszemu postanowieniu przez konstytucye abo dekreta Seymowe y zadworne reskrypta, uniwersały, przywileia nic się przeto nie działo. Do których Pieczętarzow, Urzędu, y Kancellaryi, należeć będą, wszystkie tylko duchowne gracye, Metropolie, Episkopie, Humenie y *beneficia*, do których podawania należy Iego K. Mśc Pan nasz Mciwy w Woiewodztwach, Ruskim, Kiiowskim, Wołyńskim, Podolskim, Braclawskim, Czerniechowskim, także wszystkie gracye nie tylko duchowne ale y świeckie

w Woiewodztwach Kiiowskim, Braclawskim Czerniechowskiem tylko, także y sądy z miast Królewskich pomienionych tylko trzech Woiewodztw y dekreta wszelakie tak zadworne y [Seymowe. A cokolwiekby *in contrarium* tego postanowienia wyszło z Kancellaryi Koronney, abo W. X. Lit. to *pro irritato* bydź ma, y *impetrator* takowego przywileju, nie tylko przywilej tracić, ale y *poenae* dziesięciu tysięcy kop Litewskich, podlegać ma: o co *forum* przed Królem Iego Mcią *ex speciali registro*.

Aby *occasione litium* względem poddanych o swawolą inkulpowanych do nowey nie przychodziło konfuzyi, wszystkie processy o stawienie poddanych *ratione* naiazdow, zaboioiw, szkod pod czas wewnętrznych zapalów poczynionych Ziemskie, Grodzkie, Trybunalskie, by y dekreta Trybunalskie *ex personalis* w tych sprawach zaszły, osobliwie w Woiewodztwach Kiiowskim, Wołyńskim, Braclawskim, Czerniechowskim *cassantur*.

Z Carem Iego Mcią Moskiewskim ieśliby do zawarcia pakt Iego K. M. y Stanom Koronnym y W. X. Lit. przyszło, ma *indemnitas* reputacyi y terazniejszego postanowienia Wielmoż: Hetmanowi y woysku Zaporoskiemu *praecaveri*.

Którą to kommissyą tak Ich Mść PP. Kommissarze iako Wielmożny Hetman Xięst: Ruskiego *de facto* przysięgą potwierdzili, tak iako roty hiramentu ręką Ich Mciow *extant* podpisane. Nad to też kommissyą przysięgą cielesną z Senatu przez Iaśnie Przewielebnego Iego Mści X. Arcybiskupa Gnieźnieńskiego Prymasa Koronnego, y I. Mści X. Biskupa Wileńskiego, także Ich Mściow PP. Hetmanów czterech, Koronnych, y W. X. Lit. y Pieczętarzow obojga narodów, iako y przez Marszałka koła Poselskiego, strony koła rycerskiego na Seymie, który ma bydź iako naprędzey złożony *in praesentia* Posłów od Wielmożnego Hetmana y woyska Zaporoskiego wyprawionych, konfirmowana będzie.

A co się tknie przysięgi Iego K. Mści Pana naszego Miłościwego, tę z klemencyi swojej Pańskiej na pokorną prozbę woyska Zaporoskiego uczynić raczy I. K. M. y za nią Ich Mość PP. Kommissarze assekuruią.

Przysięgi zaś Pułkowników Setników y wszystkiey Starszyny woyska Zaporoskiego po Seymie, na którym się dosyć stanie terazniejszemu postanowieniu przed Kommissarzami na to deputowanemi będą wykonane.

A żeby ta kommissyą wieczną wagę y powagę miała, tak iako w sobie brzmi z początku do ostatka w prawo pospolite, to iest w konstytucyą inserowana, Seymem approbowana, y za wieczne y nie odzowne prawo, rozumiana y trzymana będzie.

Do buławy wielkiej Ruskiej należeć ma Czychyryńskie Starostwo tak iako *continetur* w przywileju Urodzonego niegdy Bohdana Chmielnickiego od Iego K. Mci konferowanym. A Hetman woysk Ruskich od residency przy Iego K. Mci ma bydź wolen.

Konwokacja Województwom, Kiiowskiemu, Braclawskiemu, Czerniechowskiemu po Seymie przyslym, da Bog iako naprędzey od Iego K. Mci Pana naszego Miłościwego, uniwersalem złożona będzie. Dział o się *ut supra* w Taborze pod Hadyaczem dnia y roku wyżey mianowanych.

Stanisław Kazimierz Bieniewski Kasztellan Wołyński. Bogusław: Starosta, Kommissarz I. K. M. y Rzpltey.

Jan Wychowski Hetman woysk Zaporoskich, ręką własną imieniem wszystkiego woyska.

Ludwik Kazimierz Jewłaszewski, Kasztellan Smoleński Kommissarz I. K. M. y Rzpltey.

Approbacya komisji Hadyackiej

2. Ponieważ woysko nasze Zaporoskie odrzuciwszy postronnych protekcyą do Nas własnego przyrodzonego Pana y Rzpltey powróciło. Przeto kommissyą Hadyacką, z tymże Hetmanem y woyskiem naszym Zaporoskim *de actu et data* iey, pod Hadyaczem dnia 16 Septemb. anno proxime praeterito 1658 przez Wielmożnych, Stanisława Kazimierza Bieniowskiego, Kasztellana Wołyńskiego, Bohusławskiego, Starostę naszego. Ludwika Kazimierza Iewłaszewskiego, na on czas Kasztellana Smoleńskiego, a teraz Woiewodę Brzeskiego, Kommissarzow od Nas y Rzpltey deputowanych postanowiona, y tak na on czas przysięgą tychże Kommissarzow od naszych, y Hetmana woysk Zaporoskich stwierdzoną, iako y na Seymie terażniejszym przez Nas y Naywielebniejszego X. Arcybiskupa Gnieźnieńskiego, także Wielmożnych Hetmanów y Pieczętarzow oboysga narodów, y Urodzonego Marszałka Poselskiego. A z strony Wielmożnego Hetmana y woyska Zaporoskiego przez Obożnego, Pułkowników, Setników, y inszą Starszyznę woyska Zaporoskiego do Nas y Rzeczypospolitey zesłanych przysiężone, we wszystkich punktach, paragrafach, y deklaracyach, tak iako w sobie brzmi, y brzmią approbuiemy, y za prawo wieczne mieć chcemy, *et in volumen legum* też kommissyą do słowa inferuiemy. *Salvis pactis* z X. Iego Mcią Kurfirszttem Brandeburczykiem. A chcąc wolność woyska tego przez Nas, tak kommissyą pomienioną wyrażone, iako y zdawna od Nayiaśniejszych Antecessorow naszych nadane, wiecznie zachować, prawa ktoreby z okazyi iakieykolwiek naydowały się, tey wolności woysk naszych Zaporoskich przeciwnie, osobiwie konstytucyą 1638 y skrypt *ad archivum* dany, iako postanowieniu terażniejszemu przeciwny *ex clementia nostra*, abroguujemy.

Kommissya do dobr cerkiewnych

3. Chcąc iako naybardziej w Państwach naszych, zgodę y miłość *inter concives nutrire* a przywudzac do exekucyi kommissyą Hadyacką naznaczamy Kommissarzow w Koronie, z Senatu, Wielebnych,

Wielmożnych, Urodzonych, X. Thomasza z Rupniewa Uieyskiego, Kiiowskiego, Czarniechowskiego, Opata Płockiego. X. Zygmunta na Czyżewie Czyżewskiego, Lacedemonskiego, Suffragana y Dziekana Płockiego, Biskupów. Stanisława Kazimierza Bieniewskiego, Wołyńskiego. Iana Franciszka Lubowickiego Chełmskiego, Kasztellanów. A z koła Poselskiego, Iana Sobieskiego Chorążego. Mikołaja z Żurowa Daniłowicza Podstolego Koronnych, Ianusza Weszła Cześnika Koronnego, Remiana Ielca Chorążego, Ludwika Woroszyła Podczaszego, Kiiowskich. Woyciecha Bieniewskiego, Podczaszego Halickiego, Stanisława Rzewuskiego, Sędziego Ziemskiego Lwowskich. Adama Burkackiego Cześnika. Alexandra Wielhorskiego Podstolego Czernaiechowskich. Iana Woiakowskiego Podstolego Przemyślskiego. Sylwestra Cyrlenkowskiego Pisarza Ziemskiego Braclawskiego. Alexandra Piruskiego, Podstarostiego Łuckiego. Thomasza Kazimierskiego, Iana Wężyka, Sieradzkiego. Woyciecha Tholihowskiego, Bobrownickiego. Macieja Mielżyńskiego, Kcyńskiego. Mikołaja z Radzanowa Zabickiego, Czernieńskiego, Starostw. Iana Duczumińskiego, Łowczego Ciechanowskiego. Władysława Mycielskiego, Miecznika Kaliskiego, Stefana Niemierczy, Chorążego Kiiowskiego Rysińskiego. A w W. X. Lit. z Senatu, Ierzego Białozora, Biskupa Smoleńskiego, Ludwika Kazimierza Iewłaszewskiego, Woiewodę Brzeskiego. Xiędza Alexandra Kotowicza, Kanonika Wileńskiego: Sekretarza nasz. A z Koła Poselskiego, Hilarego Czyża Wileńskiego, Iana Korsaka Połockiego, Podkomorzych. Mikołaja Ciechanowieckiego, Starostę Mściławskiego, Iana Kiersnowskiego, Nowogrodzkiego, Iana Wołodkowicza, Mińskiego, Sędziów. Alexandra Lenkiewicza, Możyńskiego. Macieja Olszewskiego, Lidzkiego. Stanisława Zienowicza Wilkomierskiego, Podsędkow. Piotra Kościuszkę, Pisarza Ziemskiego, Brzeskiego. Którzy przychylając się do teyże kommissyi, y trzymając się oney we wszystkim *in locum cathedr*: cerkiew, monasterow, dóbr cerkiewnych, Koronni w Koronie, a Litewscy w W. X. Lit. porozumiawszy się z sobą o czasie, który według dyspozycyi kommissyi Hadyackiey miarkowany, y przez Nas intymowany bydź ma, ziachać mają, y dobra cerkiewne *pro iure et iustitia*, iako komu należą, oddawać. Którym to Kommissarzom y *partibus* do teyże kommissyi należącym waruiemy *securitatem*, tak iako Sądom Trybunalskim. Chcąc to mieć, aby *violatores secyritatis iudicio* tychże Kommissarzow sądzeni byli, A ktoby tey kommissyi *refractarius* był, y oney *contravenire* chciał, taki iako *violator pactorum poenis legum* ma subesse.

Duchowni religiey Greckiej.

4. Aby stan duchowny Grecki, *in levipendium* nie przychodził, *authoritate Conventus praesentis* duchownych religyi Greckicy starożytney,

w dobrach naszych Królewskich, duchownych y szlacheckich: w Koronie, y w W. X. Lit. y Ruskim, od wszelakiego poddaństwa, podatków, pańszczyzn, podwod, robocizn, uwalniamy. Waruiac to, aby do takowych ciężarów ni od kogo pociągani nie byli, ale pod iurysdykcją pasterzow swoich należnych zostawali.

Deklaracya laski naszej woysku Zaporoskiemu

5. Iakośmy nie dawno przed tym dla sweywoli y rebellyi w roku 1638 konstytucją wolności y przywileia Kozackie pokassowali byli, tak teraz gdy się z poddaństwem do Nas y Rzeczyposp. szczerze nawrócili y z nieprzyjaciolami naszymi, za powodem Hetmana tychże woysk naszych Zaporoskich, Wielmożnego Iana Wyhowskiego, Woiewody Kiiowskiego stateczną, wojnę prowadząc wiernie Nam, y Rzpltey stawiają, nie tylko *non obstante constitutione praefata*, przy wolnościach y przywileiach dawnych, onych zachowumniemy, ale też zachęcając ich do naszych y Rzpltey usług. Obożnemu, Sędziom, Assawułom Generalnym, Pułkownikom, Assawułom pułkowym, Setnikom, dochód roczny na Starostwach naszych Ukrainnych naznaczyliśmy, którą to prowizją, tak iakośmy przywileiem na to wydanym approbowali, od possessorow tychże Starostw na każdy rok odbierać będą wiecznemi czasy.

Nobilitacya Nam y Rzpltey dobrze zasłużonych z woyska Zaporoskiego

6. Zachęcając do usług naszych, y Rzpltey ludzi w dziele rycerskim doświadczonych, którzy dla Nas y Rzpltey ochotnie przeciwko nieprzyjaciolom zdrowia swoje niosą, przychylając się do kommissyi Hadyackiey, według rejestru od Hetmana Zaporoskiego podanego, do kleynotu szlachectwa, Koronnego rycerzow z woyska Zaporoskiego przypuszczamy, y każdemu z nich *seorsive* przywileia na nobilitacye z Kancellaryi naszej wydane, powagą Seymu terażniejszego approbuujemy. Który rejestr do Metryki ma być *in decursu dimidij anni* podany.

Approbacya Terechtimirowa

7. Przychylając się do przywileiow od Nayiaśniejszych Antecessorow naszych, woysku naszemu Zaporoskiemu nadanych, a chcąc też woysko w wiernym poddaństwie zatrzymać przy possessyi Terechtimirowa z manastyrem, wsiami do niego należącemi onych zachowuiemy wiecznymi czasy, y przywileia *eo nomine* konferowane reassumuiemy y approbuujemy.

Danina wieczna Lubomla y Baru

8. Takowe być znayduiemy posługi Wielmożnego Jana na Wyhowie

Wyhowskiego, Woiewody Kiiowskiego Hetmana woysk naszych Zaporoskich przeciwko tej Rzpltey; ze słuszną, wielką, y ktoraby wieczną pamiątkę za sobą niosła wdzięczności, y nagroda iemu za nie pokazana bydź ma, bo z młodych lat swoich w woyskach naszych Koronnych służąc, odważnie za oyczyznę krew swoją wylewał, y na Żółtych Wodach zastawiając się ciężko zraniony, do więzienia wzięty po dwakroć Tatarom przedawany był, a gdy *fatali sorte* od woyska Zaporoskiego zawoiowany przy tymże woysku zostawał, *tantum prudentia sua et dexteritate* w tym woysku *eluxit*, iż go po śmierci Bohdana Chmielnickiego, za Hetmana toż woysko obrało, na który Urząd dostawszy się, pogardziwszy *lenocinijs et irritamentis* cara Moskiewskiego, do Nas y oyczyzny *animum suum transtulit* y zawarszy Kommissyą Hadiacką Nam y Rzeczyposp: za zezwoleniem wszech Stanów obojga narodów, na Seym teraźniejszy zgromadzonych (na którym Seymie wszystko woysko Zaporoskie, przez posłanych do Nas Obożnego, Urodzonych, Konstantego Wyhowskiego, Pułkownika Turowskiego; Ierzego Niemierczya Podkomorzego Kiiowskiego, Starostę Owruckiego; Tymosza Noszacza, Theodora Wyhowskiego, Hreora Leśnickiego Pułkownika Mirhorockiego, y inszych Pułkowników, Setników, iurament wiernego poddaństwa wykonali), onemu *non obstantibus constitutionibus de non alienandis bonis Regalibus*, Starostwo Lubomlskie w Województwie Ruskim, Ziemi Chełmskiej, y Starostwo Barskie w Woiewodztwie Podolskim, częścią też Braclawskim, ze wszystkimi wsiami, gruntami do tych Starostw *ex antiquo* należącymi, iemu, potomstwu jego na wieczność prawem dziedzicznym, nigdy nie odzownym daiemy y resignuiemy, y przywileie na też dobra wydane, tak iako w sobie brzmią, powagą Seymu tego stwierdzamy. A iż na Lubomlę Nayaśniejsza Królowa Icy Mśc Pani Małżonka nasza, mając prawo swoje z miłości ku oyczyźnie osobnym przywileiem, od tegoż prawa *abscessit*, tedy y ten przywiley *condescensionis* od Nayaśniejszey Krolowy Iey Mci Małżonki naszey dany approbiujemy. Więc tezy przywiley Urodzonemu K.Bogusławowi Radziwiłowi Koniuszemu W. X. L. na dożywocie Starostwa Barskiego dany kassuiemy *salva recompensa*, temuż X. Bogusławowi Radziwiłowi od Nas y Rzpltey na Seymie przyszłym tak samego Starostwa, iako y Woytowstwa Barskiego, które *jure acquisito* za sumę 20 tysięcy złotych, od pierwszego possessora pomieniony Urodzony Koniuszy *possidebat*, także *salvis iuribus ecclesiae Romanae Synodalibus, pensione decimarum, et servitio militari*.

Danina Urods: Danielowi Wybowskiemu.

9.Maiąc wzgląd na zasługi Urodzonego Daniela Wyhowskiego, które Nam y Rzeczyposp: stawiając mężne przeciw nieprzyjaciolom oświadczają, a chcąc go y do dalszych usług mieć *obligatum*. Za zgodą wszech Stanów

Rzpltey oboygą narodów, dobra nasze na gruntach naszych Królewskich y Rzeczyposp: a teraz świeżo przez tegoż Urodzonego Daniela Wyhowskiego ufortyfikowane, toiest Smilo *alias* Tasmin z zamkiem, Konstantynów, Bakli, Orłowiec *cum adjacentijs* prawem dziedzicznym Ziemskim iemu y potomstwu iego konferuiemy, na co mu y przywilej wydany, który *authoritate praesentis I Conventus* approbuujemy. A Jeśliby się pokazało, że te dobra były *iuris haereditarij*, tedy *post evictam coram Ordinibus Regni haereditatem* od tych ktorzyby sobie pretendowali, na przyszłym Seymie kommutacją uczyniemy.

Danina Urods: Konstantemu Wybowskiemu.

10. Wyświadczył Nam y Rzeczyposp: wierności y dzielności swey *eosperiment*, Urodzony, Konstanty Wyhowski, które iego *merita* chcąc ozdobić *debita gratitudine ad seram posteritatem* za powszechną wszech Stanów zgodą konferowaliśmy mu y potomkom iego miasteczko Lisiankę w Woiewodztwie Kiiowskim leżące dziedzicznym prawem, ze wszystkim *adjacentijs*, tak iako się w swoich granicach zawiera y przywilej na toż dziedzictwo wydany, *authoritate* Seymu terażniejszego stwierdzamy, współ z ewikcją y przywileiu wyrażoną.

Deklaracja łaski Urodzonemu Ierzemu Chmielnickiemu.

11. Iako wszystko woysko Zaporoskie, do łaski y klemencyi naszej przypuściliśmy, tak nie pamiętając żadnych uraz Urodzonego Ierzego Chmielnickiego, potomka Bohdana Chmielnickiego Hetmana Zaporoskiego w protekcją nasze bierzemy, a chcąc go przychęcić do dzieł rycerskich, tudzież naszej y Rzpltey usługi, kleynot szlachestwa Polskiego onemu konferuiemy, na co y przywilej wydany utwierdzamy, nad to przy daninach przez Nas oycu iego konferowanych onego zachowuiemy, y też przywileie oycu iego konferowane, *pro persona* iego approbuujemy, oprócz dóbr do Starostwa Czyhyrńskiego należących.

Deklaracja łask Tymoszowi Nosaczowi.

12. Maiąc zaleconą sposobność do dzieł rycerskich Tymosza Nosacza, Oboźnego naszego Zaporoskiego, onemu y potomkom iego, kleynot szlachestwa Polskiego konferowaliśmy. Nad to, przychęcając go do naszej y Rzeczyposp. usługi, dobra nasze, Kapustną, Dolinę, Dorekowiec z futorem, Czerepowo, od Starostwa Korszuńskiego, prawem dziedzicznym konferowaliśmy mu, y przywilej na to wydany, *authoritate* Seymu terażniejszego approbuujemy.

Danina Urodz: Hrehoremu Hulanickiemu.

13. Uważając rycerskie odwagi, dzielność, zasługi Urodzonego Hrehorego Hulanickiego, na ten czas Pułkownika Niżeńskiego, szlachcica z Województwa Wołyńskiego *oriundi*, y też odwagi iego chcąc wieczną ozdobić pamięcią, konferowaliśmy mu prawem lennym dzierżawy nasze, to jest Nosówkę, Kisielówkę, w Woiewodztwie Czerniechowskim. Na co y przywilej z Kancellaryi naszej wydany, powagą Seymu terażniejszego stwierdzamy.

Danina Stęblowa.

14. Chcąc wierne usługi, Urodzonego Fedora Wyhowskiego łaską naszą ozdoba, konferowaliśmy mu miasteczko Stęblów, z przynależnościami od Starostwa Korszuńskiego prawem dziedzicznym, na co przywilej wydany approbujemy.

Deklaracja łaski naszej Szlachetnym Sulimom.

15. Lubo o urodzeniu szlacheckim Stefana, Seweryna, Teodora, Stefana, Sulimów braci między sobą rodzonych y stryecznych, nie może być wątpliwość, aby iednak z iakiey okazyi nie zostawała *perplexitas*, wydany jest im przywilej *declarationis* urodzenia ich, który przywilej *in toto* approbujemy, y onych za szlachtę Polską przyznawamy; także y przywileie, na daniny lennością, to jest, Stefanowi starszemu Dymier, Sewerynowi Kozary, Teodorowi Iulczę y Bereski. Stefanowi młodszemu wieś Cyble, onym na Seymnie terażniejszym konferowane *authoritate Comitiali* stwierdzamy.

Nobilitacya Zarudnego.

16. Maiąc zalecone wierność y odwagi Samuela Zarudnego, Sędziego woysk naszych Zaporoskich, konferowaliśmy mu kleynot szlactwa Polskiego, także daninę miasteczko Sawulichy, w Woiewodztwie Kiiowskim leżące według przywileiu wydanego prawem lennym, powagą Seymu terażniejszego approbujemy.

Deklaracya łaski naszej Hreoremu Leńnickiemu

17. Iako wszystkich ludzi rycerskich zwykliśmy łaską naszą zdobić, y opatrować, tak maiąc w respekcie rycerską dzielność y wierność Hreorego Leńnickiego, onego do kleynotu szlactwa Polskiego przypuszczamy, y za szlachcica poczytamy, nadto przychęcaiąc go do naszej y Rzeplitey usługi, konferowaliśmy mu dobra nasze miasteczko Olszano, z przynależnościami od Starostwa Korszuńskiego, y przywilej *eo nomine* wydany dziedzicznym prawem, *authoritate praesentis Conventus* approbujemy.

Nobilitacja Wasila Złotarenka Złotarzewskiego.

18. Uważając dzieła rycerskie Wasila Złotarenka, rycerza z woyska Zaporoskiego, na instancją Wielmożnego Hetmana tychże woysk Zaporoskich, do kleynotu szlachectwa Polskiego przypuszczamy, y już od tego czasu Złotarzewskim zwać się będzie, y przywilej na to onemu wydany *authoritate* Seymu teraznieyszego stwierdzamy.

Danina Kamionki y Meszney, Urodzonemu Prokopowi Weresczacze, y nadanie tytułu Wiernosłow.

19. Przywilej dany Urodzonemu Prokopowi Weresczacze, Komornikowi Granicznemu Czerniechowskiemu Sekretarzowi naszemu, na pusto dobra Kamionki, y Meszney pod Owruczem, także na drugi tytuł szlachecki Wiernosłow, *authoritate prmentis Conventus in toto* approbuiemy, *in simul cum cassatione objectionis*.

Nobilitacja Iana Kowalewskiego, Harasima, y braciey iego Kapłońskich, Iwana Bohatyrowicza, Iana y Theodora Czekalowskich, Iana Rudnickiego, Hawryła Lisowca, Kalina Sokołowskiego, Dymitra Słoninki.

20. Chcąc ludzi rycerskich łaską naszą iako naybardziey do usługi naszej y Rzpltey zachęcić, a mając w dziełach rycerskich zaleconą experiencyą: Urodzonego Iana Kowalewskiego, Harasima, y braci iego Kapłońskich, Iwana Bohatyrowicza, Iana y Theodora Czekalowskich, Iana Rudnickiego, Hawryła, Lisowca, Kalina Sokołowskiego, Dymitra Słoninki, konferowaliśmy im kleynot szlachectwa Polskiego, iako o tym przywileia każdemu z nich *seorsive*, wydane szerzey w sobie obmawiaią. Które to przywileia *auktoritate* Seymu teraznieyszego *in toto* approbuiemy, y przywilej Kowalewskiemu na Skwirę y Romanówkę dany, utwierdzamy.

Nobilitacja Iakima Samczenka.

21. Maiąc w dziele rycerskim zaleconego Iakima Samczenka z woyska Zaporoskiego, onego do tytułu y prerogatywy szlacheckiey przypuszczamy, y przywilej tak na nobilitacyą, iako na dożywocie Bereżany onemu dany, approbuiemy.

Nobilitacja Matthyasza Papkiewicza, Hawryła Porywaia, y Zachariusza Surty.

22. Na instancya woyska naszego Zaporoskiego, Matthyasza Papkiewicza, Hawryła Porywaia, y Zacharyasza Surtę nobilituiemy, y przywilej na te nobilitacye wydany, approbuiemy.

Indygenat Daniela Oliwemberka.

23. Urodzonego Daniela Oliwemberka, na instancja, Hetmana woysk naszych Zaporoskich, za szlachcica Polskiego, y indygenę za zgodą wszech Stanów przyimniemy, iakoż y *iuramentum fidelitatis*, Nam y Rzpłtey wykonał. Na co przywilej z Kancellaryi naszej wydany, approbuiemy.

Nobilitacja Iakuba y Iana Pekolickich, Bazylego y Kiryła Iskrzyckich.

24. Zachęcając do naszej y Rzeplitey usługi, Iakuba y Iana Pekulickich, Bazylego y Kiryła Iskrzyckich, onych do kleynotu szlachectwa Polskiego przypuszczamy, y przywileie *eo nomine* wydane powagą Seymu terażniejszego approbuiemy.

Nobilitacja Kiryła Andryiowicza.

25. Między inszymi z woyska Zaporoskiego, konferowaliśmy nobilitacją Kiryłowi Andryiowiczowi, temuż przywilej na Soroczynie dany, utwierdzamy.

Monaster Krechowski.

26. *Fundatio* dóbr monastera Krechowskiego, przy cerkwi *Transfigurat: Christie* od pewnych osób y dzierżawców naszych wsi Krechowa nadanych, y osobnymi przywilejami od Nayiaśniejszych Krolow Polskich, Antecessorow naszych, y od Nas konferowanemi, według fundacyi, konsensów, y praw *in toto* konfirmuiemy, y approbuiemy, *et immunitatibus* cerkiewnym wiecznie przypisuiemy.

Monaster S. Heliasza w Woiewodztwie Czerniechowskim.

27. Fundacyą monastera S. Proroka Heliasza, w Woiewodztwie Czerniechowskim ze wszystkimi gruntami, y dobrami do tego monastera nadanymi *autoritate praesentis Conventus* approbuiemy.

Danina Oycu Gonaszewskiemu.

28. Z klemencyi naszej wrodzoney, oycu Gonaszewskiemu, konferowaliśmy Siola, Krechaiow, Bodynki, y z Słobodką Krechaiowską, y przywilej *eo nomine* wydany, *authoritate Conventus praesentis* approbuiemy.

Nobilitacja Andrzeia Romanenka.

29. Do kleynotu szlachectwa Polskiego przypuściliśmy Andrzeia Romanenka, temuż y przywilej na wieś Skopee w Starostwie Pereasławskim dany, approbuiemy.

Nobilitacya Wasila Mitczenka.

30. Wasila Mitczenka, w poczet szlachty Polskiej przyimuiemy, y temuż młyn Krzyczewski w Kaniowie, y wioskę Ratki konferowaliśmy, y przywilej wydany utwierdzamy.

Nobilitacya Iana Mazarakiego.

31. Na zalecenie Hetmana woysk naszych Zaporoskich, z wrodzoney klemencyi naszej Iana Mazarakiego nobilituiemy, y za szlachcica Polskiego przyznawamy, y przywilej *eo nomine* wydany utwierdzamy.

Danina Urodzonego Maziepy.

32. Maiąc wzgląd na wierne usługi Urodzonego Adama Maziepy, konferowaliśmy mu lennym prawem sioło Kamienice w Woiewodztwie Kiiowskim leżące, na co y przywilej wydany approbuiemy.

Nobilitacya Ostapha Feckowicza.

33. Z dzieł rycerskich maiąc zaleconego Ostapha Feckowicza, onemu kleynot szlachectwa Polskiego konferowaliśmy, na co y przywilej wydany *authoritate praesentis Conuentus* approbuiemy. Temuż y przywilej lenności na Szandarówkę dany, stwierdzamy.

Nobilitacya Maxyma Bułyhy.

34. Maiąc zaleconego z dzieł rycerskich Maxyma Bułyhę z woyska Zaporoskiego, onego do kleynotu szlachectwa Polskiego przypuszczamy, y przywilej *eo nomine* wydany, *authoritate Conuentus praesentis* approbuiemy.

Nobilitacya Krzysztofa Wartereszowica Słoniewskiego.

35. W nagrodę zasługi Szlachetnego Krzysztofa Wartereszowica Słoniewskiego, onego y potomków iego *utriusque sexus* na instancya woyska naszego Zaporoskiego, do szlachectwa, y wszystkich prerogatyw, stanowi rycerskiemu w Koronie, y w W. X. Lit. y Państwach naszych służących, przypuszczamy: na co przywilej onemu wydać roskazaliśmy, który *in omnibus punctis et clausulis* approbuiemy.

Nobilitacja Thimosza Ciciury.

36. Rycerskie odwagi Urodzonego Thymosza Ciciury, godne są respektu y słuszney nagrody, którego do szlacheckiego w tey Rzeczyposp: kleynotu, y wszystkich wolności przypuszczamy: na co przywilej z Kancellaryi naszej wydać roskażemy.

Nobilitacja Bazylego Wojtkiewicza.

37. Aby się ludzie rycerscy z większą ochotą do tej która wszelkie koronnie cnoty, ubiegali sławy; odważnego męża Bazylego Wojtkiewicza, do prerogatywy stanu szlacheckiego przyjmujemy, któremu przywilej z Kancellaryi naszej będzie wydany.

Nobilitacja Bohdana Kaleniczenka

38. Chcąc więcej *cives* odważnych tej Rzeczyposp: przysposobić, zaleconego Nam dobrze w dzielnych sprawach Szlachetnego Bohdana Kaleniczenka, za zgodą wszech Stanów nobilitujemy, za szlachcica Polskiego deklarujemy, *mediante privilegio nostro*.

Nobilitacja Stefana Derżeniewskiego.

39. Przysposabiając, dla dostojności naszego, y dla całości Rzeczyposp: odważnemu Stefanowi Derżeniewskiemu, też łaskę naszą, którą y drugim ludziom rycerskim oświadczamy, onego w poczet szlachty Polskiej liczymy, na co y przywilej z Kancellaryi naszej będzie wydany.

Przysięga

40. Na utwierdzenie kommissyi między Najjaśniejszym Ianem Kazimierzem z łaski Bożej Królem Polskim, Szwedzkim, Wielkim Xiążęciem Litewskim, Ruskim, Pruskim, Mazowieckim, etc. y Rzeczpospolitą z iedney, a Wielkim Hetmanem, y woyskiem Zaporoskim z drugiej strony, pod Hadiaczem, w roku 1658 *Septembris 16 etc.* według Rzymskiego kalendarza, a według Ruskiego 6 die tegoż miesiąca postanowionej, a odprawionej w roku niniejszym 1659 w dzień w Niebowstąpienia Pańskiego, przez I. K. Mć y Ich Mciow PP. Senatorów niżej mianowanych w Izbie Senatorskiej, na Seymie Walnym Warszawskim, przy bytności wszystkiego Senatu y Posłów Ziemskich, także Posłów woyska Zaporoskiego, y wielu Kozaków, takim opisaniem wykonana.

Ia Ian Kazimierz z Bożej łaski, Krol Polski, Wielkie X. Litew. Ruskie, Pruskie, Mazowieckie, Kiiowskie, Zmudzkie, Wołyńskie, Inflantskie, Smoleńskie, Czerniechowskie, a Szwedzki, Gotski, Wandalski, dziedziczny Krol. Przysięgam P. Bogu Wszechmogącemu w Troycy Świętej Jedynemu, przed tą Świętą Ewangelią P. Chrystusową. Iż kommissyą, która się odprawowała, pod Hadiaczem, dnia szóstego *Septemhry* roku 1658 z woyskiem Zaporoskim naszym j Rzeczyposp: imieniem, we wszystkich tej kommissyi punktach, paragrafach, klauzulach przyjmuję, utwierdzam, y tej kommissyi we wszystkim dosyć czynić, y onę zachowywać, wypełnić, y przestrzegać obiecuję, nic nie umniejszać, ale owszem iey bronić będę. Ktorey kommissyi, y wszystkim iey punktom, a w nich prawom,

prerogatywom, wolnościom religii Greckiey W. X. Ruskiego, y wolnościom pospolitym, żadne wynalaski dowcipow ludzkich szkodzić nie będą, także ani przywileie dawne, y świeże, ani żadne statuta, konstytucye Seymowe przeszle, y przyszle, nie mogą, ani będą mogły szkodzić, y niwczym ubliżać wiecznymi czasy, owszem Ia sam oney niwczym nie naruszoney, pod przysięgą Moią Królewską, pilnie strzedz y dzierżeć obiecuię, y powinien będę, y następcy Moi Królowie Polscy niwczym nie naruszenie, trzymać y przestrzegać będą wiecznymi czasy, y oney poprzysięgać, sprawiedliwość przytym obywatelom Wielkiego X. Ruskiego czynić bez żadnych odwłok, y względu na osoby, wedle praw ich, y zwyczaiow będę. A ieżelibym, strzeż Boże w czym tey przysięgi Mey naruszył, żadnego poddaństwa mnie naród Ruski oddawać nie będzie powinien, y owszem tym samym z posłuszeństwa y wiary Królowi powinney, uwalniam, żadnego rozgrzeszenia z tey przysięgi Mey ni odkogo nie potrzebując, ani iey przyjmuiąc. Tak Mi Panie Boże pomóż, y ta Święta Ewangelia Pana Chrystusowa.

Przysięga Imci X. Arcybiskupa Gnieźnieńskiego.

41. Ia Wacław z Leszna, z Bożey łaski Arcybiskup Gnieźnieński, Primas Królestwa Polskiego, przysięgam P. Bogu Wszchemogącemu, w Troycy S. iedynemu imieniem swym, y wszystkiego duchowieństwa Korony Polskiey. Iż kommissyi która się pod Hadyaczem dnia szóstego *Septemb*: roku 1658 imieniem I.K. Mci, y wszystkieszy Rzeczyposp: z woyskiem Zaporoskim, całym narodem W. X. Ruskiego odprawowała, we wszystkim przestrzegać będę, y successorowie moi Arcy-Biskupi oney dosyć czynić będą, niczym iey nie naruszaiąc, ani naruszać dopuszczaiąc, tak samemu I. K. Mci, iako *sub Interregna* iakieykolwiek iurysdykcyi Iudzim, ani iawnemi, ani potaiemnymi manifestacyami, protestacyami, exkommunikacyami, nie inualiduiąc Które tą przysięgą kassuię y annihiluię, żadne go rozgrzeszenia, ani sam nie dam, względem naruszenia tey kommissyi nikomu, ani przyjmować ni od kogo nie będę. Tak mi Panie Boże pomóż, y ta S. Ewangelia Pana Chrystusowa.

Przysięga Imci X. Biskupa Wileńskiego.

42. Ia Ian Zawisza Biskup Wileński, przysięgam Panu Bogu Wszchemogącemu, w Troycy Świętey iedynemu, imieniem swym, y wszystkiego duchowieństwa W. X. Lit: y Prowincyi do niego należących. Iż kommissyi która się pod Hadiaczem dnia szóstego *Septemb*: roku 1658 imieniem I. K. Mci y wszystkieszy Rzeczyposp: z woyskiem Zaporoskim, całym narodem W. X. Lit: Ruskiego odprawowała, we wszystkim przestrzegać będę, y successorowie moi Biskupi, oney dosyć czynić będą, niczym iey nie naruszaiąc, ani naruszać dopuszczaiąc, tak samemu I. K. Mci, iako y *sub Interregno* iakieykolwiek iurysdykcyi ludziom, ani iawnemi, ani

potaiemnemu manifestacyami, protestacyami, exkommunikacyami, nie inwaliduiąc. Które tą przysięgą kassuię y aunihiluię: żadnego rozgrzeszenia, ani sam nie dam, względem naruszenia tey kommissyi nikomu, ani przyimowac ni od kogo nie będę. Tak mi Panie Boże pomóż, y ta Święta Ewangelia Pana Chrystusowa.

Przysięga Ich Mciow PP. Hetmanów.

43. My Stanisław z Potoka Potocki, Woiewoda Krakowski, Wielki Hetman. Ierzy Lubomirski, Marszałek Wielki, Hetman, Koronni. Paweł Sapięha Woiewoda Wileński, Hetman Wielki W. X. Lit: przysięgamy Panu Bogu Wszechmogącemu w Troycy S. iedynemu. Iż kommissyi, która się pod Hadiaczem *die 6 Septemh:* roku 1658 imieniem I. K. Mci, y wszystkiey Rzeczyposp: z woyskiem Zaporoskim y całym narodem W. X. Ruskiego odprowała, we wszystkim przestrzegać będziemy, y oney dosyć czynić obowięzujemy się, niczym iey nie naruszając, ani naruszać, nie dopuszczając, ani radą moją, ani woyskiem. Owszem ktoby to, co tam postanowiono naruszać chciał, iako nieprzyjaciela Rzeczyposp: znosić będziemy, żadnego rozgrzeszenia, ni od kogo z tey przysięgi mey nie potrzebując ani przyimuiąc. Tak nam Panie Boże dopomóż, y ta Święta Ewangelia P. Chrystusowa.

Przysięga Ich Mciow PP. Pieczętarzow.

44. My Mikołay Prażmowski, Kanclerz Wielki. Bogusław na Lesznie Podkanclerzy Koronni. Krzysztof Pac, Kanclerz Wielki. Alexander Naruszewic, Podkanclerzy W. X. Lit. Przysięgamy P. Bogu Wszechmogącemu, w Troycy Świętey iedynemu iż kommissyi, która się pod Hadiaczem dnia szóstego *Septemb:* roku 1658 imieniem I. K. Mci, y wszystkiey Rzeczyposp: z woyskiem Zaporoskim, y całym narodem W. X. Ruskiego odprowała, we wszystkim przestrzegać będziemy, y oney dosyć czynić obowięzujemy się, żadnych listów, przywileiow, interdyktow, dyplomatów *guoguo nomine* tey kommissyi abo ktoremukolwiek iey punktowi przeciwnych, z Kancellaryi wychodzić nie pozwolimy, radzić przeciwko tey kommissyi I. K. Mci y Rzeczyposp: nic przeciwnego nie będziemy, owszem radom przeciwnym zastawiać się powinni będziemy, żadnego rozgrzeszenia ni od kogo z tey przysięgi naszej nie potrzebując ani przyimuiąc. Tak nam Panie Boże pomóż, y Święta Ewangelia P. Chrystusowa.

Przysięga IMci P. Marszałka Poselskey Izby.

45. Ia Ian Gniński, Podkomorzy Pomorski, Marszałek Izby Poselskiej; imieniem Koła Poselskiego, y wszystkiego stanu rycerskiego, wszystkich Woiewodztw Korony Polskiej, y W. X. Lit: y Prowincyi do nich należących.

Przysięgam Panu Bogu Wszechmogącemu, w Troycy Świętej Iedynemu, iż kommissyi która się pod Hadiaczem *die 6 Septemb: 1658* imieniem [I. K. Mci y wszystkiew Rzeczyposp: z woyskiem Zaporoskim y całym narodem W. X. Ruskiego odprawowała, we wszystkim przestrzegać bęi dziemy, y potomkowie nasi oney dosyć czynić będą: niwczym *iey* nie naruszając, ani naruszać dopuszczając, wiecznymi czasy żadnego rozgrzeszenia ni od kogo z tey przysięgi moiey nie potrzebui nam Panie Boże pomóż, y ta Święta Ewangelia Pana Chrystusowa. Które przysięgi, iż się tak prędko wydrukować nie mogły, one ręką naszą podpisawszy, z pieczęcią Koronną wydać roskazaliśmy. Działo się w Warszawie, *die 10 lujij 1659* roku.

Iurament Posł ów W. X. Ruskiego, y woysk Saporoskich.

46. Także osobiwie na to od I. Wiel: Hetmana, y wszystkiego woyska Zaporoskiego, Tymosza Nosacza Oboźnego, y po dwa Setnicy, z każdego pułku przysłanych roku 1659 w dzień w Niebowstąpienia, przy bytności Króla IMci, y wielu Ichmościów PP. Senatorów, y Posłów Ziemskich na Seymie Walnym Warszawskim, w Izbie Senatorskiej, na wierne y wieczne posłuszeństwo I. K. Mci y Rzeczyposp: przez osób niżej podpisanych się, takim opisaniem wykonany.

Przysięgamy P. Bogu Wszechmogącemu w Troycy Świętej iedynemu, na tey Świętej Ewangelii, swoim, y Iana Wychowskiego Hetmana terażniejszego, y po nim następujących Hetmanów Zaporoskich, także Assawułow, Sędziów, Pułkowników, Setników, Atamanow terażniejszych, y ich następców, y wszystkiego woyska Zaporoskiego Starszych, y mniejszych imieniem na to. Iż my Nayiaśniejszemu Ianowi Kazimierzowi Królowi Polskiemu, y Szwedzkiemu, Wielkiemu Xiążęciu Litewskiemu, Ruskiemu, y następcom I. K. Mci Królom Polskim, y Wielkim Xiążętom Litewskim, y Ruskim y wszystkiew Rzeczyposp: Koronie, y Wielkiemu X. Litewskiemu, wiernymi y posłusznymi będziemy, y Hetman ze wszystkim woyskiem Zaporoskim od Starszych do namniejszych, szczerą, prawdziwą, y wieczną wiernością, y posłuszeństwem będzie, y będą, wszelakich protekcyi postronnych Panów, iako osobiwie Cara IMci Moskiewskiego, y innych wszystkich odstępuiemy y odstępuią, y onych się zrzekamy, wiecznie zrzekają, ręce na I. K. M. Pana N. M. y Następców Królów Polskich, y Wielkich X. Lit: y wszystkę Rzeczyposp: Koronę, y Wielkie X. Lit: nigdy podnosić, z postronnymi żadnego porozumienia mieć, poselstw przyjmować, ani odprawiać, ani posyłać, bez wiadomości I. K. Mci, y Rzeczyposp: nie będziemy, y nie będą, pod czas bez Króla, y rozruchów nie czynić, ale spolnie z Rzeczaposp: na Elekcyi według zwyczaiu obierania Królów Polskich, obierać na Państwo bez pozwolenia Rzeczyposp: nikogo prowadzić nie będziemy, y nie będą, nad to przeciwko wszelakim nieprzyjaciolom I. K. Mci

y następców Krolow Polskich, tudzież Koronę Polską y Wielkiego X. Lit: y Ruskiego, ochotnie y odważnie zdrowie swoje nieść mamy, maia, będziemy, będą. Iż tę przysięgę Pułkownicy, Sędziowie, Assawulowie, Setnicy, Afamani według porządku starszeństwa swego, y wszystka czerń przed Kommissarzami. wykonaia, a ieślibyśmy z Hetmanem y woyskiem Zaporoskim tey przysiędze y kommissyi Hadyackiey pierwszy przeciwko uczynić mieli, okrom buntowników, których spólnymi siłami znosić obiecuiemy. tedy wzajem też prawa y wolności nam nadane wagi mieć nie będą. Tak nam Panie Boże dopomoż, y Męka Chrystusowa iako sprawiedliwie przysięgamy.

Konstanty Wyhowski, Pułkownik Turowski. Tymosz Nosac, Obozny wojska I. K. M. Zaporoskiego. Teodor Wyhowski. Ostafi Feckowicz. Iasko Taranczenko, Setnik Kryłowski. Michayło Burmaka, Setnik Smialeński, z pułku Czyhyryńskiego. Iędrzey Iedyniec, Assawula. Semen Dzałaręka z pułku Cerkaskiego. Iędrzey Buteńko, Wąsko, Mitczenko, Setnicy pułku Kaniewskiego. Mieszkzo Tyroneńko, Setnik. Iwan Połowczenko, z pułku Korszuńskiego. Stefan Sulima, Iędrzey Romanenko, Sędzia z pułku Pereasławskiego. Krysko Łukaszewicz, imieniem wszystkiego Towarzystwa Kassowego, iako Pisarz, Ian Hrusza, Pisarz Generalny wojska I. K. M. Zaporoskiego. Iwan Bohatyrenko. Setnik Korosteszowski. Kalin Sokołowski, Setnik Żytotnirski. Wasili Piotrowski, Setnik Chodoskowski. Ierzy Nemirycz, Podkomorzy Kiiowski. Hrehory Leśnicki, Pułkownik wojska I. K. Mci Zaporoskiego, Mirhorodzkiego. Prokop Wereszczaka, Komornik Graniczny, Czerniechowski. Semen Łabaszenko, Setnik Stawiski. Iędrzey Radyka, Setnik Nastaski, y pułku Białocerkiewskiego. Kyrło Andryeńko Pułkownik Koszu Zaporoskiego. Iwan Kosiński, Setnik Werkiiowski. Iakob Hulanicki, z pułku Niżyńskiego. Onisko Towstewicz, Setnik Piaskowski. Wasil Skrybecz Setnik Lochwicki. Iwan Zaradny Asawul, z pułku Mirhorowskiego. Maxim Bułyha, Setnik Ziatkowski. Hrehory Bilohrod, Setnik Babiński, z pułku Umańskiego. Iwan Hryciuta, Setnik Bahacki. Hrehory Zaradny Setnik Sandzarowski. Tymosz Mihooicz, Lachowicki Pisarz. Niczypor Hryhorowicz, Setnik Sedniowski, z pułku Czerniechowskiego. Fedor Panczenko. Fedor Dulski, z pułku Kalnickiego. Iwan Chylenko, Setnik Torczycki.

ГАДЯЦЬКИЙ ТРАКТАТ

З польської мови переклав В.Шевчук [1]
друкується за: <http://movahistory.org.ua/wiki>
В ім'я Боже амінь.

До вічної пам'яті тепер і тих, що будуть потім завжди.

Комісія поміж станами Корони Польської та Великого князівства Литовського з одного і вельможним гетьманам та військом Запорозьким з другого боку через вельможних Станіслава Казимира Беневського, Волинського, Казимира Людвіка Євлашевського, Смоленського каштелянів з сейму від найяснішого Яна Казимира, з божої ласки короля польського і шведського, великого князя литовського, руського, пруського, мазовецького, жмудського, інфлянського, смоленського, чернігівського, готського, вандалського дідичного короля та всіх станів коронних і Великого князівства Литовського призначених комісарів з вельможним Іваном Виговським, гетьманом та всім військом Запорозьким в обозі під Гадячим, дня 6/16 вересня, року Божого 1658, Бог дав, щасливо і вічнотравало закінчена.

На тому місці вельможний гетьман запорозький зі своїм військом, прийнявши, як належить, пристойно й подячно, нас, комісарів, і зваживши на повну комісарську силу, дану нам від його королівської милості милостивого пана нашого та станів коронних і Великого князівства Литовського сеймовою повагою, декларував з усім військом, що не з доброї волі, а з примусу Запорозьке військо притиснуто було так всілякими утрудненнями і приступило до своєї оборони. Отож його королівська милість, наш милостивий пан, згадуючи батьківським серцем все, що сталося через колотнечу, звиває до єдності – не погорджуючи прихильністю його королівської милості добротливого пана, ласку покійно приймаючи, приступають до тієї комісії, потім до спільної домови, постанови, згоди, щирості і із зупільної любові, беручи за свідків страшних заступників Божих, що постановлене має бути щиро, правдиво і вічно дотримано. У той спосіб постановили ми вічний, який ніколи не можна розірвати, мир.

I

Релігія грецька старожитна, та і така, з якою стародавня Русь приєдналася до Корони Польської, аби залишалася при своїх прерогативах і при вільнім відправленні набоженства, аж куди мова руського народу сягає, в усіх містах, містечках, селах, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському, також на сеймах, у військах, трибуналах, не лише в церквах, але в публічних процесах, візитуванні хворих, на священних зібраннях, при похованні вмерлих і в

уському взагалі і то так, як набоженства свого вільно та публічно заживає римська віра.

Також релігії грецькій дається сила вільно засновувати церкви, чернецтва, нові монастирі, так само поновлювати та відбудовувати старі.

Що ж стосується церков і добр, фундованих здавна на старожитну церкву грецької релігії, при них залишатись мають греки старожитні, православні, а церкви ті після надання публічних прав вірним через полковників та іншу старшину Запорозького війська протягом половини року віддано буде через зобабіч призначених комісарів. А ту віру, що є супротивна вірі грецькій православної і яка множить незгоду між римським і старогрецьким народами[2] жоден із духовного та світського, сенатського та шляхетського станів церков, монастирів, фундушів засновувати й помножувати не може як у духовних добрах, так і в його королівської величності і у власних дідичних у будь-який спосіб, і силу цієї комісії не порушуватиме на вічні часи. А римську віру у воеводствах Київським, Брацлавським, Чернігівським вільно сповідувати, але пани світські, так і дідичні, так само й урядники його королівської милості релігії римської жодної юрисдикції не матимуть над духовними, світськими і ченцями релігії грецької, окрім їм належного пастора.

А що в спільній вітчизні спільні прерогативи взаємно належно мають обидві віри, то отець київський митрополит, що є зараз і буде згодом, з чотирма владиками:

луцьким, львівським, перемишлянським, холмським і п'ятим з Великого князівства Литовського мстиславським, згідно їхнього власного порядку, мають засідати в сенаті з такою прерогативою і вільно голосувати, як у сенаті засідають ясновелебні їхні милості римського сповідання. Місце однак призначається його милості отцю митрополитові після його милості ксьондза архієпискупа львівського, а владикам після єпископів їхніх повітів.

У Київському воеводстві сенаторські достойності не мають даватися тільки шляхті грецької віри в правочинності тих урядів. А у воеводствах Брацлавському, Чернігівському переваги сенаторські мають подаватися альтернативно, так що після відставки сенатора грецької віри має заступати сенатор римської віри. В усіх однак трьох тих воеводствах в осаді й добру посесію уряди мають віддаватися, подавши клятву теперішніх посесорів[3].

Для того, щоб розросталася обопільна любов у містах коронних і Великого князівства Литовського, скрізь, куди поширилися церкви грецької віри, мають заживати вольностей, свобод і ніякою перешкодою до магістрату[4] грецька релігія не може бути.

Академію Київську дозволяє його королівська милість і стани

коронні установити, вона такими прерогативами та вальностями має задовольнятися, як і академія Краківська, з тією однак кондицією, аби в тій академії не було жодних сект аріанських, кальвіністських, лютерських професорів, учителів та студентів. Отож аби між студентами та учнями не було жодної okazji до звади, всі інші школи, які були перед тим у Києві[5], його королівська милість накаже перенести в інше місце.

Його королівська милість, пан наш милостивий, і стани коронні та Великого князівства Литовського дозволяють також другу академію там, де побачать їй принагідне місце, яка буде заживати таких прав і вольностей, як і академія Київська, але така має бути установлена кондиція, щоб у ній сект аріанських, кальвіністських та лютерських професорів, учителів, студентів не було. А де та академія буде, вже там інших шкіл не можна буде відкривати на вічні часи.

Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, буде вільно відкривати без утруднень і вільні науки відправляти, і книги друкувати усякі із релігійною конверсійністю, без ущербку, однак, королівського маєстату і без насмішок на короля, його милість.

II

А оскільки вельможний гетьман із Запорозьким військом, од Річі Посполитої одірваним, з любові до його королівської милості, пана свого милостивого і власної вітчизни, відступаючи від усяких сторонніх протекцій, повертається, тож його королівська милість пан наш милостивий і всі стани коронні та Великого князівства Литовського, скільки пан Бог допустив на два боки, офірувати за спільні гріхи його святому маєстату, покрити вічною амністією; тобто вічним забуттям, подаючи різної кондиції людям від найменшого до найбільшого, нікого не виключаючи як з-посеред Запорозького війська, так і урядників шляхетного сіпану, так само і приватних людей, тих загалом усіх, які будь-де і будь-коли залишилися й залишаються при вельможних гетьманах як померлому, так і теперішньому, ніякої помсти ані королівський маєстат, ані сенат, ані вся Річ Посполита, ані ніхто з приватних супроти них і кожному зособна, від найбільших до найменших, не буде чинити і взагалі всі несмаки і все те, що тільки під час війни діялося, цілим християнським серцем під свідочством страшного Бога зупільно добре, по-дружньому собі подарувавши, жодної один до одного ані явної, ані потаємної не повинні чинити помсти і практики, не даючись зводитись без жодного звільнення, коли б хотіли чинити скритні задуми, звільняючись від присяги.

Також усілякі кадуки[6], як під тими, які є належні до Запорозького війська, так і під шляхтою, яка при вельможному гетьмані у Запорозькому війську і при шведах казалася, від будь-кого запрошена,

і надані від початку війни без усяких вимовлень, загалом усі і кожен зосібна касуються і законом публічним зносяться, і щоб вони нічиєму не шкодили гонорові, ані власності добр, які будь-де були за касацією і з книг оголошеними вважати і тих добр власним посесорам вільно віддавати володіти, і не мають боронити того кадуками під цілковитим знеславленням.

А оскільки сама річ, так і ім'я самої амністії повинні бути святі і оскільки в давнім стані речі й особи всілякої кондиції людям відновлено, то до тієї ж єдності, згоди, милості, права, пана повертаються, як було перед війною. Також застерігається, коли хтось би важився рвати те святоблिवе з'єднання публічно чи приватно, смів би комусь за посідання ворожі дії пострікати, такий, як осквернитель згоди, карі має підлягати. В чому, коли б трапилася okazія для збереження лихослів'я, пильно має бути чинена інквізиція з обох боків. Вся Річ Посполита народів польського, і Великого князівства Литовського, і Руського та провінцій, що до них належать, відновлюється в повноті так, як було перед війною, тобто аби ті народи залишалися в своїх межах і свободах непорушно, як були перед війною, згідно прав, описаних у радах, судах і вільної елекції панів своїх, королів польських, і Великого князівства Литовського, і руських.

А коли буде необхідність війни зі сторонніми панами на зміну кордонів, або щось би сталося вольності тих народів, проти озлоби й пустоти має бути, а при свободах своїх вище названі народи мають ставати добре, по-дружньому як одне ціле, однієї і нероздільної Річі Посполитої, не чинячи поміж себе різниці щодо віри, але хто заявить і зголосить себе до релігії християнської, римська і грецька, усіх при мирі й вольності залишати. Також на права чи декрети, що (постали) з очевидної контрверсії, так і в супротиві, правні приводи були встановлені перед війною і в час війни.

III

Війська Запорозького має бути число шістдесят (*у тексті угоди в дійсності тридцять – примітка І Ярмошика*) тисяч, або як вельможний гетьман подасть на реєстрі[7]. Затяжного війська десять тисяч, яке також, як і Запорозьке, має залишатися під владою того-таки гетьмана, і з податків, ухвалених на сеймі, у воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському та інших має йти кошт від Річі Посполитої на те військо.

Стан Запорозького війська у тих воєводствах і добрах призначається, в яких лишалися перед війною, і тому війську стверджуються всілякі вольності привілеями найясніших королів польських надані, утримуючи їх при стародавніх вольностях та інших

звичаях, і їх не тільки ні в чому не ображатимуть, але всіляку загалом підтверджують повагу. Надто жоден державець добр його королівської милості і староста, ні дідичний пан ні пожиттєвий, ані їхні підстарости, урядники та інші всілякі службові особи жодних податків з козацьких хуторів, сіл, містечок і домів не братимуть жодним претекстом, але, як люди рицарські, мають бути вони вільні від усіляких найбільших і найменших утяжень, також від цел[8] і мит по цілій Короні і Великому князівству Литовському. Також і від сусідів усіляких старост, державців, панів і їхніх намісників мають залишатися вільні, перебуваючи тільки під юрисдикцією самого гетьмана руських військ. При тому всілякі напої[9], лови, польові та річкові, та інші козацькі пожитки вільно мають лишатися при козаках, згідно старих звичаїв.

Зосібна також для подальшого прихилення до послуг його королівській милості, кого гетьман руських військ презентуватиме за гідних шляхетського клейноду, тих усіх без утруднень буде нобілітовано з наданням усіляких шляхетних вольностей так, однак, визначаючи, щоб з кожного полку могло бути сто нобілітованих. Жодних військ польських та литовських або чужоземних ніхто не буде впроваджувати у воєводства Київське, Брацлавське, Чернігівське. Війська однак платні, які будуть під владою гетьмана військ руських, будуть вибирати хліб з добр королівських та духовних у згаданих воєводствах за ордонансом[10], того-таки, руського гетьмана. А коли б мала бути якась війна від границь руських і була б потреба у посиленні коронних військ, то ті мають бути під регіментом гетьмана руських військ.

IV

Для ліпшого підтвердження цих пактів і певності, гетьман руських військ до кінця свого життя гетьманом руським і першим сенатором у Воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському залишатиметься, а після його смерті має відбутися вільне вибрання гетьмана, тобто оберуть чотирьох електів статусом воєводств Київського, Брацлавського та Чернігівського, з яких одного король, його милість, вибере[11].

Монетний двір для карбування всіляких грошей у Києві, або будь-де, як належить і буде зручно, має бути засновано, згідно однієї ліги і з королівською особою. Податки, котрі Річ Посполита ухвалюватиме на сеймі, у воєводствах Київським, Брацлавським та Чернігівським мають іти на платного жовніра, який залишається під владою гетьмана руських військ.

Спільна рада і спільні сили тих народів мають бути супроти будь-якого ворога.

Дбатимуть ті три народи спільно, всілякими способами, аби вільна

була навігація Річі Посполитій на Чорне море.

Однак коли його милість цар не захоче повернути провінцій Річі Посполитої і наступатиме на Річ Посполиту, тоді всі сили, як коронні і Великого князівства Литовського, так і війська руські Запорозькі під регіментом свого гетьмана будуть з'єднуватися і воювати[12].

Добра рухомі й нерухомі, королівщини, також і суми грошей обивателів Руської землі, котрі в'язалися чи при шведському війську, чи Запорозькому, і зараз до вітчизни повертаються, конфісковані, мають бути повернені і заслуги їхні у війську коронним та Великого князівства Литовського мають бути компенсовані й оплачені рівно із заслугами військ коронних та Великого князівства Литовського.

V

А що від цього часу гетьман із Запорозьким військом теперішнім і що буде потім, відступившись від усіляких сторонніх протекцій, не повинен буде більше до них в'язатися і взагалі у вірності, підданстві, послушенстві найяснішого маєстату польського королівства і наступників його, також усієї Річі Посполитої має і мають, буде і будуть на вічні часи, не порушуючи однак постановленого братерства з його милістю кримським ханом[13].

Ніяких послів від сторонніх держав не приймати, а коли такі трапляться, їх до його королівської милості мають відсилати. Також ані військ чужих не впроваджувати і не мати жодного із сторонніми порозуміння на шкоду Річі Посполитої, хіба доповівши його королівській милості.

VI

Приватом усім зобабіч, так і духовним римської віри у воеводствах Київським, Брацлавським, Чернігівським, Подільським, також у Великому князівстві Литовському і на Білій Русі, і в Сіверщині до біскупств, пробоств, каноній, плебаній і добр, що до них належать, також ченцям усім до костьолів, кляшторів, добр, фундацій, також світським зобабіч до добр дідичних, старост, держав і власностей своїх дожиттєвих, заставних і за іншими контрактами належних у тих-таки воеводствах і у Великому князівстві Литовському, на Білій Русі і на Сівері, які там залишаються, відкривається безпечне повернення і віддача майна. Час однак повернення і віддачі майна його королівська милість, знісшись із гетьманом запорозьким, має призначити. Також спосіб того повернення майна має бути дотриманий, щоб жоден до своєї власності не повертався, а тільки за універсалом його королівської милості та вельможного гетьмана Запорозьких військ. З чого має бути взаємна зобабіч конференція.

А для розгляду різних справ, як кримінальних, так і поточних

повинні мати в тих воєводствах свій особливий трибунал із таким укладом, який самі собі визначають. Окрім того, мають бути особні судові староства овруцьке та житомирське.

VII

А для ліпшої певності, оскільки гетьман із Запорозьким військом і відірвані воєводства відкидають усі інші протекції сторонніх народів, а добровільно, як вільні до вільних, рівні до рівних і шляхетні до шляхетних повертаються, для певнішого дотримання цього теперішнього постановлення дозволяє тому народові руському його королівська милість та Річ Посполита мати особних печаткарів, маршалків, підскарбіїв разом із сенаторською достойністю та інші уряди руського народу, які згідно роти[14] коронних урядників, мають виконати клятву, додавши той пункт, що нічого супротивного теперішньому постановленню печаткувати не будуть і взагалі остерігатимуть, щоб тому настановленню через конституцію або сеймові декрети і задвірні рескрипти, універсали, привілеї, не діялося нічого супротивного. До тих печаткарів, уряду і канцелярій належатимуть всі тільки духовні милості митрополій, єпископій, ігуменій та бенефіцій[15] надання до яких дає його королівська милість, пан наш милостивий у воєводствах Руським, Київським, Волинським, Подільським, Брацлавським, Чернігівським, також всі милості не тільки духовні, але й світські у воєводствах тільки Київським, Брацлавським, Чернігівським, також і суди з королівських міст і згаданих тільки трьох воєводств, і всілякі декрети як задвірні, так і сеймові. А що тільки б супротивне вийшло тому настановленню з коронної канцелярії або Великого князівства Литовського, те недійсне має бути і голова такого привілею не тільки тратить привілея, але і карі має підлягати на десять тисяч литовських кіп, і це ставитиметься на суд перед королем, його королівською милістю спеціальним списком.

Щоб випадки суперечок щодо підданих, звинувачених у сваволі, не приводили до нових заворушень, усі процеси про належність підданих до наїздів, забоїв, шкод, починених під час внутрішніх колотнеч, земські, городські, трибунальські, також декрети трибунальські персонально щоб розглядалися, особливо у воєводствах Київським, Волинським, Брацлавським, Чернігівським, і касувалися.

З царем, його милістю московським, коли б дійшло до настановлення пактів його королівською милістю і станами коронними та Великого князівства Литовського, має бути забезпечено репутацію й теперішнього настановлення вельможному гетьманові і Запорозькому війську і застережено.

Ощо комісію як їхні милості комісари, так і вельможний гетьман

князівства Руського фактично підтвердили присягою і запис присяги виразно підписано рукою їхніх милостей. Більше того, та комісія постановлена буде особливою присягою з сенату через ясно превелебного його милість ксьондза біскупа віленського, також їхніх милостей панів гетьманів чотирьох коронних і Великого князівства Литовського, і печаткарів обох народів, так само і через маршалка посольського, боку рицарського на сеймі, який повинен бути якнайшвидше скликаний у присутності послів, відправлених від вельможного гетьмана Запорозьких військ.

А що стосується присяги його королівської милості, пана нашого милостивого, те з ласки своєї панської на покірливе прохання Запорозького війська зволяє його королівська милість і за неї панове комісари, їхня милість, асекурують.

Присяги ж полковників, сотників та усіх старшин Запорозького війська після сейму, на якому буде затверджено теперішнє настановлення, буде виконано перед комісарами, на те депутованими.

Щоб та комісія мала вічну вагу та повагу так як звучить з початку до кінця, буде вона вписана в право посполите, тобто в конституцію, сеймом апробована, знана і утримана як вічне і невідкличне право.

До великої руської булави має належати Чигиринське староство так як постановлено в певний час у привілеї уродженого Богдана Хмельницького, наданому від його королівської милості. А гетьман військ руських вільний мати резиденцію при його королівській милості.

Конвокація [16] воеводств Київського, Брацлавського, Чернігівського після майбутнього сейму, дасть Бог, буде складена найшвидше від його королівської милості, пана нашого милостивого, універсалом.

Діялося, як вище подано, в таборі під Гадячим, дня і року вище названих.

Іван ВИГОВСЬКИЙ, гетьман військ руських рукою власною

Примітки

Примітки перекладача.

1. Переклав з польської мови В.Шевчук за виданням: Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка: - Т. 89. - Львів, 1909, с. 82-90. В бібліотеці Чарторийських у Кракові у кодексі під числом 402 зберігалось два автентичні екземпляри Гадяцького трактату, підписані Іваном Виговським. Обидва вони не дуже різняться між собою, різниця між ними вимічаємо в примітках.

2. Йдеться про уніатську церкву, яка пактами фактично

скасовувалася.

3. У другій редакції цей пункт має ширшу редакцію: "У Воєводствах Київським, Брацлавським і Чернігівським уряди сенаторські тільки шляхті грецької віри при правочинності мають віддаватися в осади й добру посесію в тих воєводствах, подавши клятву теперішніх посесорів. Однак з уваги до гетьманства має бути першим сенатором у тих трьох воєводствах гетьман руських військ і вся юрисдикція київська має належати до його правління, як призначення підвоєводи та інших урядників. Це має служити і застерігати в захист на цьому боці, як наслідок, так і доти, доки не прийде в посесію Київське воєводство".

4. Досі для того, щоб бути у міському уряді Річі Посполитої або належати до цехів, необхідно було прийняти римо-католицьку віру

5. Йдеться про католицькі школи в Києві, зокрема єзуїтські.

6. В тодішньому праві кадук — це право до спадку, який залишено без заповіту, безділний спадок, привласнення полишеного маєтку.

7. У другій редакції йдуть після цього такі слова: "Згідно стародавніх вольностей під владою гетьмана руського. А скільки платного війська буде на Русі, воно має залишатися під владою того-таки гетьмана".

8. Цело – митна плата.

9. Мається на увазі право виготовляти й продавати напої.

10. Ординанс – письмове розпорядження.

11. В другій редакції було додано: "Не віддаляючи від того уряду рідну братію вельможного гетьмана руського".

12. В другій редакції про те інакше: "З царем, його милістю московським, коли б прийшло його королівській милості і станам коронним та Великого князівства Литовського вести війну, військо Запорозьке до такої війни приваблене не буде".

- В другій редакції: "І коли може бути напевно відновлено республіку царя московського", тобто малося на увазі, що цар увійде до Річі Посполитої зі своєю державою.

13. Рота – присяга.

14. Бенефіція – денне духовне право.

15. Конвокація – зівзвання чинів.

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

Борисенко Володимир Йосипович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова, Заслужений діяч науки і техніки України.

Бірюк Павло Михайлович – магістрант Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова, науковий керівник кандидат історичних наук, доцент С.О. Візер.

Буравський Олександр Антонович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Василенко Віталія – студентка історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Васильківський Олександр Леонідович – студент історичного факультету Житомирського державного університету ім. І. Франка.

Вєтров Ігор Георгійович – кандидат історичних наук, професор, заступник директора Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова.

Візер Світлана Олександрівна – к.і.н., доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова.

Войнаровський Андрій Миколайович – магістрант Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова, науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент Візер С.О.

Главанький Максим Володимирович – аспірант кафедри Історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова (м. Київ).

Двірна Катерина Петрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова.

Денисевич Анна – студентка історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Жабуровська Марина Миколаївна – аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова.

Коваленко Анна – магістрантка кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ імені П.М. Драгоманова, науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент Візер С.О.

Коваль Томаш – студент Люблінського університету.

Маркевич Оксана Валентинівна – аспірант кафедри Історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка, асистент кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Мельник Катерина – асистент кафедри теорії та історії світової літератури Житомирський державний університет ім. І. Франка.

Мочернюк Ярослава Миколаївна – аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова.

Ніколайчук Дмитро – студент Інституту історичної освіти національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Новик Микола Кузьмович – кандидат історичних наук, доцент кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Падалко Анатолій Ілліч – кандидат історичних наук, доцент кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Потильчак Олександр Валентинович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова, Заслужений діяч науки і техніки України.

Савченко Олексій Олександрович – аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова.

Сегеда Ростислав Антонович – кандидат історичних наук, старший викладач Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова.

Слободянюк Віталій – аспірант кафедри Історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Федоров Володимир Федорович – магістрант Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова, науковий керівник проф. В.Й.Борисенко.

Шевчук Богдан Леонідович – асистент кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Шпонарська Олена Вікторівна – студентка Інституту історичної освіти національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Ярмошик Богдан Іванович – студент історичного факультету Житомирського державного університету ім. І. Франка.

Ярмошик Іван Іванович – доктор історичних наук, професор Житомирського державного університету імені Івана Франка.

INFORMACJA O AUTORACH

Biriuk Paweł - magistrant Instytutu Historycznej Oświaty NPU im. M. P. Dragonowa - promotor dr doc. S. O. Wizer.

Borysenko Włodzimierz – habilitowany doktor nauk historycznych, profesor, kierownik Katedry Historii Ukrainy Instytutu Historycznej Oświaty NPU im. M. P. Dragonowa, Zasłużony dla nauki i Techniki Ukrainy.

Burawski Aleksander - doktor nauk historycznych, docent Katedry Historii Ogólnoświatowej ŻPU.

Denisewicz Anna - studentka Fakultetu Historycznego ŻPU.

Dwirna Katarzyna - doktor nauk historycznych, docent Katedry Historii Ukrainy Instytutu Historycznej Oświaty NPU im. M. P. Dragonowa.

Fedorow Włodzimierz - magistrant Instytutu Historycznej Oświaty NPU im. M. P. Dragonowa - promotor prof. W. J. Borysenko.

Głowacki Maksym - aspirant Katedry Historii Ukrainy Instytutu Historycznej Oświaty NPU im. M. P. Dragonowa (Kijów).

Jarmoszyk Bogdan - student Fakultetu Historycznego ŻPU.

Jarmoszyk Iwan – habilitowany doktor nauk historycznych, profesor ŻPU.

Kowal Tomasz - student Uniwersytetu w Lublinie.

Kowalenko Anna - magistrantka Katedry Historii Ukrainy Instytutu Historycznej Oświaty NPU im. M. P. Dragonowa - promotor dr doc. S. O. Wizer.

Markiewicz Oksana - aspirant Katedry Historii Ukrainy ŻPU, asystent Katedry Specjalistycznych Historycznych Dyscyplin i Prawoznawstwa ŻPU.

Melnik Katarzyna - asystent Katedry Teorii i Historii Literatury Światowej ŻPU.

Mikolajczyk Dymitr - student Instytutu Historycznej Oświaty NPU im. M. P. Dragonowa.

Moczerniuk Jarosława - aspirantka Katedry Historii Ukrainy Instytutu Historycznej Oświaty NPU im. M. P. Dragonowa.

Nowik Mikołaj - doktor nauk historycznych, docent Katedry Specjalistycznych Historycznych Dyscyplin i Prawoznawstwa ŻPU.

Padalko Anatol - doktor nauk historycznych, docent Katedry Specjalistycznych Historycznych Dyscyplin i Prawoznawstwa ŻPU.

Potylczak Aleksander – habilitowany doktor nauk historycznych, profesor, kierownik Katedry Specjalistycznych Dyscyplin Historycznych Instytutu Historycznej Oświaty NPU im. M. P. Dragonowa, Zasłużony dla nauki i Techniki Ukrainy.

Sawczenko Aleksy - aspirant Katedry Historii Ukrainy Instytutu Historycznej Oświaty NPU im. M. P. Dragonowa.

Segieda Rościsław - doktor nauk historycznych, starszy wykładowca Instytutu Historycznej Oświaty NPU im. M. P. Dragonowa.

Słobodianiuk Witali - aspirant Katedry Historii ŻPU.

Szewczuk Bogdan - asystent Katedry Specjalistycznych Historycznych Dyscyplin i Prawoznawstwa ŻPU.

Szponarska Olena - studentka Instytutu Historycznej Oświaty NPU im. M. P. Dragonowa.

Wasilewski Aleksander - student Fakultetu Historycznego ŻPU

Wasylenko Witalia - studentka Fakultetu Historycznego ŻPU.

Wietrow Igor - doktor nauk historycznych, profesor, zastępca dyrektora Instytutu Historycznej Oświaty NPU im. M. P. Dragonowa.

Wizer Swietlana - doktor nauk historycznych, docent Katedry Historii Ukrainy Instytutu Historycznej Oświaty NPU im. M. P. Dragonowa.

Wojnarowski Andrzej - magistrant Instytutu Historycznej Oświaty NPU im. M. P. Dragonowa - promotor dr doc. S. O. Wizer.

Żaburowska Maryna - aspirantka Katedry Historii Ukrainy Instytutu Historycznej Oświaty NPU im. M. P. Dragonowa.

tłum. z j. ukraińskiego
dk. dr Jacek Jan Pawłowicz

ЖОМГО «Союз польської шляхти»,
за підтримки Генерального Консульства Республіки Польської у Вінниці
Міністерство освіти, науки, молоді та спорту України
Житомирський державний університет імені Івана Франка
Кафедра спеціальних історичних дисциплін та правознавства
Київський національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова
інститут історичної освіти, кафедра історії України

ГАДЯЦЬКА УГОДА В КОНТЕКСТІ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН

Збірник наукових праць

Підписано до друку 14.02.2013 р.
Формат 60х84/16. Друк офсетний.
Гарнітура Times New Roman Cyr. Зам. № 252. Наклад 2000 прим.
Виготовлено: ПП «Житомироблдрукарня».

